

**МОНОГРАФІЯ
У 4-Х ТОМАХ**

УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ СКЛАДОВОЮ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Том IV.

**РОЗРОБКА ТА ВАЛІДАЦІЯ НОВИХ
МЕТОДІВ ОЦІНКИ ГЛОБАЛЬНИХ
ТА ЛОКАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ У СИСТЕМІ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА
ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТЕРИТОРІЇ**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Сумський державний університет
Академія техніко-гуманітарна в м. Бельсько-Бяла (Польща)
Київський національний університет технологій і дизайну

УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ СКЛАДОВОЮ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Монографія

*За загальною редакцією д.е.н., професора Прокопенко О.В.,
к.е.н., доцента Школи В.Ю., к.е.н. Щербаченко В.О.*

У 4-х томах

Том IV.

РОЗРОБКА ТА ВАЛІДАЦІЯ НОВИХ МЕТОДІВ ОЦІНКИ ГЛОБАЛЬНИХ ТА ЛОКАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТЕРИТОРІЇ

*Публікація містить результати досліджень, проведених за грантом
Президента України за конкурсним проектом Ф74
«Розвиток механізмів управління інноваційною складовою економічної
безпеки України» (номер державної реєстрації 0117U007024)*

Суми
ТОВ «Триторія»
2017

УДК: 005.342:351.863

*Рекомендовано до друку вченою радою Сумського державного
університету (протокол № 4 від 14 грудня 2017 р.)*

Рецензенти:

Клісінські Я.С., д.е.н., керівник департаменту міжнародного менеджменту Академії техніко-гуманітарної в м. Бельсько-Бяла (Польща);

Мехович с. А., д.е.н., професор, професор кафедри економічного аналізу та обліку Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»;

Михайлова Л.І., д.е.н., професор, завідувач кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності та євроінтеграції Сумського національного аграрного університету.

Управління інноваційною складовою економічної безпеки : монографія : у
У67 4-х т. / за ред. д. е. н., професора Прокопенко О. В. (гол. ред.), к. е. н., доцента Школа В. Ю., к.е.н. Щербаченко В. О. — Суми : Триторія, 2017. —
Т. IV. : Розробка та валідація нових методів оцінки глобальних та локальних викликів у системі забезпечення соціальної та екологічної безпеки території. — 408 с.

ISBN 978-966-97774-4-7

У монографії розкрито теорію та методологію управління інноваційною складовою економічної безпеки, науково-практичні засади формування інноваційних компонентів забезпечення науково-технологічної та виробничої безпеки економічної системи,

питання управління інноваційним базисом фінансової та інвестиційної складової економічної безпеки, розроблення та валідації нових методів оцінки глобальних та локальних викликів у системі забезпечення соціальної та екологічної безпеки території. Дослідження проведено за грантом Президента України за конкурсним проектом Ф74 «Розвиток механізмів управління інноваційною складовою економічної безпеки України» (номер державної реєстрації 0117U007024).

Для фахівців у галузі управління інноваціями та економічною безпекою, викладачів, аспірантів і студентів вищих закладів освіти.

ISBN 978-966-97774-4-7

УДК: 005.342:351.863
© Колектив авторів, 2017

ЗМІСТ

ТОМ I

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ СКЛАДОВОЮ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНА ПАРАДИГМА УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ СКЛАДОВОЮ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: МАКРОЕКОНОМІЧНІ ВИМІРИ

РОЗДІЛ 2. МІКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ СКЛАДОВОЮ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

ТОМ II

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ КОМПОНЕНТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ТА ВИРОБНИЧОЇ БЕЗПЕКИ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНЕ ПРОЕКТУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

РОЗДІЛ 4. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ КОНЦЕПЦІЇ КОМПЛАСЕНСУ ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ КОМПОНЕНТИ ВИРОБНИЧОЇ СКЛАДОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

ТОМ ІІІ

УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНИМ БАЗИСОМ ФІНАНСОВОЇ ТА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

**РОЗДІЛ 5. РОЗРОБКА НАУКОВО-МЕТОДИЧНИХ
ЗАСАД ТА ПРАКТИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ
УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ БЕЗПЕКОЮ**

**РОЗДІЛ 6. ІННОВАЦІЙНІ ФІНАНСОВІ ТЕХНОЛОГІЇ
ТА ІНСТРУМЕНТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ІНВЕСТИЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ**

ТОМ ІV

РОЗРОБКА ТА ВАЛІДАЦІЯ НОВИХ МЕТОДІВ ОЦІНКИ ГЛОБАЛЬНИХ ТА ЛОКАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТЕРИТОРІЇ

**РОЗДІЛ 7. ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ
ЗОВНІШЬОЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ**

**РОЗДІЛ 8. ІННОВАЦІЙНІ ДРАЙВЕРИ СОЦІАЛЬНОЇ
БЕЗПЕКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ**

**РОЗДІЛ 9. ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ
ІНТЕГРОВАНОГО ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ В
УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ**

ЗМІСТ ТОМУ ІІІ

«РОЗРОБКА ТА ВАЛІДАЦІЯ НОВИХ МЕТОДІВ ОЦІНКИ ГЛОБАЛЬНИХ ТА ЛОКАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТЕРИТОРІЇ»

Управління інноваційною складовою економічної
безпеки: забезпечення соціальної та екологічної безпеки
території (передмова).....7

**РОЗДІЛ 7. ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ
ЗОВНІШЬОЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ 15**

7.1 Економічна безпека в умовах глобалізації..... 15

7.2 Розвиток механізмів управління інноваційною складовою
економічної безпеки в транскордонному просторі 30

7.3 Роль інтелектуального капіталу в системі
забезпечення економічної безпеки підприємства
в умовах глобальної конкуренції..... 49

7.4 Вплив процесів фінансової глобалізації
на економічний суверенітет вітчизняних банків 63

7.5 Розвиток інноваційної складової зовнішньоекономічної
діяльності України в умовах глобалізації світових ринків
агроресурсів 84

7.6 Забезпечення економічної безпеки шляхом
реалізації принципів економічної дипломатії 101

7.7 Аналіз сучасного стану ділового середовища:
методологія та практика 112

**РОЗДІЛ 8. ІННОВАЦІЙНІ ДРАЙВЕРИ СОЦІАЛЬНОЇ
БЕЗПЕКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ..... 127**

8.1 Роль соціально-екологічної відповідальності
підприємств у забезпеченні соціально-екологічної
безпеки регіону..... 128

8.2 Агросоціальне системоформування як стратегічний
вектор зміцнення економічної безпеки країни..... 140

8.3 Інноваційний розвиток сільських територій
та економічна безпека 171

8.4 Просторовий потенціал у структурі логістичного
потенціалу регіонів України: сутність та оцінка..... 181

8.5 Розвиток міської громади шляхом формування
стратегії міського розвитку (на прикладі
міста Тростянець Сумської області) 191

УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ СКЛАДОВОЮ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТЕРИТОРІЇ (ПЕРЕДМОВА)

8.6 Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади як складова соціальної політики України	197
8.7 Стан та тенденції житлового будівництва у сільській місцевості	208
8.8 Інноваційні фінансові інструменти підтримки соціальної безпеки	218
8.9 Телемедичні інформаційні системи та комплексний страховий захист як напрями інноваційного розвитку закладів охорони здоров'я України	234

РОЗДІЛ 9. ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНТЕГРОВАНОГО ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

9.1 Розвиток системи управління природокористуванням в контексті економічної безпеки	250
9.2 Податковий механізм раціонального природокористування та шляхи його екологізації	264
9.3 Роль маркетингу в системі формування економічної безпеки	272
9.4 Екологічна безпека ресурсного потенціалу (на прикладі Одеської області)	287
9.5 Інноваційна складова в системі забезпечення «зеленого» розвитку економіки регіону	314
9.6 Розвиток механізмів управління інноваційною складовою економічної безпеки України: відновлювальні джерела енергії як складова економічної безпеки	330
9.7 Оптимізація системи управління твердими побутовими відходами: інноваційні підходи	342
9.8 Європейська практика «зеленого» зростання та механізми її імплементації в Україні	355
9.9 Майбутні виклики у сфері поводження з відпрацьованим електричним та електронним обладнанням для країн-членів ЄС	365
9.10 Імплементація досвіду використання європейських моделей збору відпрацьованих джерел живлення як чинник забезпечення еколого-економічної безпеки України	378
9.11 Інвестиційний менеджмент інноваційного розвитку агропромислового виробництва як складова економічної безпеки України	390

Управління інноваційною складовою економічної безпеки України є важливою та актуальною науково-прикладною проблемою, яка вирішується у представленій читачам монографії. Важливим завданням вирішення даної проблеми є забезпечення соціально та екологічної безпеки території. Розв'язанню даного завдання на основі розроблення та валідації нових методів оцінки глобальних та локальних викликів в системі забезпечення соціальної та екологічної безпеки території, присвячено том IV монографії.

В цілому, монографія узагальнює наукові дослідження з управління інноваційною складовою економічної безпеки. В ній розкрито теорію та методологію управління інноваційною складовою економічної безпеки, науково-практичні засади формування інноваційних компонентів забезпечення науково-технологічної та виробничої безпеки економічної системи, питання управління інноваційним базисом фінансової та інвестиційної складової економічної безпеки, розроблення та валідації нових методів оцінки глобальних та локальних викликів у системі забезпечення соціальної та екологічної безпеки території. Монографія складається з чотирьох томів.

Том I присвячено теорії та методології управління інноваційною складовою економічної безпеки. Представлено сучасну парадигму управління інноваційною складовою економічної безпеки в макроекономічних вимірах. Розкрито мікроекономічні аспекти управління інноваційною складовою економічної безпеки.

Том II присвячено формуванню новітньої концепції формування інноваційних чинників забезпечення науково-технологічної та виробничої безпеки економічної системи. Запропоновано підходи до інституційно-технологічного проектування інноваційних моделей забезпечення науково-технологічної безпеки на-

ціональної економіки. Запропоновано механізм реалізації принципів концепції комплексну освітньо-наукової та практичної компоненти виробничої складової економічної безпеки.

Том III присвячено питанням управління інноваційним базисом фінансової та інвестиційної складових економічної безпеки. Розроблено науково-методичні засади та практичний інструментарій управління фінансовою безпекою. Запропоновано інноваційні фінансові технології та інструменти забезпечення інвестиційної безпеки.

Том IV присвячено дослідженню глобалізаційних детермінант зовнішньоекономічної безпеки. Досліджено глобалізаційні детермінанти зовнішньоекономічної безпеки. Визначено інноваційні драйвери соціальної безпеки регіонів України. Сформовано механізм реалізації інтегрованого територіального управління екологічною безпекою в умовах переходу до сталого розвитку.

Зокрема, в томі IV, присвяченому розробленню та валідації нових методів оцінки глобальних та локальних викликів в системі забезпечення соціальної та екологічної безпеки території, для визначення глобалізаційних детермінант зовнішньоекономічної безпеки досліджено економічну безпеку в умовах глобалізації, визначено шляхи розвитку механізмів управління інноваційною складовою економічної безпеки в транскордонному просторі, досліджено роль інтелектуального капіталу в системі забезпечення економічної безпеки підприємства в умовах глобальної конкуренції, визначено вплив процесів фінансової глобалізації на економічний суверенітет вітчизняних банків, обґрунтовано вектори розвитку інноваційної складової зовнішньоекономічної діяльності України в умовах глобалізації світових ринків агроресурсів, окреслено можливості забезпечення економічної безпеки шляхом реалізації принципів економічної дипломатії, запропоновано методологію та на її основі здійснено аналіз сучасного стану ділового середовища.

Також у томі IV для визначення інноваційних драйверів соціальної безпеки регіонів України досліджено роль соціально-екологічної відповідальності підприємств у забезпеченні

соціально-екологічної безпеки регіону, здійснено дослідження агросоціального системоформування як стратегічного вектора зміцнення економічної безпеки країни, визначено вплив інноваційного розвитку сільських територій на економічну безпеку, визначено сутність та виконано оцінку просторового потенціалу у структурі логістичного потенціалу регіонів України, досліджено потенціал розвитку міської громади шляхом формування стратегії міського розвитку на прикладі м. Тростянець Сумської обл., на основі аналізу результатів реалізації кількох проектів досліджено можливості інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади в системі соціальної політики України, визначено стан і тенденції житлового будівництва на селі, досліджено інноваційні фінансові інструменти підтримання соціальної безпеки, визначено потенціал телемедицини інформаційних систем та комплексного страхового захисту в інноваційному розвитку закладів охорони здоров'я України.

Для формування механізму реалізації інтегрованого територіального управління екологічною безпекою в умовах переходу до сталого розвитку у томі IV досліджено розвиток системи управління природокористуванням в контексті економічної безпеки, досліджено податковий механізм раціонального природокористування та обґрунтовано шляхи його екологізації, визначено роль маркетингу в системі формування економічної безпеки, проаналізовано екологічну безпеку ресурсного потенціалу на прикладі Одеської обл., досліджено інноваційну складову в системі забезпечення «зеленого» розвитку економіки регіону, в системі розвитку механізмів управління інноваційною складовою економічної безпеки України досліджено відновлювані джерела як складову економічної безпеки, розроблено інноваційні підходи до оптимізації системи управління твердими побутовими відходами, досліджено європейську практику «зеленого» зростання, а також механізми її імплементації в Україні, проаналізовано майбутні виклики у сфері поводження з відпрацьованим електричним та електронним обладнанням для країн-членів ЄС, окреслено напрямки імплементації досвіду використання євро-

пейських моделей збору відпрацьованих джерел живлення для забезпечення еколого-економічної безпеки України, запропоновано методологію інвестиційного менеджменту інноваційного розвитку агропромислового виробництва як складової економічної безпеки України.

До авторського колективу тому IV монографії увійшли представники 22 навчальних і наукових установ, а також органів державного управління: Академії техніко-гуманітарної в м. Бельсько-Бяла (Польща), Вищої школи економіко-гуманітарної в м. Бельсько-Бяла (Польща), Запорізької державної інженерної академії, Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (м. Одеса), Інституту трансграничного співробітництва і європейської інтеграції (м. Львів), Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного університету технологій та дизайну, Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, Національного авіаційного університету (м. Київ), Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Одеського державного екологічного університету, Одеського національного економічного університету, Одеського національного політехнічного університету, Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Одеської національної академії зв'язку імені О.С. Попова, Сумського державного університету, Сумського національного аграрного університету, Тернопільського національного економічного університету, Тростянецької міської ради, Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Черкаського державного технологічного університету.

Авторами тому IV монографії є досвідчені та молоді науковці з перелічених навчальних і наукових установ, а також органів державного управління України та Польщі:

Прокопенко О.В., д.е.н., проф., професор кафедри менеджменту Академії техніко-гуманітарної в м. Бельсько-Бя-

ла (Польща), професор кафедри бізнес-економіки Київського національного університету технологій та дизайну, *головний редактор* (передмова);

Школа В.Ю., к.е.н., доц., доцент кафедри економічної теорії Сумського державного університету, *редактор* (передмова);

Щербаченко В.О., к.е.н., асистент кафедри економічної теорії Сумського державного університету, редактор (передмова, п. 7.3);

Бабенко В.О., д.е.н., к.т.н., проф., професор кафедри міжнародного бізнесу та економічної теорії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (п. 7.5);

Балджи М.Д., д.е.н., проф., в.о. професора кафедри економіки, права та управління бізнесом Одеського національного економічного університету (п. 9.4);

Борисова В.А., д.е.н., проф., професор кафедри фінансів Сумського національного аграрного університету (п. 9.11);

Варналій З.С., д.е.н., проф., професор кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (п. 7.1);

Васильєва Т.А., д.е.н., проф., директор навчально-наукового інституту фінансів, економіки та менеджменту імені Олега Балацького Сумського державного університету (п. 8.8);

Герасимчук В.Г., д.е.н., проф., професор кафедри міжнародної економіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (п. 7.4);

Грущинська Н.М., д.е.н., доц., професор кафедри управління професійною освітою Національного авіаційного університету (м. Київ) (п. 7.6);

Коваленко О.В., д.е.н., проф., завідувач кафедри економіки підприємства Запорізької державної інженерної академії (п. 8.9);

Маслак О.І., д.е.н., проф., завідувач кафедри економіки Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (п. 9.7);

Мікула Н.А., д.е.н., проф., директор з питань науки Інституту транскордонного співробітництва і європейської інтеграції (м. Львів) (п. 7.2);

Ольшанська О.В., д.е.н., проф., декан факультету економіки та бізнесу Київського національного університету технологій та дизайну (п. 8.2);

Садченко О.В., д.е.н., проф., професор Вищої школи економіко-гуманітарної в м. Бельсько-Бяла (Польща), завідувач кафедри менеджменту та математичного моделювання ринкових процесів Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (п. 9.3);

Славкова О.П., д.е.н., проф., завідувач кафедри бухгалтерського обліку Сумського національного аграрного університету (п. 8.3);

Андрос с. В., к.е.н., доц., доцент кафедри економіки та гуманітарних наук Одеської національної академії зв'язку імені О. с. Попова (п. 7.4);

Багмет К.В., к.е.н., здобувач Сумського державного університету (п. 8.8);

Біловодська О.А., к.е.н., доц., доцент кафедри маркетингу та управління інноваційною діяльністю Сумського державного університету (п. 8.4);

Глазунова О.О., к.е.н., старший викладач кафедри економіки Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (п. 9.7);

Гришко Н.Є., к.е.н., доц., доцент кафедри економіки Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (п. 9.7);

Жулавський А.Ю., к.е.н., проф., професор кафедри управління Сумського державного університету (п. 9.6);

Заяц О.Ю., к.е.н., заступник міського голови з питань

освіти, культури і туризму, охорони здоров'я та соціального захисту населення Тростянецької міської ради (п. 8.5);

Калачевська Л.І., к.е.н., доц., доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності та євроінтеграції Сумського національного аграрного університету (п. 8.3);

Коблянська І.І., к.е.н., доц., доцент кафедри економіки Сумського національного аграрного університету (п. 9.5);

Костюченко Н.М., к.е.н., доц., доцент кафедри економічної теорії Сумського державного університету (п. 8.1);

Мареха І.С., к.е.н., старший викладач кафедри економічної теорії Сумського державного університету (п. 9.2);

Микитюк О.П., к.е.н., доцент кафедри економіки підприємства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (п. 7.1);

Накісько О.В., к.е.н., доцент кафедри обліку та аудиту Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка (п. 7.5);

Петренко К.В., к.е.н., доц., доцент кафедри міжнародної економіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (п. 7.1);

Пімоненко Т.В., к.е.н., старший викладач кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету (п. 9.8);

Рассадникова с. І., к.е.н., доц., старший науковий співробітник Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (м. Одеса); доцент кафедри економічних систем і управління інноваційним розвитком Одеського національного політехнічного університету (п. 9.1);

Савченко О.С., к.т.н., доц., доцент кафедри будівельних конструкцій, заступник декана будівельного факультету Сумського національного аграрного університету (п. 8.7);

Смоленніков Д.О., к.е.н., асистент кафедри управління Сумського державного університету (п. 8.1);

Сурай А.С., к.е.н., доц., доцент кафедри менеджменту та бізнес-адміністрування Черкаського державного технологічного університету (п. 7.7);

Чигрин О.Ю., к.е.н., доц., доцент кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету (п. 9.8);

Шевченко Т.І., к.е.н., старший науковий співробітник науково-дослідної частини Сумського національного аграрного університету (п. 9.9);

Бондаренко М.І., аспірант кафедри міжнародних економічних відносин Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (п. 7.5);

Длугопольська Т.І., викладач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Тернопільського національного економічного університету (п. 8.6);

Жукова Т.А., старший викладач кафедри фінансів і кредиту Сумського державного університету (п. 7.3);

Злепко В.А., начальник відділу економічного розвитку, маркетингу та залучення інвестицій Тростянецької міської ради (п. 8.5);

Коробець О.М., провідний фахівець директорату навчально-наукового інституту фінансів, економіки та менеджменту імені Олега Балацького Сумського державного університету (п. 9.8);

Котова І.М., старший науковий співробітник науково-дослідної частини Одеського національного економічного університету (п. 9.4);

Павлік А.В., асистент кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету (п. 9.6);

Полях С. С., аспірант кафедри фінансів і кредиту Сумського державного університету (п. 8.8);

Савченко Л.Г., старший викладач кафедри архітектури та інженерних вишукувань Сумського національного аграрного університету (п. 8.7);

Шиян А.С., магістрант кафедри економіки Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (п. 9.7);

Шовгенюк Р.В., магістрант кафедри економіки підприємства Запорізької державної інженерної академії (п. 8.9);

Шуптар Н.Й., аспірант кафедри економіки природокористування Одеського державного екологічного університету (п. 9.10).

Публікація містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом Ф74 «Розвиток механізмів управління інноваційною складовою економічної безпеки України» (номер державної реєстрації 0117U007024).

РОЗДІЛ 7. ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗОВНІШЬОЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

7.1 Економічна безпека в умовах глобалізації

Динамічна зміна умов функціонування сучасної економіки, здатність до гарантування безпеки від дії внутрішніх і зовнішніх загроз, визначає рівень конкурентоспроможності країни та динаміку соціально-економічного розвитку. Питання економічної безпеки національного інноваційного розвитку надзвичайно актуальні для України, оскільки потрібно уникнути ризиків глобалізації та максимально залучити світові ресурси для інноваційного розвитку.

Економічний, соціально-політичний, культурний розвиток людства в останній чверті ХХ ст. відбувається під знаком глобалізації. Її економічна складова пов'язана, насамперед, із джерелами, чинниками, формами господарського поступу. Йдеться про інвестиції й технології, робочу силу, інтелектуальні й фінансові ресурси, менеджмент і маркетинг тощо. Глобалізація стає постійно діючим чинником і внутрішнього, і міжнародного економічного життя. Розгортання процесу глобалізації вирізняється суперечливим впливом на національні економіки та на весь перебіг сучасного світового господарського розвитку.

З одного боку, глобалізація небачено розширює можливості окремих країн щодо використання та оптимальної комбінації різноманітних ресурсів, їхньої більш глибокої і всебічної участі в системі міжнародного поділу праці, з іншого — глобальні процеси значно загострюють конкурентну боротьбу, спричиняють маніпулювання величезними фінансовими й інвестиційними ресурсами, що становить реальну загрозу для країн із низькими і середніми доходами, а також для проблемних територій в середині країни [15, с. 87].

Глобалізаційні процеси також не знімають гостроти регіональних проблем. Наростає тенденція до зміцнення світових зв'язків і взаємозалежностей. З одного боку, глобалізація все більше проникає у найвіддаленіші куточки планети, а з іншого, — проблеми регіонів стають відомішими на загальнопланетарному рівні. Світовий рівень глобалізації визначається

зростаючою економічною взаємозалежністю країн і регіонів, переплетінням їхніх господарських комплексів та економічних систем. Глобалізація на рівні окремої країни характеризується такими показниками, як відкритість економіки, частка зовнішньоторговельного обороту чи експорту у ВВП, обсяг зарубіжних інвестиційних потоків, міжнародних платежів та ін. Галузевий зріз глобалізації найкращим чином ілюструється співвідношенням обсягів зустрічної внутрішньогалузевої торгівлі до світового виробництва галузі, відповідним показником у сфері інвестицій, а також коефіцієнтом спеціалізації галузі, розрахованим на основі співвідношення національних і міжнародних експортних квот галузі [13, с. 193].

Таким чином, слід враховувати неоднозначність, різноспрямованість впливу глобалізації на розвиток різних груп країн та галузей сучасного виробництва.

У науковій літературі є багато поглядів на визначення поняття «економічна безпека держави». Термін «економічна безпека» уперше запровадив і актуалізував цю проблему в умовах світової глобальної кризи президент США Ф. Рузвельт, де він розглядає економічну безпеку як сукупність умов, які надійно забезпечують хороші умови для життя, соціальний захист, а рівень зайнятості дає змогу отримувати достойний і стабільний дохід [1, с. 14]. Офіційно термін «економічна безпека» був визнаний 1985 р., коли на 40-й сесії Генеральної асамблеї ООН було прийнято резолюцію про міжнародну економічну безпеку [18, с. 7]. У подальшому це питання розглядалося у працях відомих американських учених Дж. Кеннана, Х. Моргентау. Головні завдання у досягненні економічної безпеки країни вони вбачали у зміцненні конкурентоспроможності національного виробництва, дотриманні торговельних переваг, забезпеченні переваг національної економіки на світових ринках, а також захисті інтересів держави у технологічних сферах [17, с. 12]. Японський учений с. Окіта обґрунтував більш гуманістичний підхід, який убачав в економічній без-

пеці держави таку її поведінку, за якої країна не мала б ворогів, а для цього варто створити сприятливі умови для імпорту у країну, зміцнення національної валюти, розвитку стратегічної інвестиційної політики [18, с. 7].

У науковий обіг в Україні категорія «економічна безпека» увійшла відносно недавно на початку 90-х років ХХ ст., що є досить невеликим проміжком часу для осмислення її сутності [2, с. 393]. Разом з тим, видається доцільним розширити перелік рівнів поняття національної економічної безпеки, оскільки за наведеного вище підходу систему важко досліджувати, наприклад, у галузево-територіальному розрізі, що потребує включення до ієрархії рівнів економічної безпеки держави таких компонент: регіону, галузі, сектора економіки тощо. Окрім того, системне усвідомлення змісту економічної безпеки держави потребує обґрунтування визначення процесу її забезпечення та функціонування взаємозв'язків її елементів (як системи) у динаміці: існуючий рівень та захищеність інтересів у майбутньому; здатність до розвитку тощо.

У цьому контексті слід погодитись з Г. Пастернак-Таранушенком, який, розглядаючи поняття системи національної економічної безпеки, усвідомлює те, що всі види захистів національних інтересів держави (політичного, військового, економічного, правового та ін.) є щільно пов'язаними та, інколи — нерозривними; а джерела виникнення економічних загроз держави складаються з загроз за внутрішніми та зовнішніми напрямками. Разом з тим автор узагальнює суть поняття економічна безпека держави як такий її стан, за яким вона стабільно гарантує можливість створення і розвитку умов для плідного життя її населення, розвитку економіки в майбутньому та зростанні добробуту її мешканців [11, с. 29]. Вона, на думку автора, являє собою комплексну систему, що створюється завдяки виконанню визначеної кількості дій. Сама по собі теж має багато напрямів: демографічний, екологічний, ресурсний, прісноводний, продовольчий, енергетичний, інформаційний та інші.

А. Градов розглядає економічну безпеку як стан національної економіки, який забезпечує задоволення життєво-важливих потреб країни у матеріальних благах незалежно від виникнення у світовій економічній системі чи всередині країни форс-мажорних обставин соціально-політичного, економічного чи екологічного характеру [5, с. 148].

Представники Національного інституту стратегічних досліджень В. Шлемко та І. Бінько стверджують, що економічна безпека — це такий стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства, держави [19, с. 8].

У відомого економіста Я. Жаліла дещо інший підхід до визначення економічної безпеки. Так, зокрема Я. Жаліло розглядає такі три основних рівні національної економічної безпеки: держави загалом, суб'єкта господарювання (підприємства) та особи, а критеріальною ознакою поділу інтересів економічної безпеки різних рівнів ієрархії управління економікою вважає зміст відтворювальних процесів [7, с. 2].

Принципова відмінність «відтворювального» трактування економічної безпеки полягає в тому, що в цьому разі відбувається перехід від поняття безпеки як забезпечення (тобто процесу, керованого ззовні) до поняття безпеки як спроможності (тобто наявності іманентних внутрішніх механізмів виробництва, розподілу, обміну та споживання), а також від протистояння загрозам, що мають певною мірою зовнішній щодо суб'єкта забезпечення безпеки — держави характер, до забезпечення стійкості розвитку, відповідно змінюється об'єкт забезпечення економічної безпеки. Тепер це не лише спроможність держави реалізовувати власні владні рішення, але й спроможність економічних суб'єктів різного рівня діяти у загальному руслі зміцнення економічної безпеки країни.

Також цікавим та актуальним буде рівневий підхід до розкриття сутності поняття економічної безпеки, який висвітлюється у працях [6, 8, 10] і зводиться до виокремлення вертикальних рівнів економічної безпеки. В такому аспекті економічну безпеку можна представити на:

- мегарівні (глобальна, міжнародна економічна безпека);
- макрорівні (економічна безпека національної економіки);
- мезорівні (економічна безпека регіону та галузі);
- мікрорівні (економічна безпека підприємства та домогосподарств).

Варто підкреслити, що головна відмінність між цими ієрархічними рівнями полягає в тому, що ієрархічний рівень економічної безпеки тим вищий, чим вищий ступінь реалізації інтересів відповідних економічних суб'єктів (домогосподарств, фірм, регіону, країни, світу). Узагальнюючи все вищесказане, ми прийшли до висновку, що економічна безпека являє собою певне системне явище, навколо якого формується специфічне середовище, елементи якого певним чином взаємообумовлені і пов'язані (рис. 7.1).

Отже, економічна безпека — це складне полісистемне явище, генезис і розвиток якого зумовлені об'єктивною необхідністю забезпечувати відтворення національної економіки в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз та небезпек.

Системоутворюючим фактором економічної безпеки є реалізація національних інтересів з метою підтримання такого стану економіки держави, який характеризується збалансованістю, стійкістю до негативних факторів, здатністю забезпечувати ефективне функціонування економіки та економічне зростання, тому основними цілями економічної безпеки можна вважати такі, як ефективне функціонування економічної системи, реалізація всього комплексу національних економічних інтересів, а також забезпечення розвитку всього комплексу економічних відносин [1, с. 55].

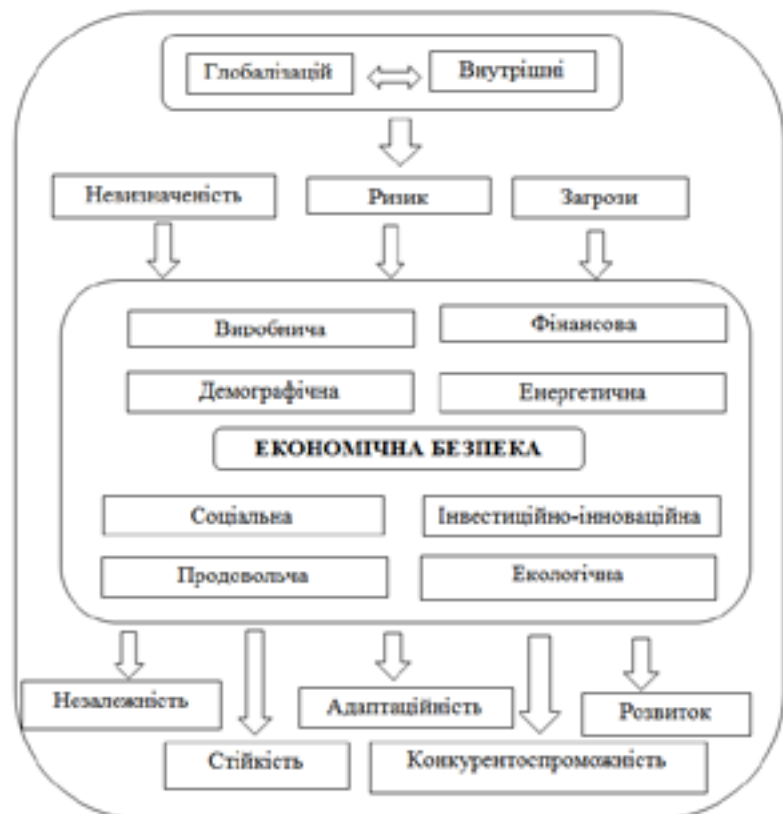

Рис. 7.1. Схема економічної безпеки (авторська розробка)

Разом з тим, словосполучення «стан держави» не дає повного уявлення про сукупність відповідних критеріїв та індикаторів, які відображають рівень захищеності життєво-важливих інтересів соціально-економічної системи. Окрім того, разом із створенням сприятливих передумов у майбутньому, на наш погляд, доцільно посилити роботу зі зміцнення відповідних параметрів економічної безпеки держави постійно. Як зазначає Г. Пастернак-Таранушенко [11], національна економічна безпека встановлює природні зв'язки між безпекою особи, угруповання, регіону та держави за-

галом, але не доповнює цей перелік зв'язками на галузевосекторальному рівні, додаючи, що рівень економічної безпеки держави визначається найменш захищеним з елементів системи її безпеки. Проте можна не погодитись із цим твердженням, оскільки неспіврозмірними з погляду важливості є загрози щодо особи та, наприклад, показників економічного розвитку країни.

Кожен вищий рівень системи управління економічною безпекою держави має формувати сприятливі засади та передумови забезпечення захищеності компонент і функціональних складників об'єкта економічної безпеки нижчого рівня.

З точки зору економічної безпеки глобалізаційні процеси несуть у собі потенційні загрози, а саме: технологічну диференціацію, консервацію технологічної і соціальної відсталості низки країн внаслідок їх неконкурентоспроможності, слабкої ресурсної бази; глобальну нерівність економічного й соціального розвитку, посилення стратифікації та диспропорцій світової економіки; поглиблення розриву між товарними й фінансовими ринками, посилення турбулентності міжнародних фінансових потоків, загрозу появи глобальних криз; деградацію неконкурентоспроможних виробництв, зростання безробіття, викликаного структурною перебудовою та новими вимогами до якості робочої сили; загострення соціальних проблем; загострення конфліктів різного характеру й масштабу; втрату національної ідентичності, руйнування звичного способу життя; глобальні екологічні, економічні, технологічні катастрофи тощо.

З іншого погляду, поряд з глобалізаційними в Україні існують внутрішні загрози, пов'язані з інвестиційно-інноваційною складовою системи економічної безпеки, а саме [16]:

- досить низький рівень фінансування наукового-технічних робіт (НТР);
- слабкий розвиток інфраструктури трансферу технологій;

- зниження експорту та зростання імпорту наукоємних товарів;
- слабкий рівень інформатизації інноваційної сфери;
- недосконала стимулююча та податкова політика держави;
- повільний розвиток ефективних форм інноваційної діяльності [16].

Основними загрозами економічної безпеки в сучасних умовах виступають: нестійкість економічного зростання, недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці, критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку, низька питома вага продукції з високою часткою доданої вартості, високий рівень тінізації економіки.

Оскільки інноваційний потенціал держави є важливою складовою динамічного розвитку економічної системи, особливо в умовах глобалізації, то інноваційні чинники значною мірою забезпечують зростання економічної безпеки підприємств та регіонів, оскільки вони є прямими чи опосередкованими факторами підвищення ефективності всіх ланок економічної системи [9, с. 44].

Набагато численнішими за позитивні наслідки є небезпеки від застосування інвестиційних стимулів. Головним завданням для України при залученні необхідних для структурної перебудови економіки держави іноземних інвестицій є створення таких умов щодо іноземного інвестування, які б при гарантуванні засад економічної безпеки держави одночасно забезпечували максимальне зближення інтересів держави з інтересами іноземних інвесторів [12, с. 154].

Оскільки інвестиції не обов'язково спрямовуються на інноваційні цілі чи у галузі з високою часткою доданої вартості і не завжди приносять очікуваний результат, тому можна визначити, що інноваційна складова економічної безпеки є

запорукою досягнення високотехнологічного стану для забезпечення новаціями економіки і соціальної сфери країни, а також створення умов для модернізації галузей виробництва, формування і реалізації політики стабільного соціально-економічного розвитку країни.

Високий рівень інноваційної безпеки сприяє надійності відтворення національного науково-технічного, технологічного і виробничого потенціалів; розвитку пріоритетних напрямів пошукових, фундаментальних і прикладних наукових досліджень, технічних і технологічних розробок, що забезпечують конкурентоспроможність національної економіки; участі на світових ринках високотехнологічної продукції, що сприяє поширенню наукових, технічних і технологічних розробок; захисту прав інтелектуальної власності, зокрема, у сферах зовнішньоекономічної діяльності і науково-технічної співпраці; здійсненню ефективного моніторингу у сфері технологій і наукових розробок, що мають стратегічне значення як у країні, так і за її межами [4].

Підвищення економічної безпеки України залежить від можливості невідкладної реалізації принципово нової економічної моделі розвитку, орієнтованої на погашення загроз, що виникають через конкурентні механізми. В основі такої моделі економічного розвитку країни повинен бути механізм забезпечення економічної безпеки, що ефективно діє в просторі та часі, активно сприймає вплив зовнішніх і внутрішніх чинників, і тому постійно змінюється та складається з взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, що зумовлюють дію механізму.

Під організаційно-економічним механізмом забезпечення економічної безпеки ми, насамперед, розуміємо сукупність економіко-правових форм, методів та інструментів, які використовує держава в процесі забезпечення та управління, за допомогою яких впливає на зовнішні та внутрішні загрози з метою забезпечення стабільного функціонування економічної системи. Основними складовими елементами

організаційно-економічного механізму забезпечення економічної безпеки країни є нормативно-правова, організаційно-інституційна, кадрова та інформаційно-аналітична бази, які спрямовані на ефективне функціонування фінансової, енергетичної, зовнішньоторговельної, демографічної, соціальної та інвестиційно-інноваційної підсистем. При цьому в Україні використовується, так зване, «пасивне» забезпечення економічної безпеки держави, яке ґрунтується на методі реагування на виклики, небезпеки і загрози в разі відхилення фактичних значень індикаторів економічної безпеки від їх безпечних рівнів, що вказує на ситуативне реагування, яке дає можливість проводити ліквідацію загроз, що вже виникли, та мінімізацію їх негативного впливу на систему економічної безпеки держави.

Використання такого підходу до забезпечення економічної безпеки України під впливом значної кількості зовнішніх та внутрішніх ризиків і загроз є однією із причин поглиблення системної економічної кризи в державі та функціонування національної економіки лише завдяки значній інерції.

Оперативне нівелювання загроз і принцип превентивності передбачають раннє виявлення загроз, використовуючи внутрішнє і зовнішнє інформаційне середовище системи економічної безпеки національної економіки, їх завчасне упередження за допомогою економічних, організаційних, нормативно-правових, адміністративних та інституційних важелів з використанням декількох прогнозних сценаріїв забезпечення економічної безпеки [3, с. 23].

Для забезпечення відповідних процесів необхідно здійснювати аналітичну роботу для постійного збору інформації, розрахунку поточного рівня економічної безпеки національної економіки, оцінки виявлених тенденцій, ідентифікації та моделювання загроз, оцінки їх впливу на рівень економічної безпеки національної економіки та прогнозування можливих наслідків для економічної системи держави.

Однією з найвагоміших загроз сьогодні можна вважати розбалансування розвитку внутрішнього товарного ринку. Національні товаровиробники переважно залишаються експортоорієнтованими на збут продукції і при цьому сировино й технологічно імпортозалежними. Серед ключових тенденцій розвитку внутрішнього товарного ринку України у 2016 р. слід відзначити подальше згортання товарної пропозиції на внутрішньому товарному ринку України, згортання виручки національних виробників та імпортерів за всіма видами економічної діяльності, збільшення можливостей національних виробників до потенційного покриття попиту на внутрішньому товарному ринку, гостру невідповідність експортної орієнтованості окремих видів діяльності їхнім конкурентним позиціям на внутрішньому ринку.

Для аналізу конкурентоспроможності розраховується індекс глобальної конкурентоспроможності (ІГК) в регіональному розрізі і аналізується в динаміці. Даний індекс включає дванадцять складових: чотири — базових, до яких відносяться інституції, інфраструктура, макроекономічне середовище, охорона здоров'я та початкова освіта; шість — підсилювачі ефективності, а саме: вища освіта та професійна підготовка, ефективність ринку товарів, ефективність ринку праці, рівень розвитку фінансового ринку, технологічна готовність, розмір ринку; два — фактори розвитку та інноваційного потенціалу, такі як: рівень розвитку бізнесу, інновації [14, с. 255].

Оскільки ці складові конкурентоспроможності є потенційними сферами розвитку в тій чи іншій мірі, можна вважати, що всі вони є загрозами економічної безпеки, а високий рівень конкурентоспроможності країни може відповідати високому рівню економічної безпеки.

Таким чином, узагальнюючи всі вищезазначені теоретичні аспекти впливу на національну економічну безпеку країни, ми дійшли висновку, що система управління еконо-

мічною безпекою держави є складним полісистемним явищем, яке у ринковій системі господарювання в умовах глобалізації суспільства об'єктивно вимагає цілеспрямованого використання всього наявного соціального, політичного та економічного потенціалів та швидкого реагування на всі можливі небезпеки та загрози.

1. **Варналій З.С.** Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : [монографія] / З.С. Варналій, Д.Д. Буркальцева, О.С. Саєнко. — К. : ЗнанняУкраїни, 2011. — 299 с.
2. **Варналій З.С.** Конкуренція і підприємництво : монографія / З.С. Варналій. — К. : Знання України, 2015. — 463 с.
3. **Варналій З.С.** Механізм попередження загроз економічній безпеці України / З.С. Варналій, с. В. Онищенко, О.А. Маслій // Економічний часопис. — XXI. — 2016. — № 159 (5 — 6). — С. 20–24.
4. **Гордуновський О.М.** Сучасний стан та напрями посилення інноваційної безпеки України / Гордуновський О.М. // *Financial space*. 2014. — № 14. — с. 24
5. **Градov А.П.** Национальная экономика / А.П. Градов. — 2-е изд. — СПб. : Питер, 2005. — 240 с.
6. **Губський В.В.** Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення : монографія / В.В. Губський. — К. : Укрархбудінформ, 2001. — 122 с.
7. **Жаліло Я. А.** Стратегія забезпечення економічної безпеки України. Пріоритети та проблеми імплементації / Я.А. Жаліло // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. — К. : Сатсанга, 2001. — 224 с.
8. **Качинський А.Б.** Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення / А.Б. Качинський. — К. : НІСД, 2001. — 312 с.
9. **Кобрин Л.** Формування інноваційного потенціалу як важливої умови росту економічної безпеки підприємства // Економічна безпека держави та суб'єктів підприємницької діяльності в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції 18–20 травня 2016 р., м. Львів.

10. **Мунтіян В.І.** Економічна безпека України / В.І. Муєтіян. — К. : КИИЦ, 1999. — 463 с.

11. **Пастернак-Таранушенко Г.А.** Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення / Г. А. Пастернак-Таранушенко ; за ред. Б. Кравченка. — К. : Кондор, 2002. — 302 с.

12. **Пересада А.А.** Управління інвестиційним процесом: [навч. посіб.] / А.А. Пересада. — К. : Лібра, 2008. — 472 с.

13. **Петренко К.В.** Проблеми депресивності та глобальності в українському контексті / К. В. Петренко // Формування ринкових відносин в Україні. — К. : НДЕІ — 2011. — № 9 (124). — с. 192–195.

14. **Петренко К.В, Микитюк О.П.** Вплив рівня життя населення на конкурентоспроможність регіонів / К.В. Петренко, О.П. Микитюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка». Вип. 1 (30). — 2015. — с. 250–259.

15. **Петренко К.В.** Проблеми підвищення конкурентоспроможності депресивних регіонів в умовах глобалізації економіки / К.В. Петренко // Бізнес-інформ. — № 1. — 2015. — с. 85–91.

16. **Сухоруков А.І. Олейніков О.О.** // Науково-технологічний потенціал ті інноваційна безпека України. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://inventture.com.ua/main/analytics/security/invsecurity>

17. **Тимошенко О.В.** Економічна безпека у системі науки про економіку : основні наукові школи / О. В. Тимошенко // Економічний простір. — 2015. — № 104. — с. 5–19.

18. **Третяк В.В.** Економічна безпека: сутність та умови формування / В. В. Третяк // Економіка і держава. — 2010. — № 1. — с. 6–8.

19. **Шлемко В.Т.** Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення / В.Т.Шлемко, І.Ф.Бінько. — К. : НІСД, 1997. — 144 с.

7.2 Розвиток механізмів управління інноваційною складовою економічної безпеки в транскордонному просторі

Прикордонні території, які є периферійними у своїх державах, переважно мають нижчий рівень соціально-економічного розвитку порівняно з центральними регіонами. Однак по відношенню до суміжних прикордонних територій сусідніх країн так не можна сказати — ситуація різна. Наприклад, в прикордонні між Францією, Німеччиною, Бельгією — рівень розвитку приблизно однаковий, між Іспанією і Португалією є відмінності, хоча не такі значні, як між Німеччиною і Польщею чи Чехією. Менші відмінності у прикордонних регіонах країн Східної Європи всередині ЄС. Проте існують значні відмінності у рівнях розвитку на зовнішніх кордонах ЄС та їх сусідів, які не є членами угруповання. З часом ця асиметрія посилюється, що створює різноманітні загрози і виклики, у тому числі, через відтік ресурсів у більш продуктивне середовище, що, в свою чергу, створює загрози економічній безпеці відстаючих регіонів. Прогнозуючи такі негативні наслідки ЄС, зокрема, Європейська Комісія, формує політики згуртування, конвергенції тощо, які реалізуються з використанням механізмів і інструментів спільної політики регіонального розвитку, а саме структурних фондів, фонду згуртування і спільних ініціатив ЄС.

За результатами аналізу регіональних асиметрій зроблено припущення, що на найближче десятиліття з порядку денного політики згуртування не зникне завдання вирівнювання соціально- економічного розвитку регіонів ЄС, у тому числі за рівнем ВРП на особу. Більше того, розширення ЄС «на Схід» лише загострило контрасти асиметрій регіонального розвитку на тлі проголошених цілей спільної конвергенції. І другим завданням залишається підтягування найвідсталіших регіонів, які за відсутності власних ресур-

сів розвитку, периферійного становища, постійної міграції кваліфікованої робочої сили до великих міст, неефективного місцевого управління та з інших причин суттєво відстають у процесах загальної конвергенції та економічного зростання.

Однак, слід звернути увагу, що методологічні засади реалізації регіональної політики ЄС кардинально змінилися: від механізмів надання фінансової підтримки зроблений перехід до механізмів створення умов для прискореного розвитку, тобто ліквідувати у перспективі асиметрії між провідними економічними центрами ЄС і периферійними (депресивними) територіями можна лише одним способом — створюючи можливості для нарощування в регіонах ЄС власного потенціалу інноваційного розвитку за умови проведення на всіх рівнях (від регіонального до наднаціонального) узгодженої та гармонізованої політики регіонального розвитку.

Західні прикордонні регіони України межують з країнами ЄС і, за спостереженнями авторів, асиметрія їх розвитку все більше посилюється [10]. На жаль, аналогічна ситуація спостерігається і на інших прикордонних територіях України.

Це зумовлює необхідність виявлення чинників та опрацювання шляхів нівелювання асиметрії розвитку в умовах необхідності забезпечення економічної безпеки, зокрема, її інноваційної складової.

Проблема розвитку механізмів управління інноваційною складовою економічної безпеки в транскордонному просторі, передусім, базується на чіткому розумінні загроз, які виникають у прикордонному регіоні як для його життєдіяльності, так і для країни в цілому, а також можливості опрацювання шляхів попередження, нівелювання чи ліквідації таких загроз, тому для початку розглянемо і уточнимо такі поняття: економічна безпека держави, економічна безпека регіону, транскордонний регіон і транскордонний простір, інноваційна складова економічної безпеки транскордонного простору.

Враховуючи досягнення інституційної економіки (Д. Норд, М. Максимчук, [11; 18]) щодо пояснення економічних явищ поруч з розвитком поведінкової (Д. Канеман, Р. Тейлер, [8; 23]) та креативної економік (Р. Флоріда, О. Дацко [3; 22]), які підкреслюють базову роль людини на постіндустріальному етапі цивілізаційного розвитку, приєднаємось до визначення економічної безпеки держави як системи, яка характеризується станом і потенційними можливостями розвитку національної економіки, які забезпечують захист людини, громадянина у системі національних інтересів, стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, можливість реалізації потенціалу, розвиток та захищеність життєво важливих інтересів людей, суспільства, держави [3].

Водночас, під економічною безпекою регіону будемо розуміти здатність регіональної економіки функціонувати в режимі розширеного відтворення, тобто стійкого економічного зростання, максимально забезпечувати прийнятні умови життя та розвитку особистості для більшості населення. Економічна безпека на регіональному рівні — це також спроможність економіки протистояти дестабілізуючій дії внутрішніх і зовнішніх соціально-економічних чинників, а також не створювати загрози для інших елементів регіону та зовнішнього середовища. Економічна безпека регіону — це діапазон рівнів економічних і соціальних показників, у межах яких регіон протягом довготривалого періоду розвивається стійко [16]. Таким чином ми визначилися з розумінням економічної безпеки, у тому числі для прикордонного регіону.

На відміну від прикордонного регіону, який є внутрішнім для кожної держави, транскордонний регіон охоплює суміжні території принаймні двох сусідніх держав, і його слід розглядати як єдине ціле специфічне територіальне, поліструктурне утворення [13]. Виокремлення і дослідження транскордонного регіону зумовлюється об'єктивними чин-

никами — існуванням спільних проблем для прикордонних регіонів обох держав, які неможливо вирішити однією стороною незалежно від рівня її економічного розвитку. Так, державні кордони переважно проходять по руслам річок, господарювання на яких — це спільне питання сусідів, а саме: забруднення вод басейну річки, очистка і використання води, риболовство тощо. Іншим таким спільним питанням є узгодження місць прокладання всіх комунікацій через кордон — місце стику, величини потужностей тощо — це все питання, які потребують докладання спільних зусиль. У свою чергу, по обидва боки кордону виникає багато ідентичних проблем, для вирішення яких доцільно взаємно використовувати досвід сторін чи об'єднувати зусилля для більш ефективного розв'язання питань, тому дуже важливим в транскордонних регіонах розвивати співробітництво з тим, щоб мати можливість за рахунок об'єднання зусиль прискорювати розвиток і підвищувати конкурентоспроможність периферійних, зазвичай, відсталіх територій.

Наступне поняття — транскордонний простір. Чому не обмежитися поняттям транскордонного регіону, який має чіткі територіально-адміністративні межі — чи то на рівні області, чи району, чи селищної ради — тобто завжди має чітко означене територіальне управління? Суб'єкти і учасники транскордонного співробітництва — це, насамперед, люди, громадські організації, приватний бізнес, розвиток яких відбувається відповідно до їх власного бачення, а не регіональних органів влади. І потенційні партнери і учасники транскордонної співпраці не завжди розміщені в адміністративно-територіальних межах транскордонного регіону. Часто інтенсивні зв'язки встановлюються з партнерами з інших, більш віддалених від кордону регіонів, тобто межі прикордонних регіонів трохи деформуються в транскордонному просторі (щось подібно до пазлів), що визначається інтенсивністю та щільністю зв'язків між суб'єктами, тому важливо визначати не ре-

гіон діяльності, а простір з певною зв'язністю, інтенсивністю і щільністю зв'язків між партнерами, в якому проявляються особливості транскордонного регіону, та є можливості отримання транскордонних ефектів.

Проте практика свідчить, що вплив позитивних зрушень, які спостерігаються у суміжних з Україною прикордонних регіонах ЄС, може зумовлювати як активізацію, так і стримування регіонального розвитку українського прикордоння, що буде позначатися на економічній безпеці прикордонного регіону з огляду на посилення загроз і небезпек у відстаючої сторони через відтік ресурсів у більш продуктивне середовище [14].

Поступове зближення параметрів суміжних прикордонних регіонів сусідніх країн, яке відбувається в процесі відтворення (формування та задіяння) спільних методів, способів, інструментів підвищення конкурентоспроможності (конвергенція механізмів конкурентоспроможності), що сприяє зменшенню диспропорцій (асиметричності) соціально-економічного розвитку в транскордонному просторі, визначає транскордонну конвергенцію регіонів [10] і, в свою чергу, буде визначати рівень економічної безпеки у транскордонному просторі. Поряд з тим, на сучасному етапі спостерігаються процеси транскордонної дивергенції — формування відмінностей у життєдіяльності мешканців прикордоння, які все більше поглиблюють асиметрію розвитку частин транскордонного регіону, знижуючи тим самим рівень економічної безпеки. Ці процеси детально описані В. Борщевським і К. Куцаб-Бонк через дослідження інституційних пасток транскордонної дивергенції [1].

Складність процесів і явищ, які нині спостерігаються у транскордонному просторі України, актуалізує, насамперед, значимість формування і реалізації державної політики транскордонного співробітництва, значення якої до останніх подій недооцінювалося порівняно з сусідніми державами [13]. Неefективне використання відомих у Європі організацій-

но-економічних механізмів розвитку транскордонного співробітництва [15] зумовлює необхідність їх дослідження та оцінки дії з позицій інституціональної теорії, яка визначає економічний механізм як сукупність множин варіантів поведінки суб'єктів економічних відносин, форм та методів господарювання, і який служить ув'язці та узгодженню суспільних, групових і приватних інтересів, забезпечує функціонування та розвиток національної економіки [12]. При цьому за Д. Нортонм кожен інститут складається з правил (формальних та неформальних), організацій/гравців, механізмів контролю, примусу та/або покарання.

Отже, будь-яка зміна формальних правил діяльності суб'єктів економічних відносин по один бік кордону обумовлює подальшу адаптацію механізмів транскордонної взаємодії по інший бік кордону. Інтенсивність та швидкість процесів адаптації зумовлюють нівелювання або ліквідацію можливих негативних наслідків таких змін по інший бік кордону. Поява вище згадуваних інституційних пасток транскордонної дивергенції, які переважно мають негативний вимір, зумовлена відсутністю стратегічного бачення розвитку транскордонного співробітництва і використання його потенціалу.

Слід зазначити, що низький рівень використання потенціалу транскордонного співробітництва в Україні зумовлений наявністю цілої низки механізмів блокування взаємодії та недостатнім рівнем забезпечення механізмами їх нівелювання.

Як вже зазначалося, наразі спостерігається прискорене зростання асиметрії розвитку суміжних прикордонних територій сусідніх країн у транскордонному просторі України та ЄС. Можливість зменшення цих диспропорцій значною мірою зумовлюється дією низки чинників, вплив яких може прискорювати процеси конвергенції чи гальмувати їх (або ж водночас мати як позитивне, так і негативне значення). Розуміння механізмів впливу факторів та нівелювання їх нега-

тивної дії є важливим і необхідним моментом для прийняття обґрунтованих рішень у сфері забезпечення економічної безпеки у транскордонному просторі. Так, якщо правове середовище України щодо розвитку транскордонного співробітництва переважно сформоване, то організаційно-економічні механізми взаємодії суб'єктів економічних відносин по обидва боки кордону потребують значного удосконалення, особливо для забезпечення економічної безпеки і її інноваційної складової.

Враховуючи те, що інновації є технологічні, продуктові, організаційні, маркетингові тощо і впроваджуватися можуть у всі види діяльності суб'єктів господарювання, у тому числі у різноманітні форми їх співробітництва, то доцільно визначитися з тим, що буде найбільш вагомим для забезпечення економічної безпеки в транскордонному просторі.

На наш погляд, основним суб'єктом/об'єктом інноваційної діяльності є людина. Вона є як ініціатором інновацій, їх творцем, так і їх реалізатором та споживачем, тому життєдіяльність людини у транскордонному просторі є визначальною з огляду на інноваційну складову економічної безпеки прикордонного регіону. З огляду на мету забезпечення економічної безпеки, зокрема, її інноваційної складової шляхом прискорення конвергенції регіонів у транскордонному просторі України та ЄС, зупинимося детальніше на негативних чинниках, які гальмують позитивні зрушення:

Зростаюча асиметрія розвитку (життєвого рівня населення, економіки, соціальних послуг тощо) спостерігається майже за всіма показниками. Це можна побачити на прикладі даних Львівської обл. та Підкарпатського і Люблінського воєводств Польщі (табл. 7.1). За показниками ВРП, ВРП/ос., заробітної плати польська сторона перевищує українські показники в 4 рази. При цьому слід зазначити, що на Львівщині ці показники повернулися на рівень 2011 р., водночас з польської сторони йде безперервне зростання. Особливу

увагу доцільно звернути на витрати на наукові дослідження: в Україні йде безперервне скорочення (з 0,7% у 2010 р. до 0,4% у 2014 р.), а з польської сторони — зростання (з 0,97 і 0,64% до 1,38 і 1,03% у 2014 р., відповідно, у Підкарпатському і Люблінському воєводствах) [19; 21], що свідчить про спрямування економіки Польщі в бік формування інноваційної моделі розвитку.

Таблиця 7.1

Показники розвитку Львівської обл. та Підкарпатського і Люблінського воєводств Польщі [19; 21]

Показник	Львівська обл.	Підкарпатське воєводство	Люблінське воєводство
Площа тис км ²	21,8	17,8	25,1
Ліси і лісовкриті площі, у % до загальної площі*	31,8	41,5	24,3
Землі сільськогосподарського призначення, у % до загальної площі*	59,1	51,7	69,9
Населення, в млн. ос.*	2,53	2,13	2,14
Природний приріст населення на 1000 ос.*	-2,0	0,1	-1,4
Рівень безробіття за МОП, у %*	8,2	11,7	9,31
Середньомісячна номінальна заробітна плата, євро*	150	806	836
Прийняття в експлуатацію житла на 1000 населення, квартир*	4,3	3,6	2,9
Студенти ВНЗ на 10 тис. нас., ос.*	495	241	332
Лікарі на 10 тис. населення, ос.*	55,5	21,0	24,9
Кількість розміщених туристів на 1000 населення, ос.*	282	450	371
ВРП, в млрд. євро**	4,6	16,1	16,0
ВРП на особу, євро**	1828	7560	7448
Витрати на дослідження і розробки, у % до ВРП**	0,4	1,38	1,03
Кількість господарюючих суб'єктів, юридичних осіб на 10 тис. населення*	74	182	189
Кількість наукових організацій / наукових працівників у них*	76/3422	137/4330	105/3639

*Показник за 2015 р.

**Показник за 2014 р.

Слід звернути увагу також на кількість зареєстрованих підприємств в Польщі порівняно з Україною (перевищення майже у 2,5 рази) (див. табл. 7.1). Це робочі місця, це доходи громадян і їх життєвий рівень, а, відповідно, і доходи регіону.

2. Несиметричність державних політик України і сусідніх держав щодо національних меншин. Спільне історичне минуле зумовило те, що на території прикордонних районів проживають національні меншини сусідніх країн. Кожна країна допомагає своїм національним меншинам, створюючи певні преференції. Так, наприклад, пріоритетним напрямом в українсько-угорських двосторонніх відносинах є забезпечення прав національних меншин, торговельно-економічне співробітництво та прикордонна співпраця. Такий підхід впливає з основної засади угорської зовнішньополітичної концепції про захист прав угорців у всьому світі. Ці засади втілюються на практиці шляхом реалізації рішень створеної міжурядової українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, зокрема, через розвиток транскордонного співробітництва. Відсутність аналогічної державної політики з української сторони створює диспарат у транскордонному просторі, поглиблюючи диференціацію різних груп місцевого населення, формує підґрунтя для можливого виникнення конфліктних ситуацій на міжетнічному рівні, про що красномовно свідчить ситуація щодо 7 ст. Закону України про мову. З огляду на економічну безпеку регіонів де-факто ми майже втратили 150-170 тис. угорців Закарпатської обл. для України. Подвійне громадянство (карта поляка, угорця, паспорт румуна, росіянина), що призводить до спрощення процесів трудової міграції, стимулювання переселення економічно активного населення з України, «відплив» активного людського капіталу, переважно висококваліфікованого, у середовище з вищим рівнем життя (до країн ЄС). А це призводить до втрати частини інтелектуального і людського капіталу українських прикордонних регіонів,

посилуючи таким чином асиметрію між територіями України та ЄС (у т.ч. у сфері інтелектуально-кадрового забезпечення). Так, наприклад, власники карт поляка до введення безвізу могли отримати довгострокову національну візу на багаторазове перетинання кордону, офіційно за спрощеною процедурою для іноземців, влаштуватися на роботу у Польщі, займатися підприємницькою діяльністю на тих самих засадах, що й громадяни Польщі, здобути безкоштовну освіту, позачергово звернутися за фінансовою допомогою з державного бюджету Польщі, яку призначено для підтримки поляків, які проживають за кордоном. Після введення безвізового режиму з ЄС і дозволу з польської сторони щодо можливості працевлаштування українцям з біометричними паспортами призвело до того, що на території сусідньої країни працевлаштовано понад мільйон українців і навчається більше 30 тис. студентів (за даними 2016 р.) [17]. В групі працевлаштованих у Польщі є значний відсоток професорсько-викладацького складу, насамперед, з точних дисциплін і не лише зі Львова, а з усієї України. Головне нарікання вчених щодо їхнього теперішнього становища — низька оплата праці та недостатнє фінансування наукової діяльності. Саме через ці причини 28% респондентів готові залишити науку, а кожен четвертий думає про еміграцію [4]. А це найбільша загроза інноваційній складовій економічної безпеки як регіону, так і держави. На жаль, за даними соціологічних опитувань більше половини мігрантів не планують повертатися в Україну, бо за останні десятиліття істотних змін в політиці держави щодо повернення мігрантів не спостерігається [4].

3. Відсутність спільних підходів до політики соціально-економічного та екологічного розвитку транскордонних регіонів і механізмів її реалізації. Прикордонні території є одними із пріоритетних об'єктів реалізації регіональної політики ЄС та, відповідно, регіональних політик сусідніх з Україною країн. Проведений аналіз її реалізації виявив чітке бачення

напрямів розвитку суміжних прикордонних територій щодо підвищення їх конкурентоспроможності і забезпечення сталого соціально-економічного та екологічного розвитку. Інтенсивно розвивається інфраструктура оточення бізнесу (технологічні парки, система надання послуг, бізнес-інкубатори тощо), комунікаційна, соціальна, освітня інфраструктура, кластерні утворення, такі як «Доліна льотніча», які в сукупності підвищують доступність периферійного регіону, забезпечують формування інноваційної моделі розвитку та регіональну конкурентоспроможність. Тут доцільно більш детально розглянути можливості впровадження нових форм у транскордонне співробітництво в Україні [9]. Так, наприклад, розвиток транскордонних кластерів — досить помітне явище у світовій економіці. Функціонування таких відомих мереж як «Біо Долина» [5] чи транскордонне об'єднання навколо затоки Ересунн Данії та Швеції, що включає «Долину Медікон» [6], засвідчили власну ефективність через високий рівень зайнятості мешканців, значну кількість малих і середніх підприємств, які через більш тісні зв'язки з науковими колами і швидке впровадження інновацій забезпечують високий рівень продуктивності праці, а віддак, територіальну (регіональну) конкурентоспроможність.

Успішне використання кластерного підходу на всіх континентах зумовлює постійний інтерес науковців і практиків щодо поглибленого розуміння явищ кластеризації, зокрема, дослідження чинників, які стимулюють чи стримують діяльність кластерних утворень; оцінки їх впливу на територіальний розвиток; вивчення механізмів та інструментів, які використовуються регіональним менеджментом для формування та впровадження політики кластеризації; роль особи, її креативність в означених процесах тощо. Різноманітність, багатоплановість такого явища потребують певної систематизації знань для їх розумного використання. Для України це надзвичайно важливо, бо наявний досвід використання

ефективних механізмів і інструментів інших країн не дає очікуваних позитивних результатів при імплементації їх на українських теренах, тому переосмислення і глибоке розуміння економічних явищ в Україні, узагальнення світового досвіду, визначення пріоритетних цілей і опрацювання конкретного плану дій є надзвичайно важливим і актуальним для формування і впровадження політики кластеризації, зокрема, у транскордонному просторі України.

Щодо політики, слід погодитися з підходом А. Гранберга, який зазначив, що відсутність політики — це теж політика [2]. Мова йде про те, що політика може бути формалізованою (існує стратегія чи план дій її реалізації) і не формалізованою (за відсутності будь-яких документів щодо її провадження). Окрім того, також можна визначати політику як активну, інституційно відокремлену, оснащену спеціалізованими механізмами і інструментами тощо, або як малопомітну, яка слабо виділяється серед інших політик держави (регіону). Не зважаючи на ініціативи науковців і практиків щодо намагання розробити певне законодавче поле для сприяння розвитку кластерів в Україні, створення робочих груп на урядовому рівні, опрацювання Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів (2008 р.), можна констатувати, що нині відсутня активна політика кластеризації у транскордонному просторі України. Всі практичні і теоретичні напрацювання були здійснені з ініціативи окремих осіб за певної підтримки регіональних органів влади.

При всьому різноманітті підходів до розвитку кластерів у світі визначають три базові моделі формування політики кластеризації: італійську (еволюційний розвиток кластерів), данську (державна політика кластеризації економіки) і голландську (посилення науково-технологічної, інноваційної складової в процесах кластеризації). Найбільше поширення у світі отримала данська модель з врахуванням особливостей кожної країни-бенефіціара, що зумовлене, на наш погляд, прискореними

темпами впровадження нових механізмів. Італійська і голландська моделі потребують значно більшого часу для переходу на кластерну модель розвитку економіки території.

Характерними ознаками голландської моделі є: акцент на інновації і технології, активна інноваційна політика уряду, тісна співпраця бізнесу і науково-дослідного сектору.

На жаль, опрацювати і реалізувати політику кластеризації в Україні як шлях підвищення конкурентоспроможності держави, незважаючи на намагання вчених, підприємців, зокрема, групи ентузіастів із Спілки економістів, очолюваних Соколенко с. І., на базі використання чи данської, чи голландської моделі, чи їх модифікації і прийняти національну стратегію розвитку кластерів, до сих пір не вдалося через значний бюрократичний опір. Однак, можна стверджувати, що процеси створення кластерів в регіонах України, зокрема, у транскордонному просторі, все ж відбуваються як еволюційним шляхом, так і за підтримки регіональних органів влади. Так, наприклад, одним із пріоритетів в «Стратегії підвищення конкурентоспроможності міста Львова» (2010 р.) було визначено створення Львівського ІТ кластеру [20]. Аналогічна картина спостерігається й у інших областях України, де місцева еліта швидше зрозуміла переваги кластерного підходу, тобто, можна сказати, що політика кластеризації формується і втілюється в життя на регіональному рівні і в її основі, наприклад, для Львівської міської ради, лежить голландська модель, в якій синергія отримується від тісної співпраці університетів, бізнес-структур і місцевої влади. Проте етап формування транскордонного кластеру з поляками дещо гальмується, хоча й вже відкрито представництво ІТ-кластера у м. Люблін (Польща).

Ще один позитивний досвід — створення Інформаційного науково-статистичного транскордонного кластеру «Інфостат Україна-Польща», який, на жаль, функціонує на волюнтарських засадах і на ентузіазмі учасників [19].

Водночас українська сторона досить пасивно віднеслася до співпраці в рамках кластеру «Доліна льотніча», початок якої був 11 років тому (у 2006 р.). Пізніше співпраці не було, хоча цей кластер вже займає значне місце в Підкарпатському воєводстві у життєдіяльності регіону і у реалізації інноваційної моделі розвитку економіки Польщі [7].

Використання будь-яких відомих механізмів може дати ефект лише у випадку системності його застосування, що, в свою чергу, передбачає обов'язковість функціонування системи стратегічного планування. На жаль, в Україні, перехід від адміністративно-командної до ринкової економіки відкинув систему планування як обов'язкової складової державного управління, помилково вважаючи, що ринкова економіка її не потребує. Це зумовило хаотичність розвитку регіонів і держави в цілому.

Окрім того, конкурентоспроможність і кластеризація вимагають розбудови інфраструктури оточення бізнесу. Порівняння кількості осередків інфраструктури України та Польщі свідчить про їх значне (15-ти кратне) переважання в Україні, проте щодо конкурентоспроможності — польські регіони значно випереджають українські.

Поглиблений аналіз виявив, що в Україні формування осередків інфраструктури підтримки підприємництва носить несистематичний, дещо хаотичний характер і не є результатом впровадження відповідної політики держави, що зумовлює те, що в своїй сукупності ці осередки не формують цілісну систему підтримки підприємництва на інноваційній основі. Натомість у Польщі йде поступове формування системи інфраструктури оточення бізнесу, інституції якої згруповані у так звані польські технологічні платформи: 1. Центри підприємництва; 2. Центри інновацій; 3. Фінансові установи [13].

Таким чином, на основі системного бачення розвитку прикордонних територій, ефективного використання механізмів, інструментів, досвіду суміжних регіонів сусідніх дер-

жав можна прискорити економічний розвиток периферійних територій, забезпечити підвищення їх конкурентоспроможності і зменшити асиметрію.

Окрім вище описаних основних чинників впливу на інноваційну складову економічної безпеки регіону існують і інші, серед яких функціонування єврорегіонів як координуючих інституцій транскордонного співробітництва і умови реалізації транскордонних проектів, і не достатнє врахування зовнішніх впливів, яке зумовлює те, що українська сторона, володіючи значним ресурсним та креативним потенціалом, знаходиться у позиції «наздоганяючого» тощо.

Узагальнюючи, прискорений розвиток суміжних територій країн-членів ЄС відбувається за чітким сценарієм, який визначається організаційно-економічним механізмом стратегічного планування. А це означає, що є поставлені цілі, обрані пріоритети, визначені засоби досягнення цілей — все це відображене у відповідних Стратегіях регіонального розвитку в загальній системі стратегічного планування розвитку ЄС та національних економік. Методологія стратегічного планування і механізми їх реалізації є спільними для всіх країн ЄС. Щодо сфери транскордонного співробітництва, то механізми реалізації регіональної політики ЄС розповсюджені також на прикордонні території України. Поруч з цим на прикордонних територіях країн ЄС реалізуються багато інших спільних політик ЄС (торгівельна, конкурентна, транспортна, аграрна та інші), що в сукупності створюють умови їх прискореного соціально-економічного розвитку. При цьому для реалізації цих політик розроблені відповідні організаційно-економічні механізми, які, на жаль, не використовуються в Україні (чи імітується їх використання), що, в свою чергу, зумовлює відставання соціально-економічного розвитку її прикордоння. При умові адаптації цих механізмів в українських прикордонних регіонах необхідно дотримуватися всіх правил перенесення інститутів із більш розвинуто-

го середовища, тобто новий інститут, яким є транскордонне співробітництво для України, повинен охоплювати не лише правила (формальні і ментальні), а й суб'єкти економічних відносин (основні і допоміжні), механізми контролю, спонукання та/або примусу реалізації такого інституту. Якщо уважно розглянути еволюцію пріоритетів та цілей регіональної політики ЄС щодо України в сфері транскордонного співробітництва, то можна зауважити, що вони спрямовані на поступове формування всіх елементів інституту транскордонного співробітництва.

Доцільно також підкреслити, що важливим моментом ефективної реалізації всіх стратегій у країнах ЄС є постійний моніторинг і актуалізація завдань та оперативних цілей, що супроводжується прозорістю та доступністю до інформації для контролю з боку громадян, тобто формування громадянського суспільства, розвиток демократичних засад функціонування економіки прикордонного регіону, забезпечення контролю за діями владних органів тощо є одним із основних організаційно-економічних механізмів активізації транскордонного співробітництва використання потенціалу останнього, а значить сприятиме підвищенню рівня економічної безпеки транскордонного простору і її інноваційної складової.

З метою усунення негативних тенденцій в українському прикордонні і забезпечення інноваційної складової економічної безпеки прикордонних регіонів, пов'язаних із зростанням асиметрії розвитку в транскордонному просторі України та ЄС, необхідно здійснити заходи державної політики, стратегічні орієнтири якої спрямовані на:

1) транскордонну конвергенцію механізмів конкурентоспроможності — зближення механізмів, які використовуються сусідніми країнами і їх регіонами для підвищення конкурентоспроможності, в транскордонному просторі; запозичення чи поширення дії існуючих механізмів конкурентоспроможності на сусідні території; формування спільних

механізмів у транскордонному регіоні для набуття останнім конкурентних переваг. Механізми підвищення конкурентоспроможності регіону мають більш-менш стабільні класифікаційні ознаки і, як правило, базуються на належному науково-технічному та організаційному рівні розвитку регіону, високорозвиненому маркетингу та менеджменту, належному фінансово-економічному забезпеченні функціонування регіону, високому рівні кваліфікації робочої сили тощо. Такими механізмами, які активно застосовуються у світовій практиці, є актуальними для сучасних глобалізаційних тенденцій та можуть бути застосовані в українських реаліях, є різноманітні форми транскордонного співробітництва (кластери, партнерства, промислові парки, технопарки, проекти, євро-регіони та європейські угруповання територіальної співпраці тощо) та маркетинг транскордонних регіонів. Отже, основним стримуючим чинником для впливу ресурсів може бути використання аналогічних до практики ЄС конкурентних механізмів і пріоритетів регіонального розвитку. Це, з одного боку, прискорить євроінтеграційні процеси України, а з іншого — через активізацію діяльності євро-регіонів, транскордонних кластерів, партнерств та інших форм ТКС ці механізми будуть випробовувані на практиці. Не доцільно залишати політику транскордонного співробітництва лише на «відкуп» отримання фінансової допомоги за програмами міжнародних фінансових структур, які за допомогою цих програм забезпечують реалізацію власних цілей. Україна повинна сформувати і реалізувати власну державну політику розвитку транскордонного співробітництва;

2) розробку регіональної політики транскордонного співробітництва України, яка б враховувала завдання політики сусідніх держав щодо розвитку прикордоння та транскордонного співробітництва і визначала пріоритети на коротко- і довгострокову перспективу вирішення спільних та ідентичних проблем та подолання негативних тенденцій. Реалізація такої

політики повинна базуватися на транскордонній конвергенції механізмів конкурентоспроможності і забезпечити неможливість появи інституційних пасток транскордонної дивергенції;

3) впровадження системи моніторингу за явищами у транскордонному просторі шляхом формування системи збору, обробки та оприлюднення транскордонної статистики. Це дасть можливість оцінювати соціально-економічний та екологічний розвиток прикордоння з врахуванням всіх існуючих потоків у транскордонному просторі, своєчасно реагувати на зміни кон'юнктури транскордонних ринків і нівелювати негативні тенденції розвитку, враховувати обсяги прикордонної торгівлі у національних рахунках. При цьому можна використати потенціал Інформаційного науково-статистичного транскордонного кластеру «Інфостат Україна-Польща», який володіє значними напрацюваннями щодо системи транскордонної статистики.

1. **Борщевський В.**, Інституційна пастка транскордонної дивергенції: причини формування та засоби усунення. / Борщевський В., Куцаб-Бонк К. // Регіональна економіка. — 2016. — №4. — с. 108–117.

2. **Гранберг А.Г.** Основы региональной экономики : Учебник для вузов. Гранберг А.Г. — М. : ГУВШЭ, 2003. — 495 с.

3. **Дацко О.І.** Гуманітарні імперативи зміцнення економічної безпеки України / О.І. Дацко. — Львів : «Ліга Прес» 2015. — 672 с.

4. Дім інновацій. — Половина українських вчених не може розказати про свої наробки через ЗМІ. — 12/10/2017. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://innovationhouse.org.ua/ukrayina/polovyna-ukraynskyh-uchenyh-ne-mozhet-rasskazat-o-svoej-rabotecherez-smy/?gclid=EAIaIQobChMIo6rlyOC>

5. BioValley [Електронний ресурс]: — Режим доступу: [https://en.wikipedia.org/wiki/BioValley_\(Europe\)](https://en.wikipedia.org/wiki/BioValley_(Europe))

6. Medicon_Valley [Електронний ресурс]: — Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Medicon_Valley

7. Aviation Valley [Електронний ресурс]: — Режим доступу: <http://www.dolinalotnicza.pl/>

8. **Канеман Д., Словик П., Тверски А.** Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения. — Харків : Гуманітарний центр, 2005. — 632 с

9. Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В.С. Кравців. — Львів, 2013. — 372 с.

10. Конвергенція регіонів у транскордонному просторі/ Н.А. Мікула, Є.Е. Матвеев, В.В. Толкованов та ін.; відп. редактор д.е.н., проф. Н.А. Мікула — Львів: Інститут регіональних досліджень Національної академії наук України, 2012. — 368 с.

11. **Максимчук М.В.** Інституціоналізація розвитку економіки регіонів України: теорія і практика : монографія / М. В. Максимчук. — Львів, 2016. — 394 с.

12. **Матвеев Є.** Теоретичні основи дослідження механізмів взаємодії суб'єктів економічних відносин / Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Механізми взаємодії суб'єктів економічних відносин у транскордонному просторі. [зб. наук. пр.]. — 2013. — Вип. 4 (102). — 448 с.

13. **Мікула Н.А.** Транскордонне співробітництво України в контексті євроінтеграції : Монографія / Мікула Н.А., Засадко В.В. — Київ : НІСД. 2014. — 316 с

14. **Мікула Н.** Чинники конвергенції регіонів у транскордонному просторі України та ЄС. Аналітична записка. 2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1310/>

15. **Мікула Н.** Щодо підвищення ефективності організаційно-економічного забезпечення євро регіонального співробітництва України та ЄС. Аналітична записка. 2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1229>

16. Основные понятия менеджмента : глоссарий / Н. Д. Найденов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vocabulary.ru/dictionary/916/word/yekonomicheskaja-bezopasnost-regiona>

17. Навчання у Польщі українців. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://zaxid.net/navchannya_u_polshhi_dlya_ukrayintsiv_n1411519

18. **Норт Д.** Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Д. — К. : Основи, 2000. — 198 с.

19. Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lv.ukrstat.gov.ua/>

20. Стратегія підвищення конкурентоспроможності міста Львова до 2015 року /Львівська міська рада. Ухвала № 3460 від 07 травня 2010 року. <http://city-adm.lviv.ua/lmr/economy/strategija/strategija-do-2015-r>.

21. Urząd statystyczny w Rzeszowie [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://rzeszow.stat.gov.pl>

22. Florida R.The Rise of the Creative Class / Richard Florida // Washington Monthly. — 2002. — May. — P. 37–46.

23. Thaler Richard H. Misbehaving: The Making of Behavioral Economics. New York: W. W. Norton & Company, 2015.

7.3 Роль інтелектуального капіталу в системі забезпечення економічної безпеки підприємства в умовах глобальної конкуренції

Сьогодні інтелектуальний капітал — це основа багатства, що визначає конкурентоспроможність економічних систем, виступає ключовим ресурсом їх розвитку. Як зауважує Т. Стюарт [8], «для інтелектуальних компаній характерне намагання звільнити свої баланси від основних фондів. Штаб-квартира розміщується в орендованому приміщенні, замість того, щоб утримувати власні вантажні парки, виробничі компанії, користуються для перевезень продукції найнятим автотранспортом...». Згідно з підходом Н. Капустіна [4] економічну безпеку підприємства можна визначи-

ти як сукупність чинників, які забезпечують незалежність, стійкість, здатність до прогресу в умовах дестабілізуючих факторів. У роботі [1] під економічною безпекою підприємства розуміється захищеність його науково-технічного, технологічного, виробничого та кадрового потенціалу від прямих або непрямих загроз.

Розвиток міжнародного співробітництва у сфері нагромадження інтелектуального капіталу викликаний посиленням глобалізаційних процесів. Згідно з підходами, описаними в роботі [2], глобалізацію слід розглядати в трьох вимірах: як об'єктивну тенденцію світового економічного, соціального, політичного і культурного розвитку, мету, що висунута політичним керівництвом країн світу та методологію аналізу розвитку країн і міжнародних відносин, розробки стратегії на державному рівні, а також на рівні підприємств, що мають стабільні інтереси за межами національної економіки.

Як об'єктивна тенденція, глобалізація відображає зростаючу взаємозалежність різних секторів світового господарства, в результаті чого розвиток і стабільність однієї національної економіки стає неможливим без розвитку і стабільності інших. Як ціль, глобалізація являє собою свідому політику держав, що зміцнює інтеграційну солідарність світу і яка призводить у результаті до виникнення єдиної світової економіки. Як методологія, концепція глобалізації надає аналітикам, суб'єктам господарювання і політикам нову основу, що дозволяє зрозуміти подальші напрями розвитку міжнародних відносин, стан економік країн та окремих підприємств, позитивні і негативні наслідки для міжнародного безпеки, економічного розвитку держави чи корпорації.

На погляд Ч. Гіла [3], в основі тенденції до глобалізації лежать два макроекономічні чинники, перший з яких — це усунення бар'єрів, що заважають вільному переміщенню товарів, послуг та капіталу, яке спостерігається після закінчення другої світової війни; другий чинник — це технологічні

зміни, особливо стрімкий розвиток технологій у сфері комунікацій та опрацювання інформації, а також транспорту, що спостерігається останніми роками.

Формування стійких конкурентних переваг підприємства [6] на сьогодні не можливе без ефективного використання та розвитку інтелектуальних ресурсів.

Основні відмінності між матеріальними активами, які вважалися основним фактором виробництва і джерелом прибутку в епоху індустріальної економіки, та інтелектуальними активами, що виходять на передній план в економіці знань, представлено в табл. 7.2.

Таблиця 7.2

Відмінності між матеріальними та інтелектуальними активами підприємства [12]

Матеріальні активи	Інтелектуальні активи
Матеріальні потоки і запаси	Нематеріальні потоки і запаси
Зменшуються в процесі використання	Зростають в процесі використання
Обмежені	Необмежені
Тиражуються з великими витратами	Тиражуються з малими витратами
Спадна гранична корисність	Зростаюча гранична корисність
Оцінка за витратами	Оцінка за вартістю
Підприємство володіє всіма активами	Підприємство володіє лише частиною активів
Арифметичне зростання	Експоненціальне зростання

Як зазначає А.А. Чухно [10], уже в індустріальному суспільстві виробу мистецтва, предмети високої моди тощо мали ціну, яка набагато перевищувала витрати на їх виготовлення. Це означає, що і тоді існувала вартість, створена знаннями, але це було рідким, навіть винятковим, явищем. У новому суспільстві ця категорія набуває

Показники надходження заявок на ОПВ в Україні

(складено автором на основі [7])

Надійшло заявок	Кількість поданих заявок				
	2011	2012	2013	2014	2015
Надходження заявок на винаходи					
за національною процедурою	2926	2834	3132	2675	2505
від національних заявників	2638	2483	2854	2454	2266
від іноземних заявників	288	351	278	221	239
за процедурою РСТ	2321	2110	2286	2138	1992
у т.ч. від національних заявників	1	1	3	2	2
Усього	5247	4944	5418	4813	4497
Надходження заявок на корисні моделі					
за національною процедурою	10425	10224	10152	9373	8601
від національних заявників	10285	10030	9977	9243	8484
від іноземних заявників	140	194	175	130	117
за процедурою РСТ	12	5	23	10	15
у т.ч. від національних заявників	–	–	–	2	–
Усього	10437	10229	10175	9384	8616
Надходження заявок на промислові зразки					
від національних заявників	1439	1517	3191	2045	1811
від іноземних заявників	322	334	587	619	269
Усього	1761	1851	3778	2664	2080
Надходження заявок на знаки для товарів і послуг					
за національною процедурою	21094	22781	24471	18796	24652
від національних заявників	16836	17940	19769	15141	21248
від іноземних заявників	4258	4841	4702	3655	3404
за Мадридською системою	8665	9270	9755	8730	8243
Усього	29756	32051	34226	27526	32895

Динаміка процедури розгляду заявок на винаходи, яка включає формальну експертизу та кваліфікаційну експертизу, як показано у табл. 7.4, тривалість експертизи, а також їх очікування мають досить великий часовий лаг. Тому недостатньо аналізувати інноваційну та винахідницьку активність підприємств лише за кількістю поданих заявок.

поширення, стає загальноновживаною. Відповідно, відбувається перехід від масового виробництва стандартних товарів до системи випуску багатьох різновидів товарів невеликими партіями. Посиленню цих процесів сприяє і конкуренція, яка стимулює прискорення розробки нових товарів, технічних новинок, модернізацію тих товарів, які вже виробляються.

За даними Державної служби інтелектуальної власності України [7], важливим досягненням 2015 р. стало покращення позиції України в «Списку 301» Торгового представництва США та, як наслідок, позбавлення статусу найбільшого порушника прав інтелектуальної власності у світі.

Динаміка надходження заявок на *об'єкти права інтелектуальної власності* в Україні за останні 5 років ілюструє тенденцію до зниження винахідницької активності підприємств (табл. 7.3). Це свідчить про неефективність використання інтелектуальних ресурсів у виробництві і низьку якість системи управління підприємствами. Протягом 2014–2015 рр. в умовах економічної та політичної нестабільності спостерігалось зниження активності в поданні заявок на ОПВ від національних і іноземних заявників. Загальна кількість заявок на ОПВ порівняно з 2014 р. збільшилася більше, ніж на 8% за рахунок зростання кількості заявок на знаки для товарів і послуг за національною процедурою, яка була найбільшою за всі роки функціонування державної системи охорони інтелектуальної власності. Кількість заявок, поданих за Мадридською системою, зменшилася майже на 5,6%. У 2015 р. надійшло 130 заявок від національних заявників для патентування винаходів за процедурою РСТ в іноземних країнах, що на 5,8% менше показника попереднього року.

Таблиця 7.4

Середній термін розгляду заявок на винаходи, місяці

(складено автором на основі [7])

Стадія розгляду	2011	2012	2013	2014	2015
Формальна експертиза	2,6	2,5	2,5	2,6	2,6
Очікування кваліфікаційної експертизи	2,9	2,9	3,2	3,2	3,0
Кваліфікаційна експертиза	10,3	10,2	10,2	10,4	10,5
Підготовка заявки для реєстрації патенту	12,8	11,5	11,5	11,3	12,3
Всього	25,9	24,6	24,8	24,3	24,9

Важливим є дослідження динаміки показників реєстрації охоронних документів за період 2011–2015 рр. (табл. 7.5). Так, бачимо зниження у видачі охоронних документів на винаходи, корисні моделі та знаки для товарів і послуг, проте відбулося зростання на промислові зразки. В цілому даний показник постійно знижувався, починаючи з 2013 р., що обумовлено кризовим станом в Україні.

Таблиця 7.5

Показники реєстрації охоронних документів на ОПІВ

(складено автором на основі [7])

Об'єкти	2011	2012	2013	2014	2015
Винаходи	4061	3405	3635	3319	3014
Корисні моделі	10291	9951	10137	9196	8153
Промислові зразки	1337	1541	2010	2464	2521
Знаки для товарів і послуг	16677	15459	14981	14698	12388
Всього	32371	30366	30766	29677	26098

Аналіз розподілу загальної кількості поданих в Україні заявок на винаходи за основними технічними напрямками (рис. 7.2) свідчить, що майже 41% від їх загальної кількості належить до напрямку «Хімія», більше як 17% — «Машинобудування», майже 10% «Прилади». Слід зазначити, що пріоритети патентування національних та іноземних заяв-

ників дещо відрізняються. Так, найбільша кількість заявок, поданих національними заявниками у 2015 р., традиційно належить до напрямів «Хімія» і «Машинобудування» — 20,5% і 19,8% відповідно; більше як 15% заявок — до напрямку «Прилади».

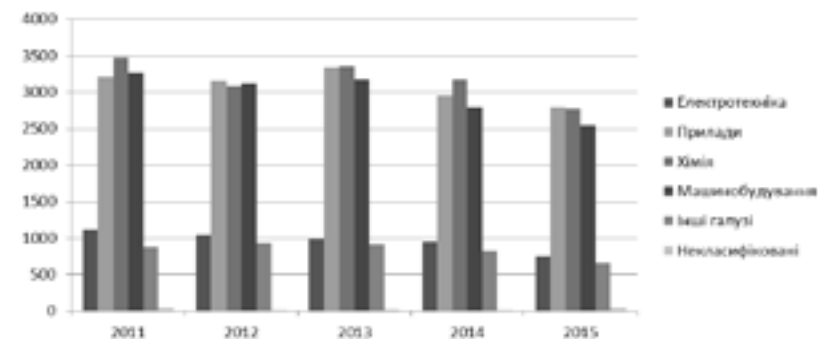

Рис. 7.2. Реєстрація охоронних документів на винаходи та корисні моделі за основними технічними напрямками (національні власники)

(складено автором на основі [7])

Серед заявок за напрямом «Машинобудування» переважають такі галузі: «Спеціальні машини» (20,7%), «Двигуни, насоси турбіни» (17,4%) і «Термічне виробництво та прилади» (16,7%). За напрямом «Хімія» переважають галузі «Харчова хімія» (22,0%) та «Лікарські препарати» (15,9%), які випередили за кількістю заявок у звітному році галузь «Матеріали, металургія» (14,2%) (рис. 7.3).

Серед іноземних заявників значну перевагу мають заявки за напрямом «Хімія» (більше ніж 61% від загальної кількості); понад 15% їх належить до напрямку «Машинобудування». На відміну від національних заявників за напрямом «Хімія» іноземні заявники найбільше заявляють за такими галузями: «Органічна і тонка хімія», «Лікарські препарати» та «Хімічна сировина».

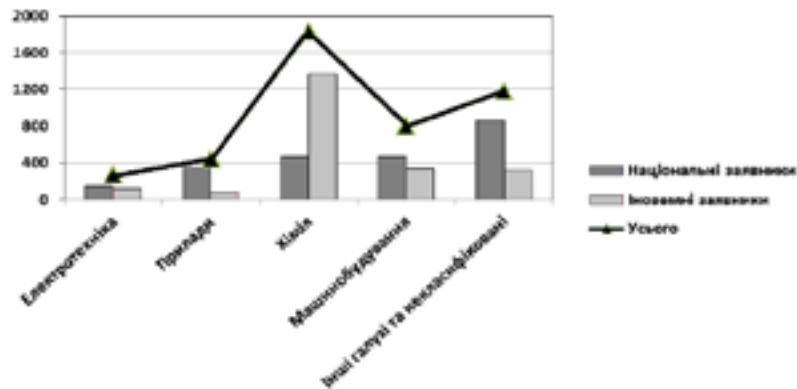

Рис. 7.3. Пріоритетні напрями винахідницької діяльності у 2011–2015 рр. (складено автором на основі [7])

Активність іноземних заявників у 2015 р. зменшилася порівняно з попереднім роком. Лідерами в поданні заявок на винаходи у 2015 р. серед іноземних країн були заявники із США (688 заявок), Німеччини (304 заявки), Швейцарії (235 заявок), Франції (111 заявок), Великої Британії (103 заявки), Японії (73 заявки) та Італії (69 заявок), якими разом було подано майже 1,6 тис. заявок або 71% від загальної кількості заявок від іноземних заявників. Дещо втратили свої позиції заявники з Нідерландів (35 проти 66), Австрії (34 проти 57), Швеції (37 проти 52), Іспанії (22 проти 39) та Китаю (21 проти 42).

Лідеруючі позиції серед іноземних заявників посідали: акціонерне товариство BAYER GMBH (Німеччина) — концерн, який представляє понад 350 компаній у різних країнах світу та спеціалізується на виробництві пластмас, ліків, засобів захисту рослин, фарб, лаків (94 заявки); виробник сільськогосподарської хімічної продукції DOW AGROSCIENCES LLC (США) (69 заявок); компанія в галузі електроніки, що займається розробкою та дослідженням засобів бездротового зв'язку QUALCOMM INCORPORATED (США) (47 заявок);

найбільша у світі компанія хімічного спрямування, що виробляє широкий спектр продуктів (пластик, фарби, косметика, харчові добавки, технічні та будівельні хімікати, засоби агрохімічного захисту рослин) концерн BASF SE (Німеччина) (46 заявок); одна з провідних фармацевтичних компаній, що посідає перше місце у світі в галузі діагностики та є одним з провідних виробників біотехнологічних лікарських препаратів для онкології, вірусології, ревматології та трансплантології F. HOFMANN-LA ROCHE Ltd, (Швейцарія) (43 заявки); одна з найбільших тютюнових компаній світу PHILIP MORRIS PRODUCTS S.A. (Швейцарія) (43 заявки); другий у світі виробник фармацевтичних препаратів за розмірами ринкової частки в Європі транснаціональна корпорація NOVARTIS AG (Швейцарія) (31 заявка).

Дещо зменшили патентну активність на ринку України виробник харчових продуктів — компанія NESTEC S.A (Швейцарія) (19 заявок) та одна з провідних фармацевтичних корпорацій — SANOFI (Франція). Також втратила свої позиції велика транснаціональна корпорація, що є лідером з виробництва засобів захисту рослин і насінництва, SYNGENTA PARTICIPATIONS AG (Швейцарія).

Лідерами у поданні заявок на знаки для товарів і послуг залишалися заявники зі США (736 заявок), Кіпру (487 заявок), Швейцарії (297 заявок), Індії (230 заявок), Великої Британії (191 заявка), Російської Федерації (127 заявок) та Японії (100 заявок). Німеччина та Китай увійшли в десятку країн-лідерів, але кількість заявок від заявників з цих країн зменшилася. Корея втратила свої позиції у 2015 р., кількість заявок від неї зменшилася більше ніж на 70%.

Найбільш активними у поданні заявок на знаки для товарів і послуг серед національних заявників були: ТОВ «МЕДІА 24» (560 заявок), ТОВ «Люкsgолд» (372 заявки), ТОВ «РА РІЧ-МЕДІА» (354 заявки) та ТОВ «МЕДІАСЕТ.» (344 заявки). Серед іноземних заявників найбільш актив-

ними були: Брітш Америкен Тобакко (Брендз) Інк. (93 заявки), Ей-Даблю-Ай Лайсенсінг Компані (67 заявок), ГСХ Трейдмаркс Лімітед та Фармак Інтернешнл Холдінг Гмбх (по 64 заявки). Серед іноземних країн найбільш активними у 2015 р. залишалися, як і в попередньому році, заявники з Російської Федерації (40 заявок), Кіпру (22 заявки), Білорусі (12 заявок), Великої Британії (8 заявок), Чехії (6 заявок). До групи країн-лідерів також увійшли заявники Швейцарії (8 заявок) та Туреччини (6 заявок), при цьому знизилася активність заявників з Німеччини. Частка заявок від заявників з країн-лідерів склала майже 77%, з них понад 30% припадає на заявників Російської Федерації (проти майже 50,7% у 2014 р.).

Лідерами в поданні заявок на промислові зразки від іноземних заявників залишалися заявники з Російської Федерації (67 заявок), США (45 заявок), Кіпру (34 заявки) та Японії (23 заявки). Втратили свої позиції заявники з Панами, Німеччини, Нідерландів та Канади, при цьому зросла кількість заявок від заявників Польщі, Естонії, Фінляндії, Італії та Китаю.

Отже, існує досить значна конкуренція між вітчизняними та іноземними підприємствами, що проводять дослідження і реєструють об'єкти інтелектуальної власності.

Економіка знань трансформувала бізнес-процеси, підвищивши в них роль інновацій і зробивши інтелектуальний капітал необхідною умовою успіху в бізнесі. Як наслідок, роль працівників теж змінилася: вони стали необхідними для виконання інтелектуальної праці, втілення знань в інноваційних процесах, товарах, і послугах. Значною мірою інтенсивність знань, бізнес-процесів і персоналу підприємства обумовлені зростаючим попитом на знання і високотехнологічну продукцію, що виникає на ринках. Знання стають циклічними і перероблюваними в інноваційних процесах щодо створення нових продуктів, що по черзі викликає зростання знань, задіяних у виробничій діяльності (рис. 7.4).

Рис. 7.4. Цикл «Знання, інновації, виробництво» [11]

Крім того, економіка знань вносить істотні зміни у вартісні відносини. Новий характер праці та виробництва зумовлює виникнення і дію вартості, створеної знаннями. Вона характерна для сфери послуг — освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Разом із тим її дія поширюється й у сфері матеріального виробництва, що зумовлено зростанням творчої праці у цій сфері. Конструювання і виготовлення нових виробів, зручних і вигідних у користуванні, слідування виробництва за модою, збагачення дизайну тощо — усе це істотно змінює виробництво на основі дедалі глибшого проникнення в нього інформації і знань, що визначає посилення дії такої категорії, як вартість, створена знаннями.

Особливостями інтелектуального капіталу, які впливають на конкурентоспроможність продуктів інтелектуальної діяльності, є [9]: міра правового захисту, тобто міра забезпечення монопольних прав на конкретному ринку, наявність товарного знаку; технічний рівень інтелектуального продукту, який може відповідати сучасному технічному рівню, або може його перевищувати; міра новизни (інтелектуальний

продукт може мати високу міру новизни, тобто задовольняти потребу, що не задовольняється нині, він може також мати деякі нові характеристики або бути аналогічним тому, який уже є на ринку; особливості цільового ринку; ціна порівняно із ціною на схожу продукцію (зі схожими технічними характеристиками); очікувана гострота конкуренції (вихід на ринок конкурентів з аналогічним товаром ускладнений через значні витрати на дослідження і розробку, або може з'явиться обмежене число конкурентів з аналогічним товаром, або практично будь-яке підприємство може за короткий термін створити аналогічну продукцію і вийти з нею на ринок); потенційна можливість розширення ринку, тобто закладений в інтелектуальний продукт потенціал розвитку.

Формування нових ринків, швидкі зміни на ринках, розвиток інформаційних та інших технологій, розповсюдження технологій, зростання знаньємкості виробництва висувають нові вимоги для багатьох підприємств. Щодо окремого підприємства тенденції розвитку маркетингового середовища змушують активніше й ефективніше використовувати наявні інтелектуальні ресурси. Інтелектуальна економіка, інтелектуальний капітал і глобалізація стають основою світового економічного розвитку, при цьому активно впливаючи один на одного і забезпечуючи взаємний розвиток [5].

Місце інтелектуального капіталу у системі взаємозв'язків основних світових тенденцій продемонстровано на рис. 7.5.

Самозростання інтелектуального капіталу відіграє в економіці знань ту саму роль, що й самозростання матеріально-речовинного капіталу в індустріальній економіці. Наявність і ефективне використання інтелектуального капіталу викликає новий виток у розвитку нових технологій і виробництві знання ємної продукції, що стимулює формування економіки знань. Глобалізація при цьому забезпечує великі ринки збуту продуктів інтелектуальної праці. У свою чергу, з одного боку, економіка знань сприяє розвитку інте-

лектуального капіталу, стимулює інтелектуальну працю, а з іншого — сприяє розвитку інформаційної культури у глобальному масштабі.

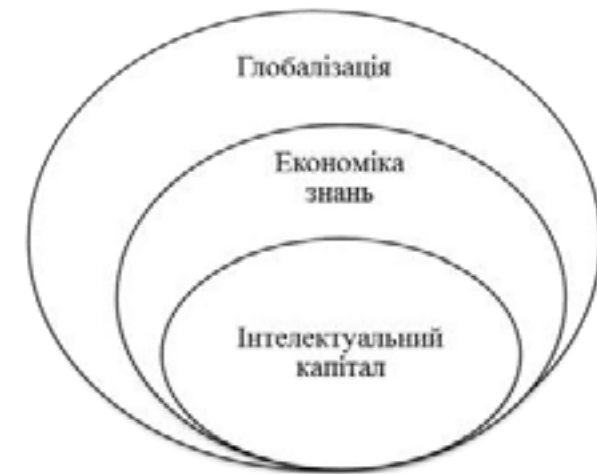

Рис. 7.5. Інтелектуальний капітал у системі взаємозв'язків основних світових тенденцій (складено автором на основі [5])

Глобалізація прискорює процес створення, накопичення і використання інтелектуального капіталу, забезпечуючи їх перерозподіл, концентрацію та інтенсивне відтворення, що, у свою чергу, припускає роботу зі світовими базами знань і досвідом їх використання і стимулює розвиток економічного космополітизму. Останнє ж прискорює процес глобалізації.

Ефективне використання й примноження надбань у сфері інтелектуальної власності стає запорукою підтримання високих темпів розвитку промисловості та підприємництва за рахунок втілення у життя результатів інтелектуальної праці. Саме інноваційні розробки стають основними чинниками технологічного й економічного прогресу суспільства, тому прагнення вивести вітчизняну економіку на якісно новий рівень потребують великої концентрації зусиль і залучення значних матеріальних та інтелектуальних ресурсів.

1. **Бендиков М.** Экономическая безопасность промышленного предприятия (организационно-методический аспект) / Бендиков М. // Консультант директора. — 2000. — №2. — с. 7–13.
2. **Балацкий О.Ф.** Экономический потенциал административных и производственных систем: монография / Под. общей ред. О.Ф. Балацкого. — Сумы : ИТД «Университетская книга», 2006. — 973 с.
3. **Гіл Ч.** Міжнародний бізнес: Конкуренція на глобальному ринку / Гіл Ч.; [пер. з англ. А. Олійник, Р. Ткачук.] — К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — 856 с.
4. **Капустин Н.** Экономическая безопасность отрасли и фирмы // Бизнес-информ. — 1999. — № 11–12. — с. 45–47.
5. **Кендюхов О.В.** Ефективне управління інтелектуальним капіталом : Монографія / НАН України. Інститут економіки промисловості; ДонУЕП. — Донецьк : ДонУЕП, 2008. — 359 с.
6. **Лепя Н.Н.** Управление конкурентными преимуществами предприятия. — Донецк : НАН Украины, ИЭП, 2003. — 295 с.
7. Промислова власність у цифрах: показники діяльності Державної служби інтелектуальної власності України та Державного підприємства «Український інститут інтелектуальної власності» за 2015 рік. — Київ, 2016. — 48 с.
8. **Стюарт Т.** Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций / Т. Стюарт // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. — М. : Academia, 1999. — С. 377.
9. **Хілуха О.А.** Управління інтелектуальним капіталом машинобудівних підприємств: теоретичні та прикладні положення : монографія / О. А. Хілуха, О. Є. Кузьмін, Л. Г. Ліпич. — Луцьк : Вежа-Друк, 2014. — 200 с.
10. **Чухно А.А.** Интеллектуальный капитал: сутність форми і закономірності розвитку / А.А. Чухно // Економіка України. — 2002. — № 11. — с. 48–55; № 12. — с. 61–67.
11. Al-Ali Nermien Comprehensive intellectual capital management: step-by-step / N. Al-Ali. — New Jersey : John Wiley & Sons, Inc., 2003. — 295 p.
12. **Moore L.** Intellectual capital in enterprise success: strategy revisited. / L. Moore, L. Craig // John Wiley & Sons, Inc., 2008. — 196 p.

7.4 Вплив процесів фінансової глобалізації на економічний суверенітет вітчизняних банків

В умовах фінансової глобалізації ринкова кон'юнктура фінансових ринків відрізняється жорсткою конкуренцією, стрімким розвитком банківських технологій, зміною пріоритетів у формуванні ринку банківських послуг, змінами у законодавстві і необхідністю їх дотримання. За таких умов стратегія розвитку банків націлена на ті сфери, які забезпечують їм конкурентні переваги. Конкурентні переваги банку повинні визначатися інтелектуальним капіталом і піклуванням про його продуктивність за допомогою об'єднання з чинниками, в достатній мірі наявними на глобальному ринку.

Збільшення розмірів банків на основі злиття та приєднання, а також їх кооперація з іншими фінансовими інститутами мають на меті зміцнити конкурентні позиції на національному рівні і завоювати нові сфери впливу на міжнародному ринку. Розвиток технології інформування викликає зміни у звичних правилах ринкової гри, коли глобальне оточення банків інтенсивно пожвавлюється і швидко реагує. До цього якісно нового середовища вимушені пристосувати свої стратегії місцеві банки, вони повинні зважати на можливість вторгнення на їх ринок сильного конкурента, а також бути спроможними адаптуватися до змін, що вже сталися, і в той же час уміти діяти в умовах невизначеності. Від того, наскільки вдало банки здатні прилаштуватися до трансформацій, залежить їхня стратегічна позиція на глобальному ринку. До речі, до нових умов важче адаптуються банки, які протягом тривалого часу поліпшували свою організаційно-фінансову структуру і діяльність. У них все передбачено, проконтрольовано, упорядковано, але саме це ускладнює

пристосування стратегії розвитку банків до мінливості середовища. У глобальному середовищі, що характеризується невизначеністю, банки повинні бути в необхідній мірі еластичними і уміти управляти змінами. Для них важливим завданням є, з одного боку, створення такої структури, продукти якої дозволять еластично реагувати на потреби локальних клієнтів, а з іншого — одночасний розвиток глобальної організаційної культури.

Створення єдиного інтегрованого простору з національних ринків у поєднанні з експансією транснаціональних компаній (ТНК) і найбільших банків (ТНБ) розвинених країн у треті країни за своєю оцінкою і означає власне процес глобалізації. ТНК і ТНБ через систему фінансових і товарних ринків формують ціни на капітал і основні біржові товари. Фондові ринки, з одного боку, виконують функції індикаторів стану найбільших підприємств-емітентів своєї країни, а, з іншого — ці ринки є також індикаторами настроїв інституційних інвесторів з розвинених країн. До кінця 90-х років ХХ століття саме ринок цінних паперів (ЦП) здійснював функції постачальника інвестиційних ресурсів для постсоціалістичних країн, адже підприємства привертати необхідні ресурси за допомогою розміщення ЦП на відкритому ринку, а не за допомогою банківських кредитів. Трансформація ролі фондового ринку в системі залучення фінансування супроводжувалася процесами дезінтермедіації, сек'юритизації, надання інвестицій більш ліквідної форми з метою зниження ризиків для інвесторів та зменшення вартості запозичень для емітентів, розвитку третинного ринку похідних інструментів, консолідації інститутів фінансового ринку, а також універсалізації характеру діяльності банків.

Трансформаційні процеси всередині фінансового ринку чинять помітний вплив на реальний сектор та державні фінанси. Зростає кількість фінансових інструментів, до-

ступних для інвесторів, інтенсивно просуваються нові технології фінансових операцій, що сприяє масовому поширенню послуг. Національні фінансові ринки поступово перетворюються на світові чи регіональні фінансові центри або припиняють своє існування, причому наявність власного фінансового ринку є обов'язковою умовою збереження економічного суверенітету країни. Для отримання українським фінансовим ринком статусу світового чи регіонального фінансового центру необхідно здійснення наступних заходів, по-перше, це досягнення високої концентрації капіталу, що забезпечується через: високий (за міжнародними стандартами) рівень захисту прав та інтересів інвесторів, ефективну систему регулювання зі збалансованими посиленними повноваженнями регулятора і саморегулюючих організацій; високий ступінь відкритості національного фондового ринку; стимулюючий податковий режим для національних і зарубіжних інвесторів; розробку і реалізацію державних, відомчих і регіональних програм розвитку фінансової грамотності населення. По-друге, це досягнення високої концентрації фінансового посередництва, створення консолідованої, конкурентоспроможної у глобальному масштабі інфраструктури фінансового ринку, для чого повинні бути вирішені наступні завдання: збільшення капіталізації банків; формування законодавства про інфраструктуру фондового ринку (закони про кліринг, центральні депозитарії, організовані торги); створення центрального депозитарію та єдиних стандартів визначення прав на ЦП. По-третє, це досягнення високої концентрації фінансових інструментів (інвестиційної пропозиції) через: формування системи законодавства про ринок ЦП, включаючи закони про сек'юритизацію, прямий допуск іноземних ЦП на український фінансовий ринок; створення торгового майданчика для інноваційних компаній; розширення кола торгових

інструментів, включаючи українські депозитарні розписки, сек'юритизовані активи, біржові облігації, а також прямий допуск іноземних ЦП на український ринок; стимулюючий податковий режим для емітентів; підвищення якості регулювання вдосконалення контролю і нагляду.

Глобалізація і лібералізація — дві сторони одного і того ж процесу, між ними існує тісний взаємозв'язок. Основні цілі лібералізації банківської діяльності полягають в інтеграції вітчизняних банків у світову фінансову систему, досягнення переваг, які дає відкритість в умовах конкурентної ринкової економіки. Першорядні кроки лібералізації діяльності банків включають: забезпечення вільного визначення ставок; зняття обмежень на валютні і капітальні операції; відкриття доступу для іноземного капіталу; приватизація державних банків. Ефективність лібералізації руху іноземного капіталу багато в чому пов'язана з характером капітальних потоків, здатністю країни виробити процес відкриття ринків частиною масштабних заходів реформування банківської системи. Лібералізація підвищує невизначеність щодо зростання ВВП, темпів інфляції (через ефект впливу вхідних потоків капіталу на ціни активів), а також щодо функціонування механізму трансмісії. Здатність країн протистояти цим ризикам неочевидна, хоча багато з них у ході реформ посилили незалежність центральних банків, запровадили нові інструменти та фінансові інститути регулювання, здійснили політику таргетування інфляції.

В Україні спостерігається неоднорідність у політиці лібералізації доступу іноземного капіталу на національний ринок банківських послуг. З одного боку, існує невпевненість, що розширення присутності іноземних банків може надати дестабілізуючий вплив на розвиток банків через зростання конкуренції зі сторони іноземних поставальників послуг на шкоду вітчизняним виробникам. З

іншого боку, можливий вигреш від створення успішного механізму акумулювання ресурсів суб'єктів і, відповідно, збільшення кредитування реального сектора сприятиме формуванню стійкої банківської системи. Річ у тім, що де-факто не існує підтвердження тому, що присутність іноземних банків у цілому негативно відображається на фінансовій стабільності банків. Навпаки, прямі іноземні інвестиції в банківський сектор сприяють підвищенню його стійкості. Наприклад, диверсифікована географічна структура філіальної мережі іноземних банків-партнерів створює передумови для розвитку банку країни, яка приймає інвестиції та більший захист від ризиків. Такий банк значно менше піддається впливу локальних фінансових криз. По-суті, іноземні банки позитивно впливають на розвиток банків через передачу нових технологій, розширення складу та підвищення якості послуг і зниження цін, шляхом надання фінансової допомоги банкам, які знаходяться у складній ситуації; підвищення капіталізації і статутного капіталу проблемних банків. Додаткові вигоди можна отримати як у формі новацій, так і шляхом удосконалення корпоративного управління, поліпшення методів оцінки кредитних ризиків, підвищення прозорості, можливості достовірної оцінки банківської діяльності, запровадження міжнародних стандартів внутрішнього контролю. Прихід іноземних банків розширює можливості доступу країни на міжнародні ринки.

Існують непрямі приховані позитивні ефекти лібералізації (створення нових інструментів), які можна простежити лише у довгостроковій перспективі. До позитивних ефектів лібералізації можна віднести: підвищення рівня інтеграції сформованих ринків у міжнародну фінансову систему; ускладнення структури банківської системи, підвищення її мобілізаційної спроможності; розвиток ринку боргових і пайових інструментів, створення

Детермінанти впливу фінансової глобалізації на ключові елементи стратегії розвитку українських банків
(удосконалено авторами за [3])

Позитивні фактори	Негативні фактори
1	2
Інновації — нові фінансові інструменти (євродоларові депозитні сертифікати, валютні свопи, євроноти) і технологій	Неминуче регулярне збільшення витрат банків на впровадження новітніх технологій
Кастомізація сервісу та пропозиція додаткових послуг по кредитних картах	Посилення конкуренції на ринку
Інтеграція традиційних і цифрових каналів продажів, мобільний банкінг, інтернет-банкінг, електронний банкінг, дистанційний банкінг	Залежність від провайдерів послуг з електронного банкінгу, що може призвести до зменшення прямого контролю над ними з боку керівництва банку
Проактивність у сфері комплайенса, ризик-менеджменту і безпеки (розробка автоматизованих систем звітності для зниження різних видів ризиків)	Низька капіталізація та конкурентоспроможність українських банків порівняно з міжнародними банками
Скасування обмежень для входу нерезидентів на національні ринки	Консолідація капіталу в банках і мікрофінансових установах
Розвиток дочірніх і закордонних філіальних мереж банків, які сприяють формуванню міжнародного банківського бізнесу	Припинення діяльності малих і середніх банків та мікрофінансових установ
Реорганізація і кооперація банків між собою та небанківськими кредитними установами	Поступове витіснення банків зі сфери посередництва в платежах
Превалювання синдикованого кредитування	Вимушена конкуренція з іншими фінансовими інститутами: страховими і інвестиційними фондами, фінансовими компаніями
Вільний вихід на географічно віддалені ринки	Залежність українських банків від міжнародного ринку капіталів
Скорочення трансакційних витрат на проведення банківських операцій та збільшення обсягів операцій	Зростаючий тиск і вплив експансії корпорацій, ТНБ, ТНК, інших фінансових інститутів на українські банки
Стійкість функціонування банків у довгостроковій перспективі	Відкритість національних ринків для слабких банківських систем

системи страхування; ринковий характер фінансування державного дефіциту в країнах, що розвиваються (емісія державних боргових зобов'язань), можливість довгострокового фондування; доступ учасників ринку до більшого обсягу різних фінансових інструментів, що характеризуються різним рівнем співвідношення ризик / прибутковість [1, с. 66–90].

Утім, з лібералізацією пов'язана небезпека порушення звичайної діяльності банків внаслідок поєднання банківської діяльності у врегульованому середовищі і нових стимулів, норм, постулатів, що діють у лібералізованому. Захищене раніше від зовнішніх впливів середовище одночасно з жорстким регулюванням грошово-кредитної політики призвело до того, що стратегічні рішення щодо розміщення активів приймалися без урахування ринкових критеріїв максимізації прибутку. Часто банки видавали кредити, виходячи з політичних вимог або за суб'єктивним бажанням власників, інколи — одночасно виступаючи в якості замовників банківських послуг. Сформована таким чином практика кредитування створювала реальну загрозу зниженню якості кредитного портфеля і не дозволяла персоналу оперативно відслідковувати боржників і оцінювати ступінь кредитного ризику.

Глобалізація створює нові виклики для національної банківської системи. В умовах вкрай низької капіталізації українських банків необхідність забезпечення їх економічної безпеки та вироблення ефективної стратегії як реакції на глобалізаційні виклики набувають особливого значення. У цьому зв'язку, сформульовані позитивні і негативні детермінанти впливу фінансової глобалізації на ключові елементи стратегії розвитку банків (табл. 7.5).

Продовження табл. 7.5

Позитивні фактори	Негативні фактори
1	2
Розширення клієнтської бази за рахунок поліпшення якості, підвищення доступу до кредитних ресурсів та зниження вартості фінансових послуг, що надаються	Тенденція нівелювання різноманіття грошово-кредитних інститутів, що робить високоприбутковим тільки ТНБ і ТНК
Дерегулювання діяльності банків, стирання інституційних розмежувань між видами діяльності: комерційної, інвестиційної, страхової	Зменшення рівня диверсифікації банківських інститутів, що ускладнює вихід української банківської системи з фінансової кризи
Обмін кращим досвідом управління, ефективними процедурами і новими інформаційними системами	Вимушені організаційно-фінансові та кадрові зміни (скорочення кадрів, числа підрозділів, перенавчання)
Інноваційний розвиток українських банків шляхом участі в їх капіталі іноземних банків	Можливе ускладнення кредитування реального сектора української економіки
Оперативне маніпулювання фінансовими потоками в міжнародних масштабах відповідно до вимог його суб'єктів	Необхідність удосконалення системи захисту інформації та підвищення інформаційної безпеки в банках
Створення всесвітньої клірингової палати для проведення платежів у реальному часі	Малі і середні банки можуть використовувати послуги міжнародних клірингових установ тільки за посередництвом потужних банків
Доступ інформації про хід торгів у режимі реального часу (зниження ризиків, прискорення розрахунків)	Нерозвиненість законодавчої бази регулювання діяльності брокерських компаній в Україні
Підвищення ступеня прозорості ринку, доступність інформації про клієнтів	Недотримання конфіденційності інформації про клієнтів і, як результат, втрата довіри до банків
Переважаюча ролі банків як організаторів торгівлі цінними паперами	Різні рівні розробки стандартів оцінки ризиків, системи контролю в банках окремих країн
Процес уніфікації фінансових послуг, банківських операцій	Обмежені можливості розвитку спеціалізованих банків в умовах нестабільності економіки України
Зростання капіталізації банку і банківської галузі	Нерозвиненість ринку цінних паперів в Україні
Спеціалізація банківських інститутів	Банківський сектор поступається механізму перерозподілу фінансових ресурсів, фондового ринку
Повне виокремлення депозитної і кредитної функцій банку	Різне збільшення і домінування на фінансовому ринку спекулятивних операцій

У ході реформ та виконання програм стабілізації, які часто пов'язані з фінансовою лібералізацією, НБУ змінює методи здійснення грошово-кредитної політики. Зменшується роль розподілу кредитів між банками і зростає вагомість непрямих інструментів впливу на ліквідність, зокрема, операцій на відкритому грошовому ринку, обліку векселів. Побічним ефектом стабілізаційних програм є високий рівень ставок, які встановлюються внаслідок прискореного, порівняно з очікуваним, зниження рівня інфляції, підвищення валютного курсу. В останньому випадку погіршується фінансове становище підприємств, які виробляють товари на експорт, через падіння конкурентоспроможності на світовому ринку. Ці підприємства повинні підвищувати продуктивність, збільшувати збут продукції всередині країни. У даному випадку істотно зростає ризик для банків, які кредитують ці підприємства.

У ході лібералізації та стабілізації ситуації в банківському секторі вагомим інструментом, завдяки якому відбуваються зміни в господарській діяльності, є ставка рефінансування. Підвищення її призводить до збільшення витрат банків на пошук нових ресурсів, що незадовільно відображається на фінансовому положенні клієнтів і поведінці боржників. Останнє викликано тим, що кредити залучають, зазвичай, суб'єкти, які здійснюють інвестиційні проекти (ІП) й очікують отримати великий дохід з урахуванням високих ринкових ставок. Звичайно, що кредитування таких ІП пов'язане з істотним ризиком. Негативний вплив чинить зміна величини ставки залежно від строку повернення кредиту. Внаслідок лібералізації зменшується різниця між ставками за довгостроковими і короткостроковими кредитами, яка для банків відіграє важливу роль. У регульованому середовищі ставка диференціюється залежно від строку кредитування. Банкам надається можливість легкого і швидкого отримання прибутку за рахунок переведення короткострокових пасивів (деPOSITIV) у довгострокові активи (кредити). Відсо-

тки за депозитами шляхом адміністративного лімітування встановлювалися на низькому рівні порівняно зі ставками за кредитами. У процесі лібералізації зменшується можливість швидкого отримання прибутку через збільшення витрат на пошук нових ресурсів, а тому виникають труднощі зі встановленням високих відсотків за користування кредитом.

Фінансова лібералізація призводить до зростання конкуренції. У даному випадку банки змушені не лише зменшувати витрати на пошук ресурсів, а і протистояти конкурентам. Отже, значно зменшується прибуток банків. На пасиви банків чинить вплив конкуренція з боку інших фінансових інститутів, які отримали доступ на ринок. Ситуація на кредитному ринку ще більш ускладнюється, адже підприємства мають можливість оперативного розповсюджувати інформацію про своє фінансове становище. Це дозволяє їм налагоджувати зв'язки з власниками фінансових ресурсів, уникаючи допомоги банків. До речі, підприємства, які спроможні знаходити небанківські джерела фінансування, є надійними клієнтами і, відповідно, їх втрата означає для банків підвищення рівня ризику кредитного портфеля.

Постійне коливання валютного курсу пов'язано з лібералізацією зовнішньої торгівлі й операцій з капіталом. У разі нестійкого фінансового положення банку на валютному ринку зміна курсового співвідношення може істотно змінити фінансову ситуацію. Якщо банк переадресовує ризик зміни курсу валют на своїх клієнтів, то це призводить до заміни курсового валютного ризику кредитним. Підприємства, які після зняття обмежень отримали можливість одержувати ресурси за межами країни за низькими цінами у валюті, часто не враховують можливого ризику зміни валютного курсу. Різке знецінення гривні може бути раптовим для низки банків, а тому така політика, на наш погляд, є вкрай небезпечною. Фінансову небезпеку для банків становить підвищена нестабільність цін, ставок рефінансування, валютних курсів, притаманна лібералізації.

У разі нестійкого зовнішнього середовища складно визначати дохідність ІП, на який видається кредит, оскільки зростає ризик прийняття банком помилкових стратегічних рішень. Традиційно у ході лібералізації інвестори очікують не виправдано високий прибуток від реалізації своїх ІП. Лібералізація підприємницької діяльності часто спричинює потік ризикованих ІП. Пропорційно зростає попит на банківські кредити. У багатьох випадках ідеться про суб'єктів, які раніше не користувалися кредитом або діяли в умовах високого рівня інфляції. Це ускладнює оцінку їх кредитоспроможності і, відповідно, ризик кредитування таких ІП. Одночасно банки відчують необхідність утримати свої позиції на ринку, що може призвести до втрати обережності і, тим самим, підвищити ймовірність прийняття помилкових рішень.

Розширюючи межі діяльності, банки урізноманітнюють джерела фінансування і способи розміщення власних ресурсів. Невизначеність, характерна для процесів лібералізації, стає протидією для здійснення обережної політики. Зростаюча свобода дій банку може спричинити різного роду ускладнення, збільшення обсягів збиткових кредитів, невиконання зобов'язань перед кредиторами і в майбутньому — неплатоспроможність. Сприятливе середовище для банківської кризи створює поєднання успадкованих проблем і характер проявів лібералізації. Ймовірність проявів зародків кризи збільшується через недосконалість інституційного законодавства щодо регулювання діяльності банків. Ці недоліки спричинюють небажані стимули в розвитку банків, у кращому випадку призводять до ризикованої діяльності, у гіршому — до спекулятивної або незаконної діяльності. Так, на початок 2017 р. кількість коштів, виведених з України в офшори, складало від 117 млрд доларів до 167 млрд доларів. У еквіваленті це становить 1,5–2 річних ВВП країни [7].

Зважаючи на зазначене, у регуляторній політиці повинні змінюватися орієнтири із запровадження адміністративних інструментів стримування експансії іноземного капіталу на посилення конкурентоспроможності українських банків. Основними шляхами розвитку банків повинні бути рекапіталізація, підвищення стратегічної ролі державних і регіональних банків, посилення спеціалізації окремих банків. Покращення роботи банків можна досягти шляхом усунення проблемних активів і реструктуризації проблемних банків, підвищення прозорості і жорсткості процедури банкрутства, консолідації банків, удосконалення норм пруденційного нагляду за позабалансовою діяльністю банків, інвестиційною і посередницькою діяльністю з ЦП. Необхідно також розвивати всі сегменти ринку для розширення можливостей інвестування у фінансові інструменти коштів бюджетних фондів та пенсійних накопичень. Ідеться, насамперед, про ринок корпоративних облігацій, який з початком тенденції до стабілізації, здатний стати інструментом трансформації короткострокових вкладень банків у довгострокові позики компаній. Інструментом акумуляції ресурсів невеликих вітчизняних банків-кредиторів для фінансування великих позик може бути ринок синдикуваного кредитування. Розвиток ринку міжбанківського кредитування дозволяє знизити необхідність накопичення банками ліквідних, але непрацюючих активів і використовувати вільні кошти для розширення пропозиції кредитних коштів. Потенційно спроможним підвищити концентрацію капіталу є ринок кредитування операцій щодо злиття і поглинання в банківському секторі, а також строковий валютний ринок, необхідний для хеджування валютних ризиків.

Банки України схильні до виключно високих кредитних ризиків через проблеми з якістю активів, що призводить до низької прибутковості банків. Внаслідок відсутності податкових стимулів банки повільно здійснюють списання прострочених кредитів, що призводить до відстрочки розчищен-

ня балансів. Інституційна структура банківського сектору є слабкою. Регулюючі органи країни схильні до ризику політичного втручання. До основних недоліків належать відсутність розвинених інструментів — валютних деривативів, що сприяють лібералізації валютного ринку, відсутність доступу до джерел довгострокового фінансування, а також волатильна база клієнтських депозитів внаслідок того, що поведінка вкладників обумовлена панічними настроями.

Теоретично можна припустити, що лібералізація руху капіталу призводить до зменшення волатильності. Оскільки остання вимірюється премією за ризик, це означає, що також повинні зменшуватися міжнародні процентні ставки (тобто вартість капіталу) [7]. Дійсно, за допомогою лібералізації постачальники капіталу отримують доступ до більшої кількості інвестицій і за рахунок диверсифікації вони можуть зменшити ризик свого портфеля. Однак глобалізація посилює спотворення, властиві внутрішньому фінансовому ринку що, в свою чергу, посилює волатильність фінансових активів. Існує три канали, коли ці спотворення збільшуються: зростання асиметричної інформації; використання деривативів і процентних свопів; роль, яку відіграють інституційні інвестори [9].

Підтвердженням на користь притоку іноземного капіталу в банківську сферу є наявність тенденції до підвищення ефективності посередництва, зниження вартості капіталу та поліпшення розподілу ресурсів. Зі зростанням конкуренції і появою складних методів і новацій у діяльності банків якості фінансових продуктів і послуг на внутрішньому ринку може значно покращитися. Завдяки тісним відносинам з материнськими банками за кордоном, місцевим іноземним банкам легше отримати доступ до ресурсів в іноземній валюті порівняно з вітчизняними банками.

Важливою проблемою, пов'язаною з розширенням участі іноземного капіталу в банківському секторі, є здійснення пруденційного нагляду у разі зняття заборони на відкриття

філій зарубіжних банків. Оскільки вони не є юридичними особами приймаючої країни, виникає питання в узгодженні внутрішніх регуляторних методів з тими, що існують в Україні. Це є однією з причин, чому низка країн наполягають на присутності іноземного капіталу у формі дочірнього банку чи страхової компанії або інвестицій у статутні фонди. Однією з причин, чому країна може надавати перевагу інвестиціям у статутні фонди банків порівняно з відкриттям філій, є прагнення підтримати національні інститути, а не отримати нових конкурентів. Річ у тім, що іноземні банки, які кредитують національних суб'єктів, мають специфічні стратегічні пріоритети, які часто не збігаються з національними інтересами. Рішення про умови надання кредитів приймаються з урахуванням інтересів міжнародних клієнтів або акціонерів материнського банку. Це означає відмову у фінансуванні конкурентних виробництв у «приймаючої сторони». Одночасно іноземні банки повинні виконувати вимоги національних органів регулювання, незалежно від того, наскільки це відповідає інтересам нашої країни. Доходи від кредитування витікають за кордон, позбавляючи українські банки основного джерела зростання прибутку і капіталів. Ідеться, передусім, про використання принципів офшорів, коли на українській території здійснюється виробництво, а ресурси офіційно розміщуються за кордоном.

Ураховуючи відмінності в потенціалі українських й іноземних банків, юридична рівноправність не означає фактичної рівності конкурентних можливостей (необхідність чого обґрунтовується ідеологією ТНБ). Зважаючи на це, необхідне застосування заходів у частині дебіюкратизації внутрішніх економічних умов і зміцнення позицій вітчизняних банків, зменшення вартості ресурсів та створення умов зменшення адміністративних обмежень у банківському секторі, спрощення процедур відкриття філій і злиття банків, створення ефективної системи страхування вкладів і посилення банків-

ського нагляду. Лібералізація збільшує ймовірність виникнення кризи, банківський сектор є стратегічним, а тому має залишатися вітчизняним і жорстко регульованим.

Фінансова і валютна нестабільність у банківському секторі розглядається нами як наслідок впливу детермінант фінансової глобалізації на стратегію розвитку банків. По-перше, стратегія міжнародних інвесторів спрямована на імпульсивну торгівлю, що дестабілізує національний банківський сектор. По-друге, вони проводять спекулятивні атаки на гривню (нарівні з резидентами), таким чином, породжуючи фінансову нестабільність, не пов'язану з політичними та економічними чинниками. По-третє, стратегічними цілями міжнародних інвесторів може бути виведення капіталу з банківської системи України з причин, не пов'язаних з внутрішніми чинниками. Дійсно, стратегія міжнародних інвесторів передбачає використання імпульсного (механічного) трейдингу більшою мірою на ринках, що формуються [8]. Погіршення банківських балансів (власного капіталу) виявилось ключовою домінантою неефективності стратегії розвитку українських банків. Погіршення балансів банків відбулося внаслідок девальвації гривні. Коли НБУ виявився не в змозі захистити гривню проти спекулятивної атаки, будь-яке підвищення процентних ставок для підтримки гривні призводить до ще більшого послаблення позицій банків. Погіршення балансів змушує банки обмежувати кредитування, щоб поліпшити вимоги за капіталом, інакше це призводить до неплатоспроможності.

Склад капіталу і структура терміновості зовнішніх позик впливає на здатність банків протистояти ризикам глобалізації. Відносно важливість різних джерел фінансування внутрішніх інвестицій можна визначити трьома показниками, які відображають масштаби діяльності банків: співвідношення банківських позик і прямих іноземних інвестицій; терміновість зовнішнього боргу і частка зовнішнього боргу,

деномінованих в іноземній валюті [6]. Країни, які намагалися зберегти негнучкий валютний курс, стикалися зі спекулятивною атакою на свої валюти. Хоча різні форми фіксованого режиму мають деякі переваги, відсутність послідовної внутрішньої політики часто закінчується фіаско цього режиму, коли фінансові потрясіння призводять до неефективності банківських стратегій [2].

Фінансова інтеграція може загострити ризики, пов'язані з незадовільною бюджетною політикою. Доступ до світових ринків капіталу може привести до надмірних запозичень і непродуктивних витрат уряду. Існування величезного короткострокового боргу, деномінованого в доларах, робить банки чутливими до зовнішніх шоків або зміни настроїв інвесторів. За наявності слабкої регульованої діяльності банків й інших проблем на внутрішньому ринку капіталу, притоки іноземного капіталу можуть посилити існуючу неефективність у роботі цих банків. Хоча глобалізація може принести значну вигоду, але інколи призводить до ризикованої діяльності банків. Зі скасуванням обмежень і наявністю системи державних гарантій, які спрощують банкам прийняття ризиків, банки не тільки нарощували кредитування, але вони надавали більше кредитів підприємствам у тих галузях, про які у них не було повної інформації. Управління у цих банках не відповідало вимогам ризик-менеджменту, вони не здатні були впоратися зі стрімким зростанням кредитування, яке, зазвичай, супроводжують процеси глобалізації. Наслідком виявилися зростаючі кредитні ризики для банків. Стимули, які спонукали приймати ризик (у надії на державну підтримку), а також відсутність належного досвіду управління банком, стало причиною накопичення проблемних кредитів. Відсутність належного моніторингу позичальників, а також прийняття надмірних ризиків спричинило значні втрати за позиками. Через небажання вкладників й інших потенційних кредиторів банків позичати їм кошти вартість активів падала порівняно із зобов'язаннями і, відповідно,

зменшувався власний капітал банків, що означало погіршення балансів банків. Різке погіршення банківських балансів може спричинити паніку, в якій навіть вдало розроблена стратегія великих банків може виявитися неефективною [5].

Оскільки лібералізація, зазвичай, робиться без належного регулювання діяльності банків, рішення проблеми кредитного ажіотажу нам бачиться у введенні жорсткого пруденційного регулювання і нагляду за діяльністю банків, щоб не допустити прийняття банками надмірних ризиків. Натомість, відміти-мо, НБУ не поспішає вводити адекватне регулювання роботи банків, хоча швидке зростання банківських кредитів вимагає цього. Відповідь полягає в тому, що такий підхід суперечить інтересам великого бізнесу (якому належать багато банків). Оскільки саме потужні бізнес-групи оплачують політичні компанії, вони часто в змозі переконати політиків дати послаблення їх банкам, щоб брати участь в агресивних стратегіях.

Коли банки стикаються з фінансовими проблемами, уряду проблематично підвищити ставки, щоб залучити капітал і захистити свою валюту. Якщо уряд підвищує ставки, ресурси банків стають дорогими, а прибутковість падає, і це може привести до їх неплатоспроможності. Бюджетний дефіцит також може викликати нестабільність, коли інвестори починають сумніватися, що Україна здатна оплатити свій борг, і виводять ресурси з країни, розпродаючи гривню. Це закінчується спекулятивною атакою проти гривні і, в кінцевому рахунку, призводить до її колапсу. В основі нестабільності лежать слабка політика спостереження і регулювання банківської діяльності або значний дефіцит бюджету [4].

Визнаємо, що фінансова глобалізація є важливою й одночасно серйозною загрозою, з якою стикаються банки при формуванні своїх стратегій. Зміна тенденцій у поведінці клієнтів і нові стратегії співробітництва відкривають нові перспективи, особливо для тих банків, які мають чітку стратегію для оперативного виконання цільових заходів.

Під впливом глобалізаційних викликів зростають масштаби і швидкість змін потреб клієнтів. Клієнти беруть на себе відповідальність за свої взаємини з постачальниками фінансових продуктів, мають більш вільний доступ до інформації, а демографічні і культурні зміни ускладнюють для банків завдання визначення факторів клієнтської поведінки. Оскільки глобалізація сприяє активному переміщенню клієнтів, грошей і технологій між країнами, клієнти мають більш широкий вибір варіантів обслуговування і все більші специфічні потреби та не обмежуються звичними уявленнями про те, хто має бути їхнім постачальником продуктів. Деякі нові учасники ринку впроваджують нові моделі розвитку, використовуючи вже наявні інфраструктури, неформальні системи готівкових платежів або можливості соціальних мереж. Оскільки нові конкуренти орієнтуються переважно на ключові сегменти клієнтів і пропонують революційні новації, що дозволяють задовольняти нереалізовані потреби, очевидно одне — вітчизняним банкам доведеться швидко коригувати свої стратегії, причому, по-новому. Річ у тім, що глобалізація не тільки дозволяє банкам успішно співпрацювати на міжнародному рівні, вона перетворює таку співпрацю в необхідну умову. Керівники усвідомлюють, що їхні банки не можуть повністю задовольнити всі потреби клієнтів, і часто їх розвиток та розширення багатьох нових продуктів їм недоступний. Утім, здатність вітчизняних банків домагатися успіху у глобальній галузі залежить від успішного використання можливостей і практичного досвіду інших банків. Вони розуміють: якщо не зможуть реалізувати переваги співпраці у плані скорочення витрат і розширення діяльності, то їхні конкуренти неодмінно виграють у даній ситуації.

Здатність банків компенсувати втрати від ризикованого кредитування залежить від ефективності управління ризиками, що ґрунтується на спільних зусиллях вищого керівництва. Менеджери з управління ризиками повинні володіти

аналітичними даними, необхідними для підвищення оперативності дій та притягнення уваги вищого керівництва і ради директорів до цієї проблеми. Банкам потрібен моніторинг кредитного й операційного ризику в масштабі всього банку, а не обмежуватися тільки формальним виконанням вимог. Банки мають чітко розуміти загрози і вигоди освоєння нових ринків або використання нових ресурсів. Для цього треба враховувати безліч чинників, включаючи розвиненість ринків, ризики функціонування в конкретних країнах, а також очікуваний попит на продукти. Підвищення рівня розвиненості ринків (у т. ч. якості регулювання, стабільності валюти і відкритості банківської системи) у поєднанні зі зростанням ВВП підвищуватимуть привабливість країни для місцевих та іноземних банків. Оскільки рівень розвиненості ринків зростає, вважаємо, що за якістю банківського обслуговування перспективні ринки будуть наближатися до розвинених ринків.

Однак традиційні методи функціонування банків, різні культурні аспекти, а також відмінності в інфраструктурі і прийнятті продуктів зажадають на розвинених та перспективних ринках надійних, гнучких можливостей з управління банком і ризиками. Банки повинні аналізувати окреслені вимоги з урахуванням власних ресурсів і стратегій розширення діяльності, щоб визначати, які можливості варто використовувати. Нарешті, керівники банків повинні забезпечувати збалансоване «глобальне мислення» при формуванні оптимальної структури організації й обслуговування для множини ринків і «локальну діяльність», щоб задовольнити специфічні потреби клієнтів і розвивати з ними персональні відносини.

З огляду на те, що в конкурентну боротьбу на перспективних і розвинених ринках вступили небанківські спеціалізовані установи, керівники банків змушені переосмислювати власні підходи до обслуговування клієнтів і впровадження новацій. Утім, загроза полягає не в переманюванні клієнтів

банків і не в появі на ринку нових учасників, а в тому, що саме вони здатні в перспективі змінити використовувані клієнтами методи отримання кредитів та управління фінансами, а також оплати послуг. Принаймні один із можливих підходів — мікросегментація клієнтів, що дозволяє краще передбачати і задовольняти їхні мінливі потреби. Оскільки банки прагнуть розвивати і підтримувати прибуткові взаємини зі своєю різноманітною клієнтською базою, їм слід приділяти більше уваги вивченню таких факторів, як період життя, особливості географічних регіонів і, відповідно, коригувати пропозиції.

Таким чином, щоб повною мірою використовувати глобальні можливості для зростання прибутків, скорочення витрат, банки, що орієнтовані на один ринок, повинні вміти інтегрувати власні ресурси. Щоб стратегія банків здатна була оперативно реагувати на нові можливості і налагоджувати співпрацю для використання спеціалізованих ресурсів, їй також потрібні гнучкі, інтегровані операції. Варто визнати, що на сьогодні стратегія українських банків не відповідає рівню їх функціонування як глобально інтегрованої установи.

Середнім і малим банкам слід оцінити власні можливості для визначення сильних сторін і цілеспрямовано зміцнювати їх на різних ринках й одночасно співпрацювати з іншими банками для підтримки процесів, у яких вони не володіють конкурентними перевагами. Банк може сконцентруватися принаймні на власних знаннях потреб своїх клієнтів і розумінні ризиків, пов'язаних з обслуговуванням цих клієнтів, а для глобального конкурента отримання таких знань є складним завданням. Одночасно стратегія розвитку банків може передбачати формування гнучкої архітектури, що дозволяє успішно пропонувати стандартні продукти від кількох постачальників.

1. **Андрос С. В.** Кредитно-інвестиційна діяльність банків в умовах фінансової глобалізації : монографія / с. В. Андрос. — К. : НАКККиМ, 2014. — 512 с.

2. **Акофф Р.** Основы исследования операций / Р. Акофф, М. Сасиени. — М. : Мир, 1971. — 535 с.

3. **Давлатов И. Х.** Экономическая природа глобализации и ее влияние на банковскую систему Таджикистана [Электронный ресурс] / И. Х. Давлатов // Век глобализации, 2015. — Вып. № 2 (16). — Режим доступа : <http://www.socionauki.ru/journal/articles/300145/>.

4. **Лукаевич И. Я.** Выгодные высокодоходные инвестиции: этапы формирования инвестиционного портфеля [Электронный ресурс] / И. Я. Лукаевич. — Режим доступа : <http://www.elitarium.ru/vygodnye-vysokodohodnye-investicii-jetapy-formirovanija-investicionnogo-portfelja/>.

5. **Нургазина К. Б.** Оптимизация портфеля ценных бумаг и управление в условиях неопределенности : монография / К. Б. Нургазина; М-во образ. и науки Российской Федерации. Гос. образ. учрежд. высш. проф. образования «Гос. ун-т упр.» — М. : ГУУ, 2011. — 197 с.

6. **Шегал Б. Р.** Принятие решений при проектировании АСО-ИУ: учеб. пособие / Б. Р. Шегал. — Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2005. — 55 с.

7. Юрлица в ноябре вывели из ПриватБанка почти 2 млрд грн [Электронный ресурс]. — 2017. — Режим доступа : <http://economy.apostrophe.ua/news/finansy-i-banki/2017-01-03/yurlitsa-v-noyabrevyiveli-iz-privatbanka-pochti-2-mlrd-grn/82384>.

8. **Freeman R. E.** Strategic Management: A Stakeholder Approach / R. E. Freeman. — Marshfield, MA : Pitman Publishing, 1984.

9. **Hermalin B. E.** Risks to Lenders and Borrowers in International Capital Markets / B. E. Hermalin, A. K. Rose // NBER Working Papers, January 1999. — No 6886.

7.5 Розвиток інноваційної складової зовнішньоекономічної діяльності України в умовах глобалізації світових ринків агроресурсів

Реалізація державних актів і положень, зокрема Державної цільової економічної програми впровадження в агропромисловий комплекс (АПК) новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції, Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», яка включає Програму розвитку інновацій, вимагає від підприємств АПК вдосконалення їхньої організаційної й управлінської діяльності на основі впровадження та раціонального управління інноваційними процесами (ІП). Сучасний стан економіки України, значна частка якої належить аграрному сектору, залежить від точного оцінювання, прогнозування, ефективного планування й управління діяльністю підприємств АПК. Особливо це стосується переробних підприємств, тому що на сектор переробки сільськогосподарської продукції припадає значна частка всього виробництва АПК, зокрема, з 370,5 млрд грн виробленої сільськогосподарської продукції у 2016 р. понад 230 млрд грн припадає на переробні підприємства. Частка переробної сфери АПК України в загальному обсязі експорту має тенденцію до зростання (28,5% у 2016 р., 28,9% у 2017 р.). Валова додана вартість, пов'язана з виробництвом сільськогосподарської сировини, становить не менше ніж 10% (2016 р. — 10,3%, 2017 р. — 11,2%) і це є одним з найбільших показників у структурі ВВП України. Але у сфері агропереробки спостерігаються найменші показники валової доданої вартості — близько відсотка у структурі ВВП (1,14% у 2016 р. та 1,17% у 2017 р.), що свідчить про значний експортний потенціал України за рахунок розвитку агропереробних підприємств АПК.

Найбільш актуальним це завдання стало після ратифікації Угоди про асоціацію України з Євросоюзом з відтермінуванням зони вільної торгівлі Україна-ЄС. Регламенти, дирек-

тиви, рішення та рекомендації ЄС, що містяться в додатках до Угоди, є частиною юридичних стандартів, які має виконати Українська сторона, та вимагають від переробних підприємств АПК випуску інноваційної продукції з підвищеними якісними споживчими характеристиками, застосування інноваційних технологій поглибленої переробки сільськогосподарської сировини та її зберігання, інших елементів ІП. Реалізація цих вимог для виведення вітчизняного аграрного бізнесу на більш високий рівень, зокрема, європейських стандартів, стабілізації та розвитку сільськогосподарського виробництва, потребує розвитку інноваційної діяльності (ІД) в переробній сфері АПК, формування нових підходів і механізмів її реалізації.

Ефективне вирішення виникаючих при цьому завдань у швидко змінюваних умовах економічного та соціально-політичного середовища потребує застосування аналітичних методів в управлінні інноваційними процесами переробних підприємств (УІПП) на основі інструментарію економіко-математичного моделювання з урахуванням особливостей агропереробного виробництва. Питання економіко-математичного моделювання й оптимального управління в економіці досліджували Р. Беллман, В.М. Глушков, О.Г Гранберг, В.А. Забродський, М. Інтрилігатор, Р. Калаба, Л.В. Канторович, А.В. Лотов, А.А. Первозванський, О.І. Пропой, О.М. Тер-Крикоров і багато інших учених. Продовження та поглиблення досліджень у моделюванні економіки, урахування ризиків в економічній діяльності у сучасних умовах знайшли відображення в працях таких науковців, як: В.В. Вітлінський, В.М. Вовк, В.М. Геєць, П.М. Григорук, М.О. Кизим, Т.С. Клебанова, Ю.Г. Лисенко, Л.М. Малярець, О.І. Пушкар, О.В. Раєвнева, В.В. Христіановський, О.І. Черняк, А.Ф. Шориков та ін. Багатоаспектні дослідження з питань моделювання в аграрній економіці проводили Н.К. Васильєва, П.М. Грицюк, М.Ф. Кропивко, с. І. Наконечний,

О.В. Ульяновченко, с. В. Цюпко, В.В. Чепурко та інші провідні науковці. Дослідження теоретичних і методологічних аспектів питань сучасного інноваційного розвитку підприємств, його інвестиційного забезпечення висвітлені у численних роботах таких учених, як: Р. Аміт, О.І. Амоша, В.М. Гриньова, М. Джонсон, С. Зотт, Ю.Б. Иванов, с. М. Ілляшенко, Т.І. Лепейко, Л. Масса, Р.А. Фатхутдинов, П.Г. Перерва, В. Сеїзін, Д. Тіс, Х. Чесбоуг, О.М. Ястремська та ін. Водночас, незважаючи на значну кількість наукових досліджень, питання управління ІД у процесі динамічного розвитку АПК не можна вважати повною мірою обґрунтованим й адаптованим без поглибленого аналізу виробничих програм на всіх стадіях запровадження ІП в основне виробництво. Також потребує розв'язання низка практичних питань, пов'язаних з програмною реалізацією відповідних моделей УПП АПК у вигляді СІЗ та специфікою їх запровадження, що підвищить оперативність ухвалення рішень в ІД агропромислових підприємств. Таким чином, незважаючи на різноманіття робіт з питань управління ІД, наявних економіко-математичних моделей і методів, моделювання в УПП та застосування інформаційних технологій для його запровадження у діяльність переробних підприємств АПК є важливою науковою проблемою та потребує подальшого дослідження.

Вітчизняна переробна агропромисловість володіє значним інноваційним потенціалом, який спроможний забезпечити високий рівень науково-технологічного розвитку України. Водночас, у переробній сфері АПК досі переважаючими джерелами зростання слугували резерви виробничих потужностей і сприятливе для експорту сільськогосподарської сировини зовнішньоекономічне середовище. Збереження існуючих тенденцій діяльності агропромислового сектору країни, які базуються на низькотехнологічному виробництві, а також триваючий нині спад виробництва у сфері АПК доводить необхідність застосування наукових підходів щодо

впровадження та управління ІП на підприємствах АПК [1]. Одним з пріоритетних завдань державної політики на сучасному етапі має бути модернізація як усієї національної промисловості, так і, зокрема, її переробної галузі, на основі активізації ІП, якомога ефективного використання її потужного науково-технологічного потенціалу. На сьогоднішньому етапі є необхідним здійснення комплексних заходів щодо підтримки ІД вітчизняних суб'єктів господарювання, у тому числі і переробних підприємств АПК, на всіх стадіях ІП, стимулювання попиту на результати наукових досліджень та інноваційних розробок, забезпеченість кваліфікованим персоналом, створення сприятливих умов для виробництва інноваційної продукції з високим ступенем доданої вартості.

Не менш актуальним це питання є і для світової спільноти. Розвиток ІД в економічному розвитку будь-якої країни займає важливе значення. Таким чином, ще у 1977 р. спеціальна комісія сенату США зробила висновки про перспективи розвитку науки та технології, яким буде приділено більше уваги, ніж будь-якому іншому складнику національної політики або національних програм [2]. У передових країнах розробка та запровадження технологічних інновацій — вирішальний фактор соціального й економічного розвитку, гарантія економічної безпеки. Так, наприклад, у США приріст національного доходу на душу населення за рахунок цього фактора в останні роки становить до 90% [2]. Таким чином, у сучасному світовому просторі рівень ІД стає вирішальним у визначенні рівня економіки держави. Ще в січні 2003 р. в Гельсінкі за ініціативою Парламенту Фінляндії, а також ЮНЕСКО й ІСЕСКО на міжнародному рівні відбулося засідання за круглим столом «Наука, технології й інноваційна політика: парламентські перспективи» за участю представництва парламентів країн Європи, Азії, Африки й Америки. За результатами роботи засідання учасники ухвалили Гельсінську декларацію, яка представляє собою звернення

до парламентарів світу. В цій Декларації зазначено, що майбутній розвиток глобальної економіки все більше залежний від міжнародного розвитку ІД і безперервного підвищення її якості, ефективності й адекватності. Основним критерієм успіху визначається розвиток національних інноваційних систем, обґрунтованість здійснення інноваційної політики на регіональному та місцевому рівнях.

Україна, згідно з Гельсінською декларацією, мала визначитися щодо перспектив інноваційного розвитку з урахуванням їхньої конкурентоспроможності. Таким чином, постановою Верховної Ради України [3] було схвалено рекомендації парламентських слухань «Економічна політика України: актуальні питання» та визначено, що пріоритетним завданням економічної політики, яка орієнтована на довгострокові внутрішні чинники зростання, є формування інноваційно-інвестиційної моделі розвитку. З-поміж інших це завдання належить до найголовніших.

Останнім часом вимагають реконструкції трудомісткі і технологічно застарілі, які забруднюють навколишнє середовище, виробництва. Крім того, кризова ситуація та конкуренція на міжнародному та внутрішньому ринках сільгоспвиробництва загострюється, що й веде до необхідності підвищення уваги керівників сільськогосподарських переробних підприємств, агрохолдингів та інших агроформувань до ІД, оскільки тільки її результати можуть дати можливість виробляти продукцію, яка б задовольняла зростаючим конкурентним вимогам на ринку та забезпечувала досить високий рівень прибутків агровиробникам [4]. Крім того, вимога підвищення ефективності використання інвестиційних ресурсів, а також прагнення одержувати високі прибутки спонукає переробні галузі сільськогосподарської продукції розвивати ІД, що потребує прискорення й ефективного управління ІД в АПК, особливо в переробній галузі. В Україні розвиток ІД підприємств в різні періоди мав тенденцію як росту, так

і спаду, але останніми роками спостерігалось збільшення питомої ваги переробних та промислових підприємств, які впроваджували в своїй діяльності інновації [5, 6].

Важливими стратегічними напрямками розвитку переробної сфери сільського господарства є впровадження ІД, що дозволяють здійснювати безперервне відновлення виробництва на основі освоєння досягнень науки та техніки, та полягають в орієнтації розвитку переробних підприємств АПК на активізацію ІД і інноваційному підході [7]. Під інноваційним підходом розуміють підхід із застосуванням нових технологій, які дозволяють випускати наукоємну високотехнологічну продукцію управління, що забезпечує ефективність виробництва [8].

Досягнення конкурентоспроможності української економіки, де особливу роль відіграє конкурентоспроможність продукції та послуг вітчизняних підприємств на внутрішніх і зовнішніх ринках, є одним з головних завдань економічної науки. Важливим елементом конкурентоспроможності є інновації, які в останні роки набувають вирішального значення для розвитку аграрного виробництва в суспільній системі, що базується на здобутих знаннях та інформаційних ресурсах. Збільшуваний ступінь відкритості економіки України та посилення інтеграційних процесів у світовій економіці з метою подолання продовольчої безпеки вимагає адекватних відповідей від українських агропереробних підприємств.

Вирішення проблеми продовольчої безпеки в Україні є загальнодержавним завданням, що безпосередньо пов'язане з розвитком ІД АПК [9–11]. Україна вже досить давно задекларувала обрання інноваційного шляху свого розвитку. Для виконання цієї програми ухвалено велику кількість законодавчих і нормативних документів, спеціалісти активно працюють над питанням реорганізації в органах влади, проводять конференції, форуми та громадські обговорення, розглядають проблеми інновацій в численних публікаціях. Але

головним є запуск реальних механізмів інноваційного розвитку, які працюватимуть у кожній галузі національної економіки, враховуючи загальнодержавні пріоритети і тенденції світового розвитку науково-технічного прогресу [12]. Згідно з останніми законодавчими актами перед урядом України було поставлено завдання перетворення АПК України на високоефективний конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави [12]. Крім цього, в Концепції Державної цільової економічної програми впровадження в АПК новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на період до 2016 р. зазначено, що глобалізація світової економіки, ратифікації Угоди про асоціацію України з Євросоюзом, відтермінування зони вільної торгівлі Україна-ЄС потребують техніко-технологічного переоснащення вітчизняного аграрного виробництва, переведення його на якісно новий рівень функціонування [13].

На підтвердження державних намірів Кабінетом Міністрів України затверджено «Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»» [14]. Цим документом проголошено загальні положення та задекларовано базову стратегію науково-технічного розвитку галузей агропромислового виробництва. Необхідність розробки Стратегії обумовлена проблемою чіткого визначення концептуальних засад державної науково-технічної політики щодо переведення галузей агропромислового виробництва на інноваційну модель розвитку, сталого конкурентоспроможного виробництва наукоємної агропромислової продукції. Правовою основою формування і реалізації пріоритетних напрямів ІД є Конституція України, закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», «Про інвестиційну діяльність», «Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України» та інші законодавчі акти України.

Верховна Рада України віднесла високотехнологічний розвиток сільського господарства та переробної промисловості в Україні на 2003-2015 рр. до стратегічного пріоритетного напрямку ІД загальнодержавного рівня. Отже, основною метою реформування АПК, як складника економіки України, є перетворення його на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави, що також вимагає її участі у підтримці ІІ в аграрному секторі економіки України [15].

На сьогодні в структурі експорту України на частку експорту металів, корисних копалин і продукції хімічної галузі припадає близько 60% його обсягу, що свідчить про те, що ВВП країни багато в чому залежить від коливання світових цін на метал, корисні копалини тощо. Для підвищення рівня ВВП необхідно диверсифікувати експортовану продукцію, що пов'язують здебільшого з АПК країни. Крім того, за прогнозованими оцінками FAO (Продовольчої та сільськогосподарської Організації Об'єднаних Націй), до 2050 р. очікують досягнення чисельності світового населення до 9,1 млрд осіб. Зростання населення припадає переважно на країни, які розвиваються з прискороною урбанізацією, що призведе до збільшення попиту на продовольство [16]. Глобальним викликом для переробної сфери АПК в аспекті постійного росту населення є збільшення виробництва продукції мінімум на 70%.

На відкритті Міжнародного інвестиційного форуму в м. Кіровограді, який відбувся в жовтні 2013 р., було зазначено, що в аграрному секторі формується значна частка ВВП держави, а унікальність ресурсної бази галузі створює фактично необмежений потенціал її економічного зростання. Також було зазначено, що аграрне виробництво є одним з пріоритетних у питаннях інвестування [18]. У той же час Україна має величезний «аграрний» потенціал: чорнозем, зручне географічне положення стосовно експортних ринків, глибоководні порти, розвинену інфраструктуру, що становить вели-

ку і потужну основу для розвитку конкурентоспроможного аграрного сектора, у т.ч. і його переробної підгалузі, яка є одними з джерел росту й розвитку економіки та підвищення рівня життя населення країни.

Досліджено основні види продукції переробних підприємств та сировини для виробництва цієї продукції на основі даних за період 2010–2016 рр. в помісячному розрізі: продукцію, вироблену на основі сировини тваринництва; продукцію, вироблену на основі рослинницької сировини; продукцію, вироблену на основі змішаної сировини тваринництва та рослинництва; продукцію з інших видів сільськогосподарської сировини.

Для обґрунтування взаємозв'язку між складовою виробництва основних видів продукції переробними підприємствами АПК та наявності сільськогосподарської сировини було враховано фактор сезонності стосовно сировини з продукції рослинництва. На основі статистичної інформації [19] було зібрано дані щодо обсягів виробництва основних видів продукції переробних підприємств АПК на основі рослинницької сировини у період 2010–2015 рр. у помісячному розрізі, а також наявні обсяги відповідних видів сільськогосподарської сировини продукції рослинництва за аналогічний період.

Вхідними даними для аналізу була система показників виробництва продукції переробними підприємствами АПК та сільськогосподарськими підприємствами, структурована за двома основними складовими виробництва: виробництво основних видів продукції переробними підприємствами АПК на основі рослинної сировини (маргарин, спреди та суміші харчові (v_1), олія соняшникова нерафінована (v_2), хліб та вироби хлібобулочні (v_3), вироби кондитерські цукрові (у т.ч. шоколад білий), що не містять какао (v_4); горілка, лікери та інші спиртні напої, пиво солодове, крім пива безалкогольного і пива з вмістом алкоголю менше 0,5% (v_5)) та обсягів

наявних для цього виробництва основних видів сировини рослинництва — зернових (пшениця, жито, просо, рис, гречка, кукурудза (у перерахунку на зерно), ячмінь, ячмінь (з нього пивоварний), зернобобові, овес, віка, інші зернові) (z_1) та олійних культур (насіння соняшнику, соя, ріпак) (z_2).

На підставі розглянутих згрупованих даних було виконано процедуру канонічної кореляції [20]. Для розв'язання описаної задачі авторами використано пакет *Statgraphics Centurion*, процедуру *Canonical Correlations*. Виконано побудову моделі взаємозв'язку між складовою виробництва основних видів продукції переробними підприємствами АПК на основі рослинної сировини (v_1, \dots, v_5) та наявності основних видів продукції рослинництва (z_1, z_2) за допомогою канонічних кореляцій. Таким чином, модель взаємозв'язку між цими складовими має вигляд:

$$\begin{cases} U_1 = 0,014v_1 - 1,001v_2 + 0,238v_3 - 0,991v_4 - 0,150v_5 \\ V_1 = 1,339z_1 - 1,193z_2 \\ r_{u_1v_1} = 0,983 \end{cases}$$

Коефіцієнти у рівняннях для канонічних змінних U_1, V_1 характеризують силу впливу початкових показників на ці змінні. Це дозволяє виконати ранжування ознак за силою їх впливу. Таким чином, рейтинг показників за силою впливу на перші канонічні змінні U_1, V_1 у взаємозв'язку між складовою виробництва основних видів продукції переробними підприємствами АПК на основі рослинної сировини (v_1, \dots, v_5) та наявності основних видів продукції рослинництва (z_1, z_2) має вигляд:

$$v_2 > v_4 > v_3 > v_5 > v_1$$

$$z_1 > z_2.$$

Інша модель взаємозв'язку між складовою виробництва основних видів продукції переробними підприємствами АПК на основі рослинної сировини (v_1, \dots, v_5) та наявності основних видів продукції рослинництва (z_1, z_2) має вигляд:

$$\begin{cases} U_2 = 0,168v_1 + 0,541v_2 - 0,051v_3 - 0,443v_4 - 0,181v_5 \\ V_2 = 0,294z_1 + 0,770z_2 \\ r_{u_2v_2} = 0,888 \end{cases}$$

Аналізуючи рівняння моделі маємо, що рейтинг показників за силою впливу на канонічні змінні U_2, V_2 має вигляд:

$$v_2 > v_4 > v_5 > v_1 > v_3$$

$$z_2 > z_1.$$

Згідно рейтингу сили впливу показників на перші та другі канонічні змінні U та V у взаємозв'язку між виробництвом основних видів продукції переробними підприємствами АПК на основі рослинної сировини та наявності основних видів продукції рослинництва маємо, що рівень виробництва на цих підприємствах формується, перш за все, завдяки таким видам продукції переробних підприємств: олія соняшникова нерафінована (v_2); горілка, лікери та інші спиртні напої, пиво солодове, крім пива безалкогольного і пива з вмістом алкоголю менше 0,5% (v_4); хліб та вироби хлібобулочні (v_5), та показники (види продукції), що мають незначний рейтинг за силою впливу: вироби кондитерські цукрові (у т. ч. шоколад білий), що не містять какао (v_1), маргарин, спреди та суміші харчові (v_3), — тобто ефективність виробництва продукції переробних підприємств лінійно пов'язана з обсягами сировинної бази.

Отже, змодельований за допомогою статистичних інструментів у вигляді канонічного аналізу взаємозв'язок між основними складовими діяльності переробних підприємств АПК на прикладі виробництва основних видів продукції з рослинної сировини та наявності продукції рослинництва для нього підтверджує існування механізму їх взаємозв'язку. Досить значний рівень парних коефіцієнтів кореляції (0,98 та 0,89) підтверджує, що взаємозв'язки цих факторів дуже тісні, що обґрунтовує та підтверджує фактор ризику стосовно наявності ресурсної складової у вигляді сільськогосподарської сировини та виробництва переробних підприємств.

Для кількісного дослідження факторів впливу на УПП визначимо залежності показників продукції переробних підприємств та складових сільськогосподарського виробництва (фрагменти представлені на рис. 7.6-7.7), від яких залежить забезпеченість сировиною переробних підприємств, а саме показника ефективності виробництва продукції з сировини рослинництва (y_1), ефективності виробництва продукції з сировини тваринництва (y_2) та узагальнюючого показника ефективності виробництва продукції зі змішаної сировини рослинництва та тваринництва (y_3) від складових, що характеризують забезпеченість сировиною підприємства.

Для побудови моделі оцінки виробництва продукції з сільськогосподарської сировини переробними підприємствами АПК на основі трьох приведених результативних показників був виконаний поетапний регресійний аналіз (покрокова регресія) послідовного виключення факторів за допомогою модуля Stepwise Variable Selection статистичного пакету Statgraphics Centurion на основі даних за період 1990–2016 рр.

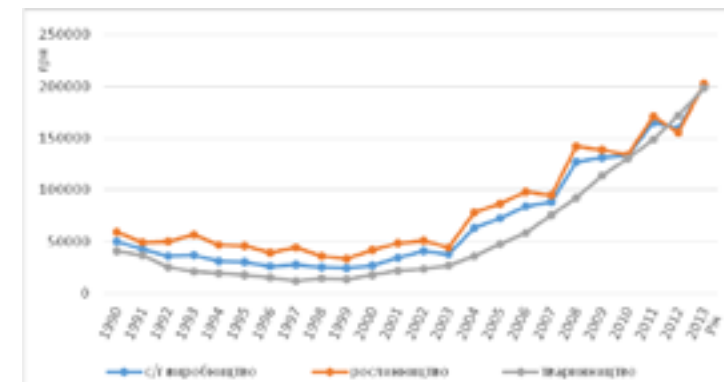

Рис. 7.6. Динаміка продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах, (у постійних цінах 2010 р.) [6]

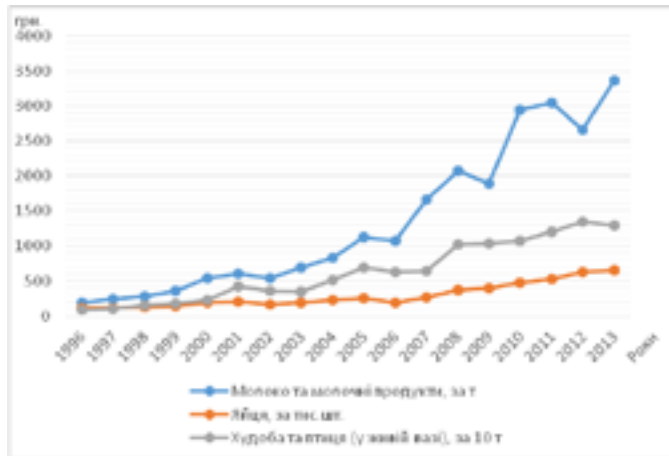

Рис. 7.7. Динаміка цін на продукцію тваринництва в Україні [6]

Багатофакторна регресійна лінійна модель оцінки виробництва продукції з сільськогосподарської сировини, а саме залежності ефективності виробництва продукції з сировини рослинництва (y_1) від тринадцяти складових сільськогосподарського виробництва має вигляд:

$$y_1 = 69,7636 + 0,00139897 x_2 + 0,153473 x_5.$$

Таким чином, залежність ефективності виробництва продукції з сировини рослинництва (y_1) залежить тільки від двох складових: середніх цін реалізації зернових та зернобобових культур (x_5), а також продуктивності праці в рослинництві (x_3), і не залежить від решти складових. Обчислена модель залежності узагальнюючого показника ефективності виробництва продукції рослинництва від складових сільськогосподарського виробництва є статистично якісною, про що свідчать обчислені значення критеріїв: Стьюдента ($t_{b_0} = 3,4166$, $t_{b_{012}} = 3,7912$, $t_{b_5} = 3,2674$), Фішера ($F = 7,21$) і Дарбіна-Уотсона ($DW = 1,14$). Коефіцієнт детермінації свід-

чить, що мінливість ефективності виробництва продукції з сировини рослинництва пояснюється на 95,0% мінливістю двох значимих факторів: середніми цінами реалізації зернових та зернобобових культур (x_5) та продуктивністю праці в рослинництві (x_3).

Багатофакторна регресійна лінійна модель залежності виробництва продукції з сировини тваринництва (y_2) від основних складових має вигляд:

$$y_2 = -9188,7 + 0,2184x_1 + 0,0107x_{13}.$$

Згідно рівняння бачимо, що ефективність виробництва продукції з сировини тваринництва (y_2) залежить від складових: обсягів сільськогосподарської сировини (x_1) та середніх цін реалізації сільськогосподарськими підприємствами худоби та птиці (у живій вазі) (x_{13}). Обчислена модель є статистично адекватною, про що свідчать обчислені значення критеріїв Стьюдента ($t_{b_0} = -5,8394$, $t_{b_1} = 5,8199$, $t_{b_{13}} = 7,4457$), Фішера ($F = 27,87$) і Дарбіна-Уотсона ($DW = 1,24$). Коефіцієнт детермінації свідчить, що мінливість ефективності виробництва продукції з сировини тваринництва з урахуванням часу пояснюється на 95,0% мінливістю двох значимих для неї факторів: обсягів сільськогосподарської сировини та середніми цінами реалізації підприємствами худоби та птиці (у живій вазі).

Досліджена багатофакторна регресійна лінійна модель залежності виробництва продукції зі змішаної сировини рослинництва та тваринництва (y_3) від приведених складових сільськогосподарського виробництва має вигляд:

$$y_3 = -10042,7 + 0,2397x_1 + 0,0352x_8$$

Отже, показник ефективності виробництва продукції сільського господарства (y) залежить від обсягів сільськогос-

подарської сировини (x_1) та середніх цін реалізації олійних культур (x_8) і не залежить від решти одинадцяти складових сільськогосподарського виробництва.

Обчислена модель є статистично якісною, про що свідчать обраховані значення критеріїв Стьюдента ($t_{b_0} = -4,5524$, $t_{b_1} = 4,5545$, $t_{b_8} = 7,5191$), Фішера ($F = 12,23$) і Дарбіна-Уотсона ($DW = 0,92$). Коефіцієнт детермінації свідчить, що мінливість показника ефективності виробництва продукції з сільськогосподарської сировини (y) пояснюється на 95,0% мінливістю обсягів сільськогосподарської сировини та на 87,3 % мінливістю середніх цін реалізації олійних культур.

Отже, проведені дослідження показали суттєвість впливу деяких чинників сільськогосподарського виробництва, від яких залежить забезпеченість сировиною переробних підприємств, на діяльність цих підприємств. Підприємства, які у своєму виробництві використовують продукцію рослинництва, істотно залежать від середніх цін реалізації зернових та зернобобових культур та продуктивності праці у рослинництві. Переробні підприємства, що спеціалізуються на використанні продукції з сировини тваринництва, суттєво залежать від обсягів сільськогосподарського виробництва та середніх цін реалізації підприємствами худоби та птиці (у живій вазі); змішані — від обсягів сільськогосподарської сировини та середніх цін реалізації олійних культур.

Таким чином, за допомогою отриманих результатів на основі інструментарію економіко-математичного моделювання, яке ґрунтується на обробці статистичної інформації ретроспективного характеру, оцінці окремих змінних величин та їх параметрів, знайдено взаємозалежності найбільш впливових чинників сільськогосподарського виробництва та обчислено регресійні моделі показників від найбільш значущих узагальнюючих факторів, що характеризують розвиток аграрного потенціалу економіки України. Це є практичним інструментарі-

ем щодо прийняття управлінських рішень для прогнозування тактичних та стратегічних напрямів розвитку АПК України та експорту продукції сільськогосподарського виробництва на продуктові ринки світу.

1. **Бабенко В.О.** Управління інноваційними процесами переробних підприємств АПК (математичне моделювання та інформаційні технології) : моногр. / В. О. Бабенко; Харк. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. — Х. : ХНАУ, Х. — Мачулин, 2014. — 380 с.
2. Science and Technology [Електронний ресурс] / U. S. Department of State. — Режим доступу: <http://www.state.gov>.
3. Про проведення парламентських слухань на тему: «Економічна політика України: актуальні питання» : Постанова Верховної Ради України № 1615-IV від 18.03.2004 // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 24. — с. 340.
4. Про схвалення Концепції Державної цільової економічної програми впровадження в агропромисловому комплексі новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на період до 2016 року : розпорядження Кабінету Міністрів України № 1650 від 23 грудня 2009 р. // Офіц. вісн. України. — 2010. — № 1 — Ст. 40.
5. Статистическая информация. Промышленность. Производство основных видов промышленной продукции за 2003–2016 гг. [Електронний ресурс] / Госуд. служба статистики Украины. — Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
6. Україна у цифрах : Статистичний збірник / за ред. Осаулєнка О.Г. Державна служба статистики України. — К. : ТОВ Вид-во «Консультант», 2016. — 240 с.
7. **Babenco V.** Management of innovation progresses of agroindustrial agribusiness / V. Babenco. Proceedings of International Scientific Conference «Scientific Research Priorities» — 2017: theoretical and practical value», Nowy Sacz, Poland, 22–23 of June 2017, National-Louis University, Nowy Sacz. — 2017. — P. — 85-87.
8. **Бабенко В. А.** Формирование динамической модели многокритериальной оптимизации управления инновационными процес-

сами перерабатывающих предприятий АПК / В. А. Бабенко // Бизнес Информ. — 2013. — № 7. — С. 85 — 88.

9. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Голос України. — 2003. — № 134.

10. Про прийняття за основу проекту Закону України про продовольчу безпеку України : Постанова Верховної Ради України № 3498-VI від 14.06.2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?pf3516=8370-1&skl=7.

11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 9 грудня 2005 року «Про стан агропромислового комплексу та заходи щодо забезпечення продовольчої безпеки України» : Указ Президента України № 1867/2005 від 28.12.2005 // Уряд. кур'єр. — 2006. — № 11.

12. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10.2005 № 2982-IV // Голос України. — 2005. — № 217.

13. Договір про заснування ЄС: Директива 2003/30/ЄС : [Електронний ресурс] / Офіційний вісник Європейських співтовариств. — Режим доступу: <http://www.sdla.gov.ua:8080/control/uk>.

14. Про затвердження плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» у 2015 році від 04.03.2015 № 213-р Електронний ресурс Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/213-2015-p/ed20150304>.

15. Урядовий портал [Електронний ресурс] / Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. — Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control>.

16. Аграрный сектор Украины: инвестиционная привлекательность, несмотря на несовершенное регулирование [Електронний ресурс] / IFC (Международная финансовая корпорация) // АПК-информ. — 2013. — Режим доступу: www.apk-inform.com.

17. Внедрение новых технологий: вызовы для украинских компаний : материалы круглого стола [Електронний ресурс] / Агрохолдинг «Хармелия». — 2013: 29 июля. — Режим доступу: <http://www.harmelia.com/2013/07/29>.

18. Агровыпуск агрохолдинга «Хармелия» [Електронний ресурс] / Агрохолдинг «Хармелия». — 2013. — 4 окт. — Режим доступу: <http://www.harmelia.com>.

19. Babenko V.A. Modelling of factors affecting innovational agricultural activity of enterprises AIC in Ukraine / V.A. Babenko. // Scientific bulletin of Polissia. — 2017. — № 1 (9), p. 2. — P. 115-121.

7.6 Забезпечення економічної безпеки шляхом реалізації принципів економічної дипломатії

Проблематика економічної дипломатії формується під впливом геополітичних та гео економічних світових та національних пріоритетів. Місія економічної дипломатії окреслюється її функціями, спрямованими на захист економічних інтересів країни, сприяння розвитку торговельно-економічних зв'язків, залученню іноземних інвестицій у пріоритетні сфери економіки і виконанню міжнародних договорів країни, укладених із державою перебування; інформування органів державної виконавчої влади про цінову, податкову, тарифну політику, яку проводить держава перебування стосовно товарів, що експортуються; підготовка висновків щодо доцільності імпорту товарів та послуг, залучення кредитів із держави перебування, виходячи із запропонованих державою перебування цін, тарифів, кредитних ставок тощо.

Основними для економічної дипломатії стають поняття поєднання національного виробництва, традицій, національних пріоритетів. Економічна дипломатія не тільки допомагає вирішенню поточних і орієнтованих на найближче майбутнє завдань, але також впливає на характер оцінок навіть віддалених суспільно-економічних перспектив. Економічна дипломатія — це потужний інструмент подолання

конфліктогенності країн. Враховуючи функції економічної дипломатії, основним пріоритетом сучасної економічної дипломатії є забезпечення безпеки країни.

Нові глобальні виклики та світові економічні кризи обумовлюють трансформацію міжнародних політичних та економічних відносин. Розвиток сучасної міжнародної економічної системи характеризують дві протилежні тенденції: постійне зростання конкуренції та спроби перерозподілу сфер впливу та ринків серед основних акторів; розвиток міжнародної кооперації, створення міжнародних організацій різного рівня.

Роль держави, як і раніше, залишається суттєвою, проте кількість акторів на «дипломатичній арені» збільшується, і розподіл сил між ними та набір інструментів змінюються. В сучасних умовах грань між зовнішньою і внутрішньою політикою поступово зникає, деякі внутрішні проблеми, зокрема, економічного характеру, окремих країн можуть бути успішно вирішені на рівні міжнародної співпраці.

Зовнішня політика ж являє собою діяльність держави за межами її політичних кордонів або ж весь комплекс рішень і дій держави, що відносяться до зовнішньої сфери її діяльності. У розпорядженні держави знаходяться інструменти і методи, за допомогою яких вона реалізує свої зовнішньополітичні завдання. Інструменти і методи реалізації зовнішньополітичних завдань взаємопов'язані і являють собою статичний і динамічний аспекти однієї реальності.

Виклики сучасності, а також процеси глобалізації, з одного боку, та інтеграції національних економік у світове господарство, з іншого, зумовлюють економізацію зовнішньої політики, а саме: зростання обсягів світової економіки та глобалізацію (збільшення кількості економічних операцій транскордонного та наднаціонального характеру); загострення проблем глобального характеру (продовольча безпека, зміни у кліматі, загрози для навколишнього середовища, епідемії, міжнародний тероризм тощо). Вирішення цих проблем по-

требує консолідації міжнародних зусиль та ресурсів; появи на міжнародній арені таких акторів, як ТНК, громадські організації тощо; процесу міжнародної регіональної інтеграції та створення регіональних економічних інтеграційних об'єднань.

Економічна дипломатія — це також особливий фундаментальний антикризовий інструмент, який спрямовується саме на економічні інтереси країни. Прикладом може бути введення економічних санкцій і відповідна реакція на них, яка призводить до їх скасування, зменшення або збільшення.

В сучасних умовах у дипломатії України загалом, формується багатосторонній характер, а економічна дипломатія набуває креативних форм реалізації. Застосуванням креативних, нетрадиційних форм реалізації економічної дипломатії поряд з досвідом традиційних форм є запорукою успіху та розвитку. 2016–2017 рр. є періодом 25-річчя встановлення дипломатичних відносин України з більшістю країн світу (нині Україну як суверенну державу визнали 174 країни світу і 171 встановила дипломатичні відносини), що дозволяє аналізувати, підводити дипломатичні підсумки та окреслювати подальші перспективи: відносно зміцнення національної безпеки, становлення енергетичної дипломатії поряд з відсутністю поглиблення відносин з ключовими партнерами України, в тому числі Україна-ЄС; необхідність динамізації розвитку економічної дипломатії.

Враховуючи, що реалізація принципів економічної дипломатії пов'язана зі здійсненням торговельної політики держави, питання антикризової функції економічної дипломатії набуває особливої актуальності. Кризові процеси обумовлюються різким загостренням суперечностей, які виникають у процесі взаємодії окремих суб'єктів світо-господарських зв'язків. Покликання дипломатії — забезпечення національної безпеки держави шляхом ведення переговорів. Іншими словами, — певна антикризова політика для зменшення або скасування гострих кутів у співпраці двох або більше сторін. Забезпечен-

ня національного інтересу і захист національної безпеки залишаються пріоритетними завданнями економічної дипломатії; вони органічно містять у собі позиції своїх національних факторів на світовому ринку, що розширюється. Важливого значення набуває здатність економічної дипломатії працювати у випереджальному режимі, забезпечувати політичний заділ для просування економічних інтересів.

Антикризові процеси з боку держави здійснюються шляхом використання інструментів організаційно-економічного, нормативно-правового впливу, які спрямовані на захист суб'єктів національного ринку від кризових явищ [11]. Одним з головних завдань економічної політики держави є визначення та формування власної моделі економічного розвитку відповідно до сучасного стану економіки країни, її ресурсного потенціалу (трудових й природних ресурсів, науково-технічної бази), особливостей соціально-політичних відносин, ступеня участі країни в міжнародному поділі праці, її геополітичного положення.

Внаслідок цих процесів потребує активізації діяльність дипломатичної служби за кордоном, спрямована на просування економічних інтересів національного бізнесу країни за її межами. У сучасних умовах державам необхідно постійно вдосконалювати інструменти і засоби міжнародної співпраці, що традиційно використовувалися, але, передусім, існує потреба у розробці нових форм, методів та інституцій, які б могли адекватно відповідати змінам і тенденціям розвитку зовнішньоекономічних контактів та дозволили б сформувати механізм ефективного вирішення проблем і врегулювання суперечок, які постійно виникають. Системою таких інструментів і методів є економічна дипломатія, значення якої в останні роки суттєво зросло. Сферою реалізації економічної дипломатії є: підтримка національного бізнесу за кордоном, відстоювання національних економічних інтересів, забезпечення підписання взаємовигідних торговельно-економічних контрактів, вре-

гулювання торговельних суперечок та впровадження заходів щодо їх попередження, формування сфер впливу держави за її межами, гарантії економічної безпеки держави.

Державне управління зовнішньоекономічними процесами є необхідною умовою успішного досягнення результату. Разом з тим надмірне втручання держави в економічні процеси призводить до їх порушення та не створює умов для розвитку конкурентоспроможності економіки. Реалізація принципів економічної дипломатії здійснюється суб'єктами на міжнародному, національному рівнях. Окрім державних органів влади — міністерства закордонних справ, міністерств економіки, фінансів, оборони, агропромислового комплексу тощо — в цьому задіяні і місцева влада, регіональні об'єднання, не-урядові організації, промислові і торгові об'єднання, фірми і окремі бізнесмени.

Державна функція є невід'ємною складовою підтримки національного бізнесу, просування експорту, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Разом з тим вплив її має бути мінімальним і характеризуватися підтримкою та створенням сприятливих умов для реалізації принципів економічної дипломатії, тим самим спонукаючи суб'єкти економічних відносин до самостійної чесної конкуренції та забезпечення економічної безпеки країни.

Модель мирної (дипломатичної) взаємодії держав закріплена за допомогою комплексу інституціональних (формальних, кодифікованих і неформальних) заходів (міжнародним і дипломатичним правом, дипломатичним етикетом, усталеними дипломатичними традиціями тощо), що визначають і регламентують форми і способи взаємодії держав.

Зростання взаємозалежності країн, викликаного поглибленням міжнародного поділу праці, зрощенням національних економік у результаті транснаціоналізації господарської діяльності, радикально змінили умови співіснування держав, підвищивши їх вразливість від зовнішніх факторів.

У результаті з'явилися нові загрози національній і міжнародній безпеці, контроль над якими, або зниження ризику яких, практично не під силу одній державі або групі держав. Більш того, природа цих нових загроз відрізняється від природи традиційних загроз національній безпеці.

Враховуючи об'єктивні перешкоди, що стоять перед сучасною національною дипломатією, можна таким чином визначити її мету. Основною метою національної дипломатії є досягнення мирним шляхом максимально наближеного до ідеалу способу вирішення зовнішньополітичного завдання, поставленого державою перед національною дипломатією.

Економічні реалії останніх років переконливо свідчать про підвищення ролі міжнародної інтеграції та кооперації у загальному процесі розвитку світового співтовариства, посилення загальносвітової тенденції формування єдиного глобального господарства.

Важливою особливістю сучасного світового розвитку є міцний зв'язок між структурою і процесом трансформації світової економіки. Зовнішня політика держав у все більшій мірі формується під впливом структурних і динамічних процесів, що відбуваються у світовій економіці. Межі між «внутрішнім» і «інтернаціональним» у світовій політичній системі стираються. Транснаціональні потоки товарів, послуг, робочої сили, туристів, інформації, ідей і цінностей стають все більш потужними. Зовнішньоекономічний і зовнішньополітичний аспекти національних стратегій розвитку стають взаємозалежними і постійно взаємодіють.

Економічна дипломатія спрямована на виконання цілей і завдань торговельної політики, захисту внутрішнього ринку від кризових впливів у світовій економіці, надто жорсткої іноземної конкуренції, різкого зростання імпорту та інших несприятливих умов для розвитку національної економіки, а також захисту прав та економічних інтересів, вітчизняних підприємств та інших суб'єктів господарювання за кордоном.

Політико-дипломатичні обставини та реалії сьогодення як в Україні, так і в Європі, наштовхують на роздуми і спонукають поставити перед суспільством гострі політичні та економічні питання. Події навколо України довели до логічного завершення геополітичну ерозію тієї системи міжнародних відносин, яка існувала з моменту розпаду СРСР та недовготривалої існуючої постбіполярної системи світоустрою [5].

Забезпечення національного інтересу і захист національної безпеки залишаються пріоритетним завданням економічної дипломатії; вони органічно містять у собі позиції своїх національних факторів на світовому ринку, що розширюється.

Як зазначалося, в сучасних умовах, коли дипломатія набуває нових рис та потребує новітніх підходів, важливим стає поєднання досвіду та нетрадиційних форм дипломатії.

Креативна дипломатія — творчий підхід до ведення та взаємодії в міжнародних відносинах, рішення певних міжнародних завдань, що не підлягає традиційним правилам. Приклади креативної економічної дипломатії можна розрізнити як агресивного, так і миролюбного характерів. Наприклад, пінг-понгова дипломатія — обмін гравців Китаю і США у настільний теніс в 1970 р. Підготовку до візита Р. Ніксона в КНР здійснювали американські дипломати, які секретно відвідували Китай з командами з тенісу — приклад доброзичливої дипломатії. Відома «дипломатія канон'єрок» — приклад агресивних дипломатичних дій.

Українська економічна дипломатія є основою реалізації її зовнішньої політики. Економічна дипломатія дозволяє конкретизувати, чітко визначити діяльність з розвитку країни в ракурсі її зовнішньополітичних пріоритетів загалом та з урахуванням впливу держави. Наведемо декілька прикладів міжнародного досвіду особливостей економічної дипломатії.

У встановленні та розвитку дипломатичних відносин Україна — Угорщина, особливе місце належить питанням економічної політики, як основи реалізації зовнішньої, у свою

чергу, провідні принципи реалізації якої передбачені програмою «Відкриття на Схід», а саме здійснення економічної експансії та перетворення Будапешту на європейський майданчик для ведення бізнесу. Економічна дипломатія Угорщини отримує підтримку на державному рівні (державний міністр), МЗС координує інші інституції, робота яких зосереджена на забезпеченні зростання експорту угорського малого та середнього бізнесу, залучення іноземних інвестицій тощо.

Пріоритетами реалізації економічної політики Польщі є підтримка розвитку малого і середнього бізнесу, сприяння залученню інвестицій та активне просування польської економіки у світі. Розвиток економічної дипломатії представлено створеними в посольствах Польщі економічними підрозділами, що складаються з двох частин: економічного відділу та відділу сприяння інвестиціям. Зазначеним відділам економіки Польщі поставлені три основні завдання: 1) підтримка і сприяння польській економіці, 2) підтримка і сприяння експортному потенціалу та лобювання польських економічних інтересів в економічному і політичному середовищі партнерів, 3) просування економічних інтересів Польщі на міжнародних форумах і в міжнародних інститутах. Економічний відділ посольства компетентно здійснює: оцінку актуальної макроекономічної ситуації країни-партнера, аналіз динаміки та структури матеріального виробництва, інформування про рівень інфляції і цінової ситуації на ринку, моніторинг зовнішньоторговельного обігу; відстеження ситуації на ринку праці, моніторинг надходження іноземних інвестицій, оцінку ситуації в регіонах, на місцях, а також в містах і промислових центрах, аналіз курсової політики і ситуації у фінансово-банківському секторі. Інформаційно-консультативна робота відділу сприяння торгівлі орієнтована, перш за все, на виробників продукції, експортерів, імпортерів, інвесторів. Охоплює вона такі питання: інформування про юридично-правові умови ведення біз-

несу на ринку партнера, податкову систему, надання даних про умови діяльності в сфері зовнішньої торгівлі, технічні умови, санітарні, ветеринарні та інші вимоги, моніторинг та інформування про митні тарифи, надання інформації про товари, експорт або імпорт яких обмежується квотами або вимагає ліцензії, надання рекомендацій в питаннях вибору партнера для співпраці; вжиття заходів щодо дотримання вимог прозорості в справах регулювання оплати імпортерами товарів, здійснення превентивних дій, щоб уникнути розгляду справ в судах по польських суб'єктах ЗЕД за кордоном, недопущення практики поборів і здирства хабарів в органах виконавчої влади та інших причетних установах в країнах перебування, надання інформації про ярмарках, виставках, конференціях і бізнес семінарах, інформування про можливості підтримки з боку дипломатичного представництва. Головна увага економічних підрозділів посольств приділяється, звичайно, просуванню інтересів Польщі на ринках Європейського Союзу.

Цікавим є досвід Південної Кореї. Республіка Корея з відсталої аграрної країни у 1970-х роках перетворилася в розвинуту промислову країну з високим рівнем якості життя та високотехнологічним експортом. Поступово накопичений досвід і капітал дали можливість перейти до капіталомістких, але технологічно не самих просунутих галузей: металургії, суднобудування, хімічної промисловості. З часом, Південна Корея стала лідером світової економіки завдяки вдалому використанню інструментів економічної дипломатії. Розвинута структура економічної дипломатії, яка формувалася в Південній Кореї понад 130 років, побудована на щільній взаємодії державних та недержавних установ. Вчасні реформи державних установ допомогли Південній Кореї гнучко переналаштовувати виробництва відповідно до сучасних викликів. Разом з тим, країна потребує вдосконалення структури експорту, заснованого на

визначенні компаративних переваг товарів, а не за часткою їх в структурі експорту. Джерелами успішного економічного розвитку Південної Кореї можна вважати використаний японський досвід, а з часом — формування власної унікальної моделі «корейського економічного дива» на основі партнерства держави й бізнесу. Економічне зростання країни було забезпечене балансом ринкових важелів і державного регулювання. Інститутами дипломатії вивчався найкращий японський, китайський, сингапурський досвід. В результаті заходів економічної дипломатії в країні було створено розгалужену систему державних та недержавних установ, які просували інтереси корейських компаній на закордонних ринках. Вдале поєднання державних та недержавних важелів регулювання дало можливість Південній Кореї створити потужний промисловий потенціал, який став конкурентоздатним на світовому ринку завдяки інститутам економічної дипломатії. Одним з основних завдань сучасних перетворень в Республіці Корея, націлених на створення відкритої ринкової економіки в країні, є відкриття внутрішнього валютного та фондового ринку, ринку нерухомості для нерезидентів. Важливим для фінансових інститутів є посилення їх конкурентоспроможності шляхом прийняття внутрішніх мікроекономічних заходів, що включають удосконалення системи менеджменту, впровадження системи оцінки ризиків, прийняття міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та оцінки фінансових показників. Південна Корея вдало використала інструменти економічної дипломатії у системі ГАТТ/СОТ, захистивши свій внутрішній аграрний ринок та хімічну промисловість високими ставками митих тарифів, одночасно підтримуючи власних виробників завдяки імпорту машин та транспортного устаткування за низькими тарифами. За даними сайту Global Trade Alert, який відображає характер загроз глобальній торгівлі, на сьогодні Південна Корея використовує арсенал засобів економічної диплома-

тії, дозволених в межах СОТ, у повній мірі, захищаючи тим самим своїх виробників (станом на 2015 рік, 114 протекціоністських заходів та 58 ліберальних заходів). При цьому вона використовує доступні заходи економічної дипломатії у відношенні до США та Китаю, що ставить її на один рівень з цими країнами у сфері глобальної конкуренції.

Протягом останніх десяти років відбуваються процеси визначення країни у глобальній системі координат щодо соціально-економічного розвитку. Економічна дипломатія країни реалізується у домовленостях з торговельної політики на основі погодження взаємних преференцій та поступок, створення регіональних інтеграційних угруповань. У глобальному просторі країна тривалий час зберігала власну ідентифікацію за рахунок формування промислової, торговельної, аграрної, енергетичної, соціальної політики тощо, а завдяки інститутам економічної дипломатії вона вийшла на світовий рівень рівноправним партнером.

В сучасних умовах, функції економічної дипломатії обумовлюються, в першу чергу, розвитком і модернізацією структури світової економіки на всіх рівнях: глобальному, національному, регіональному. У міру поглиблення глобалізації дипломатичне спрямування експорту піднялося до рівня торгово-економічного або економічного управління національними інтересами за кордоном на всіх стадіях: порядок входження національних елементів у закордонну економіку, забезпечення гарантій, організація підтримки національним фірмам і окремим суб'єктам з розвитку і зміцнення закордонних позицій національної економіки, формування механізмів регулювання суперечок. В нових умовах прояву креативних форм дипломатії, створюються передумови для інших підходів щодо вирішення завдань, які ставляться перед економічною дипломатією. Вирішення даних проблем потребує інформаційного, інноваційного, культурного, та інших підґрунть для застосування антикризових дій.

1. **Мамалига О. О.** Трансформація економічної дипломатії в міжнародних економічних відносинах. — 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2015_30/zb30_44.pdf.

2. **Шевченко Б. И.** Экономическая дипломатия в современной системе международных отношений / Б.И. Шевченко. // Экономический журнал. — 2016. — № 5 (41). — с. 29–41 [Электронный ресурс]. — Режим доступу: http://economicarggu.ru/2016_1/41.pdf.

7.7 Аналіз сучасного стану ділового середовища: методологія та практика

Попри процеси глобалізації економіки міжнаціональні відносини все ще носять далеко не домінуючий характер. Навіть у найбільш інтегрованій західноєвропейській економіці національні моделі ділового середовища продовжують грати визначальну роль. У зв'язку з цим вимагає пояснення питання, яким чином стиль та культура ведення бізнесу впливають на систему, яка функціонує на іншому рівні. Розробка методики аналізу національного ділового середовища має не тільки теоретичне, а й суто практичне значення і пов'язано з виділенням особливостей ділового середовища в різних країнах та створення цілісної картини ділового середовища регіонів світу.

Зазначимо, що, не дивлячись на вагомий обсяг наукових розробок та значні досягнення в сфері вивчення основ функціонування та розвитку ділового середовища та методів його аналізу, ряд моментів теоретичного, методичного і практичного характеру з окреслення методології та практики оцінювання рівня розвитку ділового середовища на регіональному та глобальному рівнях залишається остаточно не вирішеним, дискусійним, вимагає уточнень та подальшого розвитку.

На сьогоднішній день існує близько 80 індексів, які розраховуються міжнародними аналітичними організаціями в розрізі країн світу. Серед них майже половина тим чи іншим чином пов'язана з функціонуванням та розвитком ділового середовища цих країн.

Нами було проаналізовано 25 індексів, розглянуто їх складові з метою уникнення дублювання складових індексів, що призвело б до викривлення результатів дослідження. Серед даної групи були відібрані 9 індексів, які в комплексі, своїм компонентним складом, не дублюють один одного, а доповнюють, таким чином віддзеркалюють та надають певну кількісну характеристику кожній з граней такого багатоваріантного явища, як ділове середовище: індекс брендів країн, індекс демократії, індекс економічної свободи, індекс людського розвитку, індекс свободи преси, індекс сприйняття корупції; індекс глобальної конкурентоспроможності, індекс легкості ведення бізнесу, індекс крихких держав.

Дамо коротку характеристику кожному з обраних нами індексів.

1. Індекс брендів країн має на меті виміряти «нематеріальні активи» країни, те, як країну сприймають представники міжнародного бізнесу, туристи, експерти в галузі туризму та національного брендингу. По суті бренд або імідж є віддзеркаленням ділового середовища країни через призму інформаційних інституцій. Рейтинг національних брендів – глобальне дослідження і супроводжуючий його рейтинг країн світу за показником вартості національних брендів. Бренд країни впливає як на її репутацію, самоідентифікацію і уявлення про своє сьогодення і майбутнє, так і безпосередньо на добробут держави і його здатність конкурувати і розвиватися в світовій економіці [4, с. 74].

2. Індекс демократії країн світу — це глобальне дослідження і супроводжуючий його рейтинг країн світу за показником рівня демократії, розрахований за методикою бри-

танського дослідницького центру, заснованою на комбінації експертних оцінок і результатів опитувань громадської думки у відповідних країнах. Дослідження проводиться з 2006 р. і публікується раз на два роки. Індекс демократії вимірює рівень демократії всередині держави і заснований на методології експертних оцінках і результатах опитування громадської думки у відповідних країнах, що характеризують стан 60 ключових показників, згрупованих у п'ять основних категорій: виборчий процес і плюралізм, діяльність уряду, політичне учась, політична культура, громадянські свободи. У підсумковому рейтингу все держави ранжуються на основі Індексу демократії і класифікуються за типом режиму влади чотирма категоріями: повна демократія, недостатня демократія, гібридний режим, авторитарний режим [4].

3. Індекс економічної свободи. Економічна свобода — це фундаментальне право кожної людини управляти її власною працею та майном. В економічно вільних суспільствах особи вільні у виборі роботи, виробництві товарів, витратах та інвестиціях. Всі ці свободи підтримуються і захищаються державою. В економічно вільних суспільствах уряд дозволяє праці, капіталу і товарам вільно рухатися і утримується від примусу і тиску на свободи.

Індекс економічної свободи розраховується оцінює рівень лібералізації взаємодії держави і бізнесу, враховуючи чотири основні складові свободи економічної діяльності: верховенство права (права власності, свобода від корупції), обмежений уряд (фіскальна свобода, державні витрати), регуляторна ефективність (свобода бізнесу, свобода ринку праці, монетарна свобода), відкритість ринків (свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода) [9].

4. Індекс людського розвитку (до 2013 р. «Індекс розвитку людського потенціалу») — інтегральний показник, що розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і дов-

голіття, як основних характеристик людського потенціалу досліджуваної території. Він є стандартним інструментом загального порівняння рівня життя різних країн і регіонів, враховує 3 види показників: очікувана тривалість життя — оцінює довголіття; рівень грамотності населення країни (середня кількість років, витрачених на навчання) та очікувана тривалість навчання; рівень життя, оцінений через ВНД на душу населення за паритетом купівельної спроможності в доларах США.

Залежно від значення цього показника країни прийнято класифікувати за рівнем розвитку: дуже високий (42 країни), високий (43 країни), середній (42 країни) і низький (42 країни) (станом на 2015 р.) [3, с. 144–147].

5. Індекс свободи преси вимірює порушення свободи преси за 43 критеріями і включає всілякі порушення, що безпосередньо зачіпають як журналістів (вбивства, позбавлення волі, фізичні напади і загрози), так і ЗМІ (цензура, конфіскація, розшуки і переслідування). Свобода інформації, в тому числі про бізнес-середовище є однією з детермінант розвитку ділового середовища. Цей показник розподіляє держави за ступенем свободи засобів масової інформації в балах — від нуля (кращий показник — відсутність будь-яких обмежень для роботи ЗМІ) і вище (найгірший показник). Експерти вважають, що їх індекс може досить точно визначити стан свободи слова в кожній конкретній країні. Позиція країни в рейтингу залежить від того, наскільки вільні журналісти і ЗМІ в цілому, і від того, які заходи вживаються владою країни для створення комфортних умов для роботи преси [8].

6. Індекс сприйняття корупції є зведений індикатор, що розраховується на основі статистичних даних та інформації, отриманої з експертних джерел, наданих міжнародними організаціями. Всі джерела вимірюють загальний ступінь поширеності корупції (частотність і/або обсяг хабарів) в державному і економічному секторах і включають оцінку

безлічі країн. Індекс 2015 р. охоплює 168 країн і заснований на даних з джерел за два останні роки. У 2016 р. дві третини з 168 держав, які досліджувалися, набрали менше 50 балів [7].

7. Індекс глобальної конкурентоспроможності міст світу — глобальне дослідження і супроводжуючий його рейтинг міських агломерацій світового значення за показником конкурентоспроможності; розрахований за методикою британського дослідницького центру, заснованою на комбінації статистичних даних і результатів експертних опитувань з фахівцями в області міського управління, мерами і керівниками міжнародних компаній [6].

8. Індекс легкості ведення бізнесу має пряме відношення та найбільший рівень кореляції з діловим середовищем; це глобальне дослідження за методикою Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації і супроводжуючий його рейтинг країн світу за показником створення ними сприятливих умов ведення бізнесу, який розраховується за середнім арифметичним десяти контрольних індикаторів: реєстрація підприємств, отримання дозволів на будівництво, підключення до системи електропостачання, реєстрація власності, кредитування, захист інвесторів, оподаткування, міжнародна торгівля, забезпечення виконання контрактів, ліквідація підприємств. Інформація оновлюється щорічно. У підсумковому рейтингу всі країни, що досліджуються, ранжуються. Висока позиція країни (перше місце) означає, що регуляторний клімат країни сприяє веденню бізнесу. При розрахунку не враховуються такі змінні, як: макроекономічна політика, якість інфраструктури, кваліфікація робочої сили, коливання валютних курсів, думки інвесторів, безпека і рівень корупції. Таким чином, умови організації та ведення бізнесу розглядаються без урахування політичних аспектів, винятково на рівні законодавчих положень і нормативів [2, с. 285–307].

9. Рейтинг крихких держав (до 2014 р. — Рейтинг недієздатних держав) — рейтинг, розроблений Фондом миру,

який формується періодично з 2005 р. для всіх країн світу. Оцінка проводиться за такими складниками: демографічний тиск (визначається густиною населення та наявністю протиборчих етнічних груп); рівень еміграції; рівень економічної нерівності; економічне становище; криміналізація держави; роздрібненість у силових структурах й еліті; переміщення біженців усередині країни; зростання реваншистських настроїв; кількість послуг держави; дотримання законів і прав людини; зовнішнє втручання (ризик іноземного втручання в політичні й військові суперечки, а також залежність від зовнішнього фінансування) [5].

Алгоритм оцінки рівня розвитку ділового середовища країн світу на базі 9 відібраних та обґрунтованих нами світових індексів графічно представлено на рис. 7.8.

Наведена методика може бути використана і для проведення оцінки рівня розвитку ділового середовища в розрізі регіонів. Основною проблемою в даному випадку може виступити відсутність деяких індексних характеристик в регіональному розрізі саме для України.

Під час аналізу запропоновано використовувати індексний метод аналізу, метод рейтингування, кластерний та графічний аналіз. Розглянемо етапи алгоритму більш детально.

1. *Критеріальний відбір індексів*, які в комплексі, своїм компонентним складом, не дублюють один одного, а доповнюють, таким чином віддзеркалюють та надають певну кількісну характеристику кожній з граней такого багатоваріантного явища, як ділове середовище.

2. *Впровадження інформаційної односпрямованості відібраних індексів*. Усі відібрані індекси, які відображають різні грані розвитку та функціонування ділового середовища країни, з метою отримання інформаційної односпрямованості необхідно розмежувати на стимулятори та дестимулятори, таким чином зв'язок рівня розвитку ділового середовища країни з стимулятором буде прямим, а, відповідно, з дестимулятором — зворотним.

мулятором зворотним. В нашому випадку стимуляторами є індекс брендів країн, індекс демократії, індекс економічної свободи, індекс людського розвитку, індекс глобальної конкурентоспроможності, індекс легкості ведення бізнесу, індекс свободи преси; дестимуляторами, відповідно індекс сприйняття корупції та індекс крихких держав. Цей етап можливо реалізувати використовуючи індексний метод та метод рейтингування. Для аналізу рівня розвитку ділового середовища країн світу ми зупинимося саме на методі рейтингування. Це обумовлено тим, що індексний метод вимагає присутності у виборці усіх компонент для розрахунку кожного окремого внеску в результуючу ознаку. Метод рейтингування, хоч і є менш точним, дозволяє оперувати окремими даними (в нашому випадку це 183 країни, з яких ми оберемо 70, які є найбільш типовими представниками класифікації національних моделей, запропонованої автором [1]). Стимуляторам присвоюємо рейтинг прямого порядку (від 1 до 70, де 1 — ознака найвищого рівня даного критерію розвитку ділового середовища); дестимуляторам присвоюємо рейтинг зворотного порядку (від 1 до 70, де 1 — ознака найвищого рівня даного критерію розвитку ділового середовища), здійснюємо трансформацію індексів дестимуляторів з метою приведення їх до вигляду (від 1 до 70, де 70 — ознака найвищого рівня даного критерію розвитку ділового середовища).

3. *Зведення індексів до методично сумісного виду для подальшої інтеграції.* Оскільки, сукупність індексів, відібраних нами для оцінки рівня розвитку ділового середовища країни, досить різноманітна, в ній представлені абсолютні та відносні показники, виражені в натуральних та вартісних одиницях, а також у відсотках та одиницях (аналітичні коефіцієнти, питома вага), необхідним є їх зведення до методично сумісного виду для подальшої інтеграції. З цією метою використовуємо метод рейтингування, вже описаний в попередньому пункті алгоритму.

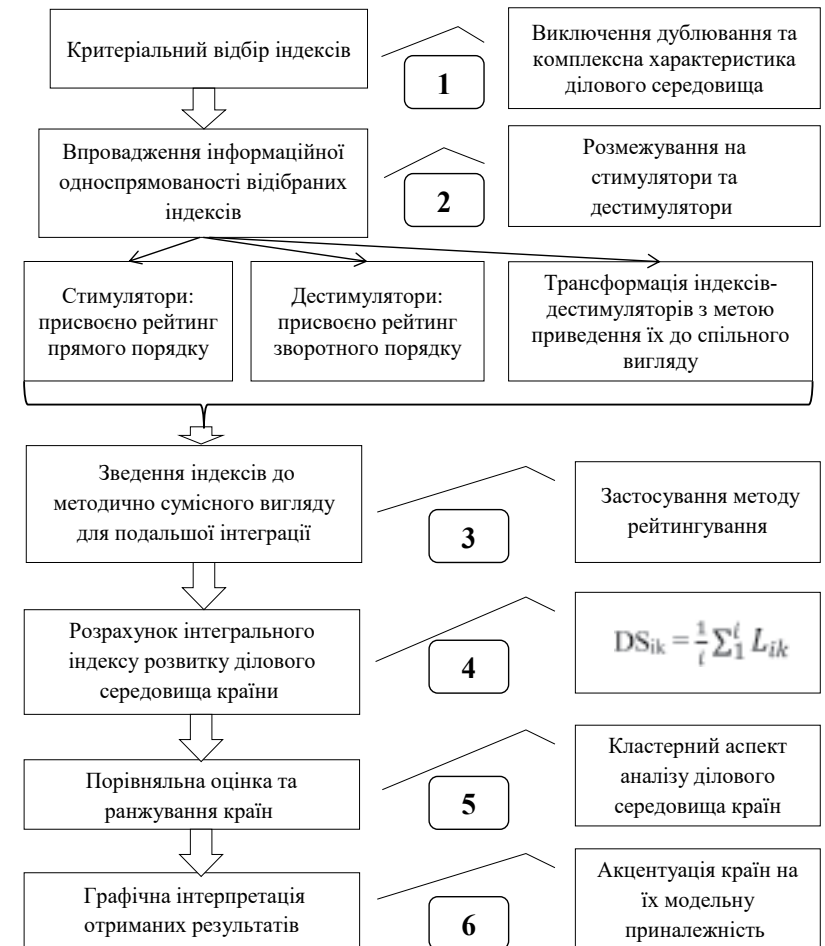

Рис. 7.8. Алгоритм оцінки рівня розвитку ділового середовища (розроблено автором)

4. *Розрахунок інтегрального індексу розвитку ділового середовища країни.* Розрахунок інтегрального індексу за кожним з показників-індексів здійснюємо за методикою багатовимірної простої середньої:

Таблиця 7.6

Рейтинг моделей ділового середовища за індексом розвитку ділового середовища у 2011-2015 рр. (складено автором)

Модель ділового середовища	Роки				
	2011	2012	2013	2014	2015
Європейська модель	2	2	1	2	2
Північноамериканська модель	1	1	2	1	1
Латиноамериканська модель	4	5	5	4	4
Африканська модель	6	4	4	5	5
Далекосхідна модель	3	3	3	3	3
Ісламська модель	5	6	6	6	6
Індійська модель	7	7	7	7	7
Острівна модель (країни Океанії)	8	8	8	8	8

Незмінним лідером протягом досліджуваного періоду залишаються країни, які входять до Північноамериканської моделі розвитку ділового середовища. Дана модель втратила лідируючу позицію лише один раз, поступившись лідерством Європейській моделі, яка стабільно займає друге місце. Країни Індійської та Острівної моделей займають незмінно низькі позиції упродовж усього досліджуваного періоду, а саме 7 та 8 місця відповідно.

Результати розрахунку інтегрального індексу розвитку ділового середовища країни відображені у табл. 7.7.

Таблиця 7.7

Інтегральний індекс розвитку ділового середовища країн світу у 2011–2015 рр. (складено автором)

Модель ділового середовища	Країна 2011	Інтегральний індекс розвитку ділового середовища				
		2012	2013	2014	2015	
Європейська модель	Німеччина	5,33	5,33	5,33	3,73	4,78
	Велика Британія	6,22	4,89	4,89	5,67	4,89
	Франція	9,00	11,78	11,78	11,33	10,89
	Австрія	7,89	7,89	7,89	8,22	9,00
	Швеція	4,89	12,33	12,33	4,11	4,89
	Нідерланди	5,22	6,00	6,00	5,67	5,67

$$DS_{ik} = \frac{1}{i} \sum_1^i L_{ik} \quad (7.1)$$

де DS_{ik} — інтегральний індекс розвитку ділового середовища країни; i — кількість обраних індексів (в нашому випадку 9); k — конкретна країна, для якої обраховується індекс (в нашому випадку від 1 до 70); L_{ik} — індикатор (рейтинг) i -й показника-індексу (в нашому випадку від 1 до 9) для k -ої країни.

Конкретне значення інтегрального індексу не має економічної інтерпретації — важливим є лише місце регіону у єдиній шкалі.

5. *Порівняльна оцінка та ранжування країн* відповідно до значення інтегрального індексу розвитку ділового середовища (кластерний аспект аналізу ділового середовища країн світу). На даному етапі вважаємо доцільним використати один з видів кластерного аналізу. З цією метою здійснюється групування на кластери рівня розвитку ділового середовища (пропонуємо 7 кластерів для країн, які демонструють: найвищий, високий, середній, достатній, низький, найнижчий, початковий рівні розвитку). В межах кластерного аналізу недопустимим є поділ інтегрального індексу розвитку ділового середовища країни на однакові інтервальні межі. Для кожного окремого випадку розраховується свій крок та відповідні йому інтервальні ділянки, це значно підвищує якість кластерного аналізу.

6. *Графічна інтерпретація отриманих результатів*. Слід зазначити, що всі етапи запропонованої методики виконуються з акцентуацією не тільки на країни, а ще й на їх модельну приналежність (європейська, північноамериканська, латиноамериканська, африканська, далекосхідна, ісламська, індійська, океанська).

Слідуючи запропонованій методиці, проведемо аналіз рівня розвитку ділового середовища країн світу в класифікаційних межах, внесених автором [16] з метою подальшої класифікації та графічної інтерпретації отриманих результатів. Результати проведення рейтингування відображені у табл. 7.6.

Продовження табл. 7.7

Модель ділового середовища	Країна 2011	Інтегральний індекс розвитку ділового середовища					
		2012	2013	2014	2015		
Середній показник за Європейською моделлю		6,43	8,04	8,04	6,45	6,69	
Північноамериканська модель	США	5,44	5,89	5,89	6,22	5,33	
	Канада	4,56	4,89	4,89	5,11	4,11	
Середній показник за Північноамериканською моделлю		5,00	5,39	5,39	5,67	4,72	
Латиноамериканська модель	Болівія	28,44	27,11	27,11	28,22	28,78	
	Аргентина	22,22	24,67	24,67	23,00	24,22	
	Чилі	16,67	14,11	14,11	13,67	12,56	
	Бразилія	20,00	20,56	20,56	20,11	21,33	
	Колумбія	20,56	23,11	23,11	21,00	20,56	
Середній показник за Латиноамериканською моделлю		22,54	22,80	22,80	21,87	22,13	
Африканська модель	Ефіопія	31,11	28,11	28,11	30,11	31,00	
	Ботсвана	22,00	19,78	19,78	16,78	20,89	
	ПАР	19,89	20,33	20,33	19,11	20,78	
Середній показник за Африканською моделлю		24,33	22,74	22,74	22,00	24,22	
Далекосхідна модель	Японія	7,33	11,11	11,11	9,67	9,00	
	Китай	22,22	24,67	24,67	20,00	21,33	
	Тайвань	14,22	12,22	12,22	12,33	12,78	
	Республіка Корея	11,33	12,22	12,22	15,67	11,00	
	Сінгапур	9,67	9,56	9,56	9,67	9,56	
Середній показник за Далекосхідною моделлю		12,96	13,96	13,96	13,47	12,73	
Ісламська модель	пагерна-літська	Катар	17,22	17,67	17,67	18,00	18,67
		ОАЕ	17,56	16,11	16,11	16,56	16,11
		Саудівська Аравія	19,11	23,00	23,00	22,67	21,33
		Оман	21,67	25,22	25,22	23,67	24,44
	автокр-тична	Ємен	31,11	28,44	28,44	32,00	33,44
		Судан	34,11	33,00	33,00	34,33	35,11
		Алжир	27,33	25,11	25,11	27,11	28,78
		Лівія	25,11	27,33	27,33	28,00	31,11
Середній показник за Ісламською моделлю		24,15	24,49	24,49	25,29	26,13	
Індійська модель	Індія	24,56	23,44	23,44	22,67	22,22	
	Індонезія	25,22	23,67	23,67	22,89	23,56	
	Шрі-Ланка	25,33	25,89	25,89	25,44	27,22	
	Непал	24,78	28,33	28,33	29,89	30,89	
	Пакистан	29,33	27,89	27,89	30,11	31,33	
Середній показник за Індійською моделлю		25,84	25,84	25,84	26,20	27,04	
Острівна модель (країни океанії)	о. Пасхи	34,56	32,33	32,33	33,11	32,33	
	о. Полінезія	30,22	31,22	31,22	31,89	34,33	
	о. Гаваї	28,67	25,33	25,33	31,78	31,11	
	Антильські острови	33,44	29,44	29,44	32,11	31,56	
Середній показник за Острівною моделлю		31,72	29,58	29,58	32,22	32,33	

Для порівняльної оцінки та ранжування країн за значення інтегрального індексу розвитку ділового середовища використовуємо кластерний аналіз для 2015 р. З цією метою здійснимо групування на 7 зон із кроком 8, що охоплює наступні інтервальні межі інтегрального індексу розвитку ділового середовища країни: від 4,33 до 60,44: зона 1 — до 12,33; зона 2 — 12,34–20,34; зона 3 — 20,35–28,35; зона 4 — 28,36–36,36; зона 5 — 36,37–44,37; зона 6 — 44,38–52,38; зона 7 — більше 52,39. Виходячи з вище зазначеного, запропоновано 7 кластерів для країн, які демонструють: найвищий, високий, середній, достатній, низький, найнижчий, початковий рівні розвитку ділового середовища, що відображено в табл. 7.8.

Таблиця 7.8

Групування країн на кластери за рівнем розвитку ділового середовища у 2015 р. (складено автором)

Модель ділового середовища	Країна	Інтегральний індекс 2015 р.	Рейтинг	Рівень розвитку ділового середовища
1	2	3	4	5
Північноамериканська модель	Канада	4,33	1	Найвищий
Європейська модель	Німеччина	4,89	2	
Європейська модель	Велика Британія	5,44	3	
Європейська модель	Швеція	5,44	4	
Інші моделі	Австралія	6,00	5	
Північноамериканська модель	США	6,22	6	
Європейська модель	Нідерланди	6,33	7	
Європейська модель	Австрія	10,11	8	
Далекосхідна модель	Японія	10,33	9	
Далекосхідна модель	Республіка Корея	12,56	10	Високий
Європейська модель	Франція	12,67	11	
Далекосхідна модель	Сінгапур	13,67	12	
Латиноамериканська модель	Чилі	14,56	13	
Європейська модель	Італія	15,22	14	
Далекосхідна модель	Тайвань	16,67	15	
Європейська модель	Польща	17,78	16	
Європейська модель	Іспанія	20,22	17	

Продовження табл. 7.8

Модель ділового середовища	Країна	Інтегральний індекс 2015 р.	Рейтинг	Рівень розвитку ділового середовища
1	2	3	4	5
Латиноамериканська модель	Уругвай	21,56	18	Середній
Ісламська модель	ОАЕ	21,67	19	
Ісламська модель	Катар	24,67	20	
Латиноамериканська модель	Перу	25,56	21	
Північноамериканська модель	Мексика	26,78	22	
Африканська модель	ПАР	27,89	23	
Африканська модель	Ботсвана	28,44	24	
Індійська модель	Тайланд	28,67	25	
Латиноамериканська модель	Колумбія	29,00	26	
Європейська модель	Туреччина	29,22	27	
Далекосхідна модель	Монголія	30,33	28	
Латиноамериканська модель	Бразилія	30,44	29	
Ісламська модель	Саудівська Аравія	30,44	30	
Далекосхідна модель	Китай	31,22	31	
Латиноамериканська модель	Аргентина	32,78	32	
Індійська модель	Індія	33,56	33	
Індійська модель	Індонезія	34,22	34	
Ісламська модель	Оман	34,89	35	
Індійська модель	Філіппіни	35,11	36	
Інші моделі	Росія	36,22	37	Низький
Латиноамериканська модель	Парагвай	36,67	38	
Інші моделі	Казахстан	37,11	39	
Європейська модель	Україна	37,33	40	
Латиноамериканська модель	Куба	38,67	41	
Латиноамериканська модель	Еквадор	39,11	42	
Індійська модель	Шрі-Ланка	39,78	43	
Індійська модель	В'єтнам	41,00	44	
Латиноамериканська модель	Болівія	42,22	45	
Ісламська модель	Алжир	42,22	46	
Ісламська модель	Єгипет	43,00	47	

Продовження табл. 7.8

Модель ділового середовища	Країна	Інтегральний індекс 2015 р.	Рейтинг	Рівень розвитку ділового середовища
1	2	3	4	5
Ісламська модель	Іран	44,56	48	Найнижчий
Ісламська модель	Кенія	44,67	49	
Індійська модель	Непал	46,22	50	
Ісламська модель	Лівія	47,56	51	
Індійська модель	Пакистан	47,67	52	
Африканська модель	Ефіопія	47,78	53	
Острівна модель	о. Гаваї	47,89	54	
Індійська модель	М'янма	48,11	55	
Острівна модель	Антильські о-ви	48,44	56	
Африканська модель	Малі	48,56	57	
Латиноамериканська модель	Венесуела	48,67	58	
Острівна модель	о. Пасхи	50,22	59	
Африканська модель	Нігер	50,67	60	
Ісламська модель	Ірак	50,89	61	
Індійська модель	Афганістан	52,00	62	
Ісламська модель	Ємен	52,11	63	
Острівна модель	о. Полінезія	53,00	64	
Ісламська модель	Сирія	54,11	65	
Африканська модель	Ангола	54,44	66	
Ісламська модель	Сомалі	55,00	67	
Ісламська модель	Судан	55,56	68	
Африканська модель	Конго	59,67	69	
Африканська модель	Чад	60,44	70	

Групу лідерів утворюють країни, які відносяться до різних моделей ділового середовища, а саме: країни Європейської моделі — Німеччина, Велика Британія Швеція, Нідерланди та Австрія; країни Північноамериканської моделі: Канада та Сполучені Штати Америки; представник Далекосхідної моделі — Японія; а також Австралія. До групи аутсайдерів відносяться країни, які мають найгірший інтегральний індекс розвитку ділового середовища. Вони є представни-

ками Африканської (Ангола, Конго, Чад), Ісламської (Сирія, Сомалі, Судан) та Острівної (о. Полінезія) моделей.

Таким чином, можна резюмувати, доопрацьована методика є дієвим інструментарієм проведення комплексної оцінки рівня розвитку ділового середовища як на глобальному, так і на регіональному рівні. Результати оцінки створять умови для проведення регіонального та глобального порівняння, дадуть змогу обґрунтувати отримані результати, розробляти та впроваджувати політику як на регіональному, так і державному рівні, відповідно до специфіки кожної країни, території або регіону.

1. **Сурай А.С.** Теорія та методологія національної моделі ділового середовища: культурно-ментальні детермінанти/ А.С. Сурай // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. — Вип. 6 — Серія «Економічні науки». — Запоріжжя: ЗДІА, 2016. — с. 66–72.

2. **Haidar J.I.** Impact of Business Regulatory Reform on Economic Growth / J.I. Haidar // Journal of the Japanese and International Economies. — 2015. — Vol. 26 (3). — P. 285–307.

3. Human Development Report [Electronic Resource]. — Access mode: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf.

4. **Jacqui T.** Globalisation and Identity / T. Jacqui, R. Miller. — South Melbourne: Oxford University Press, 2015. — P. 74.

5. Рейтинг крихких держав [Електронний ресурс]. — Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Fragile_States_Index

6. Індекс глобальної конкурентоспроможності міст світу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/Global Competitiveness Report](http://uk.wikipedia.org/wiki/Global_Competitiveness_Report)

7. Індекс сприйняття корупції [Електронний ресурс]. — Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Індекс_сприйняття_корупції

8. Індекс свободи преси [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Індекс_свободи_преси

9. Індекс економічної свободи країн світу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.heritage.org/Index/PDF/Index09_Methodology.pdf

РОЗДІЛ 8. ІННОВАЦІЙНІ ДРАЙВЕРИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

8.1 Роль соціально-екологічної відповідальності підприємств у забезпеченні соціально-екологічної безпеки регіону*

На сьогодні з огляду на загострення глобальних екологічних проблем, виснаження невідновлювальних природних ресурсів та політичні протистояння питання соціально-екологічної безпеки підприємства, регіону, а також країни набувають все більшої актуальності. Крім того, техногенні та фінансові трансформації, що відбуваються у соціально-економічних системах, висувають на перший план саме проблему забезпечення безпеки їх поточного функціонування та розвитку у майбутньому [8].

Питання безпеки турбували людство споконвічно, адже безпека є однією з базових потреб кожної людини. Зміни умов економічного середовища функціонування підприємства, екологічні зміни в регіоні, зміни підходів до управління господарською діяльністю спричинили появу низки трактувань терміну «безпека» та споріднених понять, таких як «економічна безпека», «соціально-екологічна безпека» тощо [11].

Безпеку визначають як стан соціально-економічної системи, рівень її рівноваги і спроможності до життя та стійкого відтворення основних системних елементів, які забезпечують її функціонування [10]. При цьому безпека є однією з характеристик розвитку соціально-економічної системи поряд зі стійкістю, стабільністю, конкурентоспроможністю. Розглядаючи поняття «стійкість», «стабільність», «конкурентоспроможність» через призму безпеки, можна навести такі визначення [8]:

— стійкість — це такий стан соціально-економічної системи, який гарантує певний рівень безпеки в будь-яких умовах;

*Матеріал підготовлено в рамках НДР «Корпоративна соціально-екологічна відповідальність для сталого розвитку: партнерство стейкхолдерів реального, фінансового та державного секторів економіки» (№ д/р 0117U003933)

— стабільність — це такий стан соціально-економічної системи, який гарантує задані темпи розвитку при збереженні рівня безпеки;

— конкурентоспроможність — це такий стан соціально-економічної системи, який забезпечує рівень безпеки даної системи як найвищий серед усіх систем, що оцінюються.

Економічна безпека — це такий стан підприємства, який забезпечує здатність протистояти несприятливим зовнішнім впливам [11]. При цьому в основі концепції управління безпекою підприємства повинна лежати соціальна відповідальність суб'єкта господарювання [6].

В свою чергу, фактором забезпечення соціально-екологічної безпеки є соціально-екологічна відповідальність підприємства.

Рівень соціально-екологічної безпеки являє собою стан захищеності, що складається в галузі регулювання екологічної діяльності суспільства та держави, реалізації екологічного права, свобод та законних інтересів громадян [5]. Цей рівень може бути оцінений експертним шляхом відповідно до моделі «pressure-state-response» («тиск-стан-реагування»), розробленої ОЕСР та програмою ООН з навколишнього середовища, яка передбачає оцінку за індикаторами тиску на довкілля, стану довкілля та реагування суспільства на антропогенний тиск [13]. В результаті регіони ранжуються за трьома рівнями соціально-екологічної безпеки: низький, середній та високий.

При цьому соціально-екологічна безпека включає в себе і енергетичну безпеку, яка передбачає енергетичну незалежність держави, енергетичне забезпечення економіки, вплив паливно-енергетичного комплексу на навколишнє середовище та вплив енергетики на соціальну сферу. Таким чином, серед індикаторів соціально-екологічної безпеки, на нашу думку, необхідно виокремлювати і індикатори енергетичної безпеки, в тому числі: частку власних джерел у балансі електроенергії, тенденції зміни фактичного споживання теплової та електричної енергії на душу населення, а також усіх видів палива, частку доміну-

ючого паливного ресурсу, величину середньої питомої витрати палива на виробництво енергії, ступінь зношення устаткування, пропускну здатність мереж тощо. Одним із важливих кількісних індикаторів при оцінці стану енергетичної безпеки є індекс «reserves/production», тобто відношення підтверджених запасів енергетичних ресурсів до рівня видобутку та виробництва, що характеризує кількість років, на яку вистачить розвіданих запасів за умови збереження наявного рівня видобутку [12].

Визначення засад соціальної відповідальності держави, бізнесу та населення щодо забезпечення соціально-екологічної безпеки, у першу чергу, потребує з'ясування поняття «відповідальність» [7].

Концепція соціальної відповідальності бізнесу зародилась у 60-х рр. ХХ ст. в США і передбачала, що компанії, окрім дотримання законів та забезпечення якості товарів і послуг, добровільно беруть на себе ще й додаткові зобов'язання перед суспільством, роблять значний внесок у покращення якості життя людей [9]. Основною умовою соціально відповідального бізнесу є реалізація сумлінної ділової практики стосовно основних груп стейкхолдерів, а базовим рівнем — дотримання законодавства [7].

Разом з тим, на сьогодні, ділова практика не обмежується суто економічними аспектами, а передбачає, в тому числі, і задоволення соціальних та соціально-екологічних запитів з боку стейкхолдерів. І система корпоративної соціальної відповідальності включає екологічні та соціально-екологічні аспекти господарської діяльності.

У найбільш загальному вигляді під соціально-екологічною відповідальністю підприємства розуміють заходи, які несуть користь навколишньому середовищу (або зменшують негативний вплив виробничої діяльності на природу) та суспільству, і виходять за рамки того, що підприємство безпосередньо зобов'язане робити [1; 3]. Вітчизняні та зарубіжні вчені трактують соціально-екологічну відповідальність підприємства як: 1) складову корпоративної соціальної відпо-

відальності; 2) елемент системи забезпечення сталого розвитку; 3) механізм взаємодії зі стейкхолдерами [12].

Відокремлений розгляд соціальних та екологічних аспектів відповідальності бізнесу, на нашу думку, унеможливує формування системного уявлення про неї, у деяких випадках призводить до подвійного врахування ряду факторів, залишає поза увагою дифузію та акселераційне накопичення позитивних та негативних екстерналій (як соціальних, так і екологічних) в межах споріднених галузей, напрямків діяльності, регіонів тощо.

Беручи до уваги дефініцію корпоративної соціальної відповідальності з урахуванням екологічної складової, запропоновані різними вченими, під соціально-екологічною відповідальністю підприємства будемо розуміти сукупність добровільних соціально-екологічних ініціатив підприємства, націлених на формування суб'єктно-об'єктного взаємозв'язку та взаємовигідних відносин з усіма стейкхолдерами у контексті забезпечення узгодженості поточних бізнес-інтересів з екологічними, економічними та соціальними інтересами майбутніх поколінь [12]. Такий підхід дозволяє:

- 1) врахувати узгодженість та взаємообумовленість соціальних, екологічних та економічних аспектів корпоративної відповідальності;
- 2) визначити важливість соціально-екологічної відповідальності в рамках концепції сталого розвитку;
- 3) врахувати суб'єктно-об'єктний взаємозв'язок підприємства зі стейкхолдерами та їх інтереси;
- 4) трактувати соціально-екологічну відповідальність підприємств як механізм формування взаємовигідних відносин, які узгоджують бізнес-інтереси та суспільні потреби;
- 5) врахувати добровільний характер ініціатив соціально-екологічної відповідальності підприємств.

На рис. 8.1 наведений взаємозв'язок основних термінів, суміжних з поняттям «соціально-екологічна відповідальність підприємства».

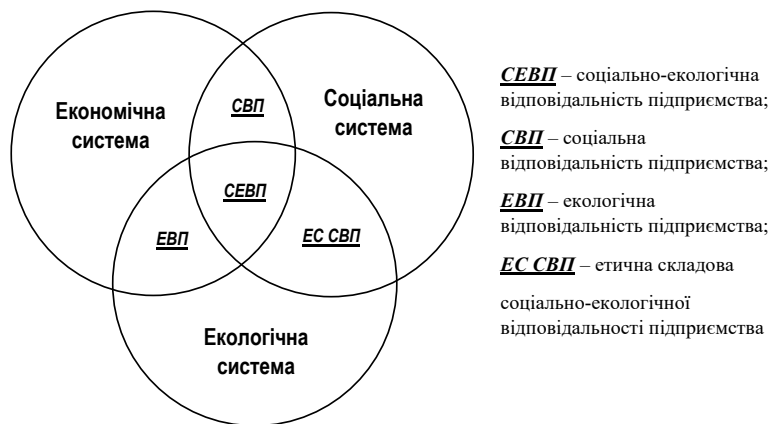

Рис. 8.1. Взаємозв'язок основних термінів, суміжних з поняттям «соціально-екологічна відповідальність підприємства» [12]

З огляду на те, що сталий розвиток являє собою суміжність цілей економічної, соціальної та екологічної систем, вважаємо, що соціально-екологічна відповідальність бізнесу має бути спрямована саме на вирішення еколого-економічних та еколого-соціальних проблем з метою досягнення сталого розвитку.

Соціально-екологічна відповідальність не є новим аспектом бізнесу у концептуальному плані, адже суб'єкти господарювання постійно відчують вплив зовнішніх стейкхолдерів і стикаються не лише з економічними, але й з соціальними та екологічними наслідками. Разом з тим, на операційному рівні, підходи дещо відрізняються. Завдяки глобалізації та поширенню ідеї сталого соціо-еколого-економічного розвитку у світі, зовнішні стейкхолдери виказують нові очікування від бізнесу, а національні законодавства зазнають змін відповідно до необхідності врахування та оптимального збалансування соціальних, екологічних та економічних цілей у прийнятті рішень [2].

Разом з тим, необхідно зазначити, що соціально-екологічна відповідальність суб'єкта господарювання, з одного боку, є фактором безпеки підприємства та регіону, а в той же

час рівень соціально-екологічної безпеки в регіоні, де розташоване підприємство, є одним з критеріїв вибору стратегії соціально-екологічної відповідальності підприємства.

Впровадження соціально-екологічної відповідальності підприємства має не лише внутрішній вплив на діяльність самого підприємства, але й не менш вагомий зовнішній, або регіональний ефект. Він проявляється через підвищення рівня соціально-екологічної безпеки регіону, зростання інвестицій та імміграції в регіон, а також попередження зовнішнього еколого-економічного збитку в регіоні (рис. 8.2). Це призводить до підвищення конкурентоспроможності регіону та зростання валового регіонального продукту. Зростання інвестицій та імміграції в регіон, а також попередження зовнішнього еколого-економічного збитку в регіоні позитивно впливають на рівень соціально-екологічної безпеки регіону.

Рис. 8.2. Зовнішній ефект від впровадження соціально-екологічної відповідальності підприємства (розроблено авторами)

Необхідно зауважити, що відповідно до рівня соціально-екологічної безпеки регіону, в якому розташоване досліджуване підприємство, стратегія управління підприємством може бути або дієвою, або недієвою, більше того, і її застосування може бути недоцільним за даного рівня соціально-екологічної безпеки регіону.

При цьому показник «рівень соціально-екологічної безпеки» ранжується за наступними рівнями: низький, середній та високий (рис. 8.3).

Кожна зі стратегій демонструє ступінь відповідності за тим чи іншим критерієм. Основними критеріями виступають наявність на підприємстві ресурсів до запровадження програм соціально-екологічної відповідальності, а також рівень готовності підприємства до запровадження програм соціально-екологічної відповідальності. Але вирішальним з точки зору вибору стратегії соціально-екологічної відповідальності підприємства, залишається наявний рівень соціально-екологічної безпеки регіону, в якому розташоване підприємство.

Стабілізаційна стратегія	Стратегія зростання	Проактивна стратегія
Захисна стратегія	Превентивна стратегія	Стратегія нарощування потенціалу
Реактивна стратегія	Стратегія мінімальної відповідальності	Адаптивна стратегія

Умовні позначення:
рівні соціально-екологічної безпеки регіону, в якому розташоване підприємство

Рис. 8.3. Матриця стратегій соціально-екологічної відповідальності підприємства з урахуванням рівня соціально-екологічної безпеки регіону [12]

В ситуації загострення екологічних проблем в регіоні, де рівень соціально-екологічної безпеки низький, підприємство може застосовувати одну зі стратегій виживання, до яких відносимо наступні стратегії: реактивна, захисна, стратегія мінімальної відповідальності. В зазначеній ситуації зусилля окремого суб'єкта господарювання у напрямку підвищення соціально-екологічної відповідальності бізнесу

не матимуть значного впливу на загальний рівень соціально-екологічної безпеки в регіоні, а вивільнені кошти можна спрямувати на інші цілі.

При цьому, найгіршою, з точки зору соціально-екологічної відповідальності бізнесу, є реактивна стратегія, яка передбачає виконання мінімальних вимог соціально-екологічної відповідальності підприємства відповідно до законодавства. За умови низького рівня соціально-екологічної безпеки регіону більш прийнятними є захисна стратегія та стратегія мінімальної відповідальності.

У разі, якщо в регіоні рівень соціально-екологічної безпеки середній, у підприємства з'являється більш широкий вибір варіантів стратегій. Так, окрім зазначених варіантів стратегій «виживання», підприємство, маючи більш широкі можливості до впровадження соціально-екологічної відповідальності, може застосовувати стабілізаційну стратегію, превентивну стратегію та адаптивну стратегію. Ці стратегії відображають більш високий рівень готовності підприємства до впровадження соціально-екологічної відповідальності і, відповідно, передбачають більш високий рівень соціально-екологічної відповідальності підприємства. При цьому адаптивна стратегія є найбільш бажаною для фірми з точки зору соціально-екологічної відповідальності бізнесу, найбільш чітко відображає цілі соціально-екологічної відповідальності і просуває підприємство до сталого розвитку. Адаптивна стратегія передбачає реакцію на сигнал стейкхолдерів щодо необхідності запровадження соціально-екологічної відповідальності на підприємстві, відповідність очікуванням стейкхолдерів.

За умови високого рівня соціально-екологічної безпеки регіону підприємство може обрати будь-яку зі стратегій, включаючи «стратегії розвитку», в тому числі: стратегію зростання, стратегію нарощування потенціалу та проактивну стратегію. При цьому, проактивна стратегія є найбільш бажаною для підприємства з точки зору соціально-екологічної

відповідальності, адже включає передбачення запитів стейкхолдерів щодо соціально-екологічної відповідальності бізнесу через розроблення ефективних механізмів запровадження соціально-екологічної відповідальності на підприємстві, які в подальшому будуть позитивно сприйняті стейкхолдерами [4].

При цьому, залежно від рівня соціально-екологічної безпеки регіону, в якому розташоване підприємство, обирається відповідна найбільш пріоритетна стратегічна альтернатива (рис. 8.4).

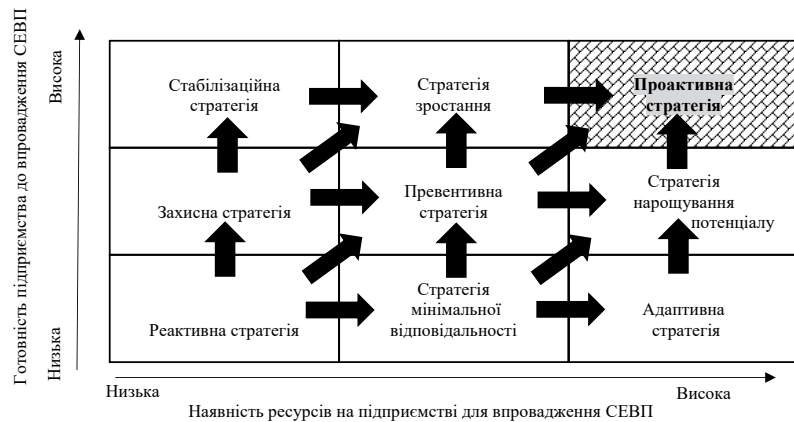

Рис. 8.4. Стратегічні альтернативи відповідно до рівня соціально-екологічної безпеки регіону (розроблено авторами)

При цьому, бажаним при виборі альтернативної стратегії є перехід на більш високий рівень соціально-екологічної безпеки (наприклад, від «стратегій виживання» до «стабілізаційних стратегій»; від «стабілізаційних стратегій» — до «стратегій розвитку соціально-екологічної відповідальності»).

Так, наприклад, найбільш пріоритетним напрямом розвитку підприємства, його альтернативною стратегією, якщо воно наразі застосовує найпростішу стратегію зі «стратегій виживання» — стратегію реакції, має стати превентивна стратегія. В даному випадку роль зовнішніх стейкхолдерів відіграє чи

не первинне значення, адже керівництво підприємства може не достатньо розуміти важливість запровадження програм соціально-екологічної відповідальності. В цьому разі «примус» стейкхолдерів може спрацювати в потрібному напрямку. Однак, для переходу на зазначену стратегію підприємству необхідно знайти додаткові ресурси та збільшити рівень готовності до запровадження програм соціально-екологічної відповідальності бізнесу. Разом з тим, в даному випадку у підприємства залишається ще 2 альтернативних варіанти — захисна стратегія та стратегія мінімальної відповідальності.

Фактично, усі стратегії рівня виживання можуть мати наступним щаблем превентивну стратегію. Але в цьому разі постає питання фінансування таких змін, адже превентивна стратегія передбачає залучення більшого обсягу ресурсів порівняно з реактивною або захисною стратегією. Крім того, захисна стратегія може мати за пріоритетну стратегічну альтернативу стратегію зростання, на той час, як стратегія мінімальної відповідальності за пріоритетну альтернативу має стратегію найвищого рівня — стратегію нарощування потенціалу, хоча вони можуть перерости і у варіанти превентивної стратегії та адаптивної стратегії (відповідно) за умови наявності додаткових фінансових ресурсів на підприємстві [4].

Усі стратегії середнього рівня («стабілізаційні стратегії») мають за перспективу перехід до стратегії вищого рівня (у даному разі — «стратегій розвитку»). Це стратегія зростання для стабілізаційної стратегії та стратегія нарощування потенціалу по відношенню до адаптивної стратегії. При цьому проактивна стратегія є найбільш пріоритетною стратегією на шляху запровадження соціально-екологічної відповідальності підприємства і відповідно найбільш бажаною з точки зору стейкхолдерів, а також є стратегічною альтернативою для превентивної стратегії, хоча стратегія зростання та стратегія нарощування потенціалу є також прийнятними.

Отже, вибір стратегічної альтернативи залежить від наявних ресурсів на підприємстві, перш за все, фінансових, а також від ступеню усвідомлення стратегічної ролі соціально-екологічної відповідальності бізнесу (тобто готовності підприємства до впровадження соціально-екологічної відповідальності бізнесу). Рівень соціально-екологічної безпеки регіону, в якому розташоване підприємство, є критерієм подальшого відбору стратегій соціально-екологічної відповідальності підприємств.

Таким чином, з одного боку соціально-екологічна відповідальність підприємства є фактором соціально-екологічної безпеки регіону, а з іншого боку, соціально- екологічна безпека регіону, в якому розташоване підприємство, є критерієм для прийняття управлінських рішень щодо вибору стратегії соціально-екологічної відповідальності бізнесу.

1. Corporate environmental responsibility / edited by Neil Gunningham. — Farnham : Ashgate, 2009. — 587 p.

2. **Dahlsrud A.** How Corporate Social Responsibility is Defined: an Analysis of 37 Definitions / A. Dahlsrud // Corporate Social Responsibility and Environmental Management. — 2008. — Vol. 15. — P. 1–13.

3. **Watts P.** Corporate social responsibility : meeting changing expectations / P. Watts, R. Holme. — Geneva : World Business Council for Sustainable Development, 1999.

4. **Zhulavskiy A. Yu.** Social and environmental responsibility strategies of business / A. Yu. Zhulavskiy, D. O. Smolennikov, N. M. Kostyuchenko // Науково-технічний журнал «Науковий вісник НГУ». — № 3 (159), 2017. — P. 134–139.

5. **Андрушків Р. Ю.** Формування системи соціально-екологічної політики з безпеки життєдіяльності населення : дис. канд. ек. наук : 08.00.07 / Андрушків Роман Юрійович — Тернопіль, 2011. — 202 с.

6. **Гнатюк Є. І.** Соціальна відповідальність бізнесу як основа забезпечення соціально-економічної безпеки [Електронний

ресурс] / Є. І. Гнатюк, Т. В. Гавриленко / Режим доступу до ресурсу: http://knutd.edu.ua/publications/conference/20.03.2015/Gnatyuk_Gavrilenko_3.pdf.

7. **Завора Т. М.** Соціальна відповідальність як чинник забезпечення соціальної безпеки держави / Т.М. Завора // Вісник Маріупольського державного університету. — Маріуполь, 2016. с. 41–51.

8. **Нагорняк І. С.** Вплив соціальної відповідальності на рівень безпеки соціально-економічної системи / Нагорняк Ірина // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Формування механізму зміцнення конкурентних позицій національних економічних систем у глобальному, регіональному та локальному вимірах», 22-24 вересня 2016 року — Т. : Крок, 2016 — с. 209–212.

9. **Пашнюк Л.О.** Соціальна відповідальність бізнесу: сутність та напрямки реалізації // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2011_26/zb26_23.pdf.

10. **Предборський В.А.** Економічна безпека держави : монографія / В.А. Предборський. — К. : Вид-во «Кондор», 2005. — 391 с.

11. **Сирота В.С.** Корпоративна соціальна відповідальність у системі економічної безпеки підприємств : дис. канд. ек. наук : 21.04.02 / Сирота Вероніка Сергіївна. — Київ, 2016. — 217 с.

12. **Смоленников Д.О.** Організаційно-економічне забезпечення соціально-екологічної відповідальності підприємств теплоенергетики : дис. канд. ек. наук : 08.00.06 / Смоленников Денис Олегович. — Суми, 2017 — 228 с.

13. **Тарасова Н.П.** Индексы и индикаторы устойчивого развития / Н. П. Тарасова, Е. Б. Кручина // Устойчивое развитие: ресурсы России / Под общей редакцией академика РАН Н. П. Лаверова. — М. : Издательский центр РХТУ им. Д. И. Менделеева, 2004. — с. 43–76.

8.2 Агросоціальне системоформування як стратегічний вектор зміцнення економічної безпеки країни

Агросоціальна система як оптимізаційна модель соціогосподарської системи країни. Стабільний соціально-економічний розвиток країни є найважливішою умовою зміцнення її економічної безпеки. Якщо в період економічного зростання можливо успішно розв'язувати соціальні, економічні та екологічні проблеми, то в умовах стагнації і нарощування економічної нерівномірності розвитку відбувається накопичення деструктивного потенціалу, виникнення осередків депресії в економічній, соціальній та екологічній сферах. Саме тому особливе місце в сучасних дослідженнях належить науковому обґрунтуванню розв'язання двох взаємопов'язаних проблем загальнодержавної ваги: удосконаленню структури та пропорцій національної економіки та підвищенню ефективності соціальної політики держави. Науково обґрунтована соціальна політика є необхідною передумовою побудови й ефективної ринкової економіки, оскільки в ній мають бути максимально враховані місцеві особливості соціальних процесів. Це має сприяти зниженню соціальної напруги в суспільстві та зменшенню соціально-економічної диференціації населення.

У цих умовах зростає увага до вивчення соціально-економічних аспектів розвитку ринкової економіки з точки зору системної організації господарства, яка має особливе значення як ефективний інструмент вирішення практичних завдань щодо визначення стратегії сталого розвитку економіки України. Саме цей науковий напрям здатний інтегрувати природний (екологічний), економічний і соціальний підходи як в пізнанні, так і в конкретній господарській діяльності. Такий підхід забезпечує фундаментальність знань у розв'язанні прикладних проблем, глибоке осмислення залежностей між природним потенціалом певної території і всією сукупністю

економічної, соціальної, адміністративної та інших сфер, що взаємодіють в її межах. Системний підхід забезпечує цільове інтегрування всієї сукупності чинників для досягнення визначених цілей зміцнення економічної безпеки держави.

Дослідження соціально-економічних систем здійснюється відповідно до виявлених проблем. З точки зору гносеологічного підходу, система і є способом розв'язання проблеми — сукупністю усіх необхідних знань, відомостей, матеріальних засобів і способів їх використання, методів організації діяльності людей, спрямованих на розв'язання проблеми [16, с. 8–9].

У сучасний непростий історичний період, який характеризує зростання частоти екстремальних ситуацій у розвитку суспільств — швидкі економічні та соціальні зміни типів систем, активна глобалізаційна трансформація, існує безмежна кількість можливих напрямів і варіантів створення нових систем. Завдання державного регулювання економічної діяльності полягає в тому, щоб в умовах обмеженості наявних ресурсів якомога повніше забезпечити потреби суспільства. Оскільки система — це сукупність методів і засобів розв'язання проблеми, то завдання полягає в тому, щоб обрати таку систему, яка найбільш ефективно буде розв'язувати соціальну та економічну проблему або найбільшу кількість таких проблем. Тому в кожному випадку прийняття рішення про виділення нових соціально-економічних систем в економіці роботу варто починати з визначення проблеми. Аналіз симптомів та виділення проблеми, її визначення та специфікація є важливим етапом системного дослідження [16, с. 88–89].

Відомо, що найбільшої гостроти проблеми соціально-економічного розвитку набувають у регіонах із значним переважанням сільськогосподарської спеціалізації. Теоретичні та прикладні засади розвитку аграрного сектора економіки, соціального середовища проживання селян, їх взаємозв'язки та взаємозалежності розглядалися у працях багатьох уче-

них-економістів: О. Алімова, І. Бистрякова, О. Бородіної, П. Борщевського, С. Дем'яненка, О. Єранкіна, А. Мазура, А. Музиченка, А. Малиновського, М. Паламарчука, О. Паламарчука, Є. Панченка, Д. Прейгера, М. Кропивка, В. Куценко, А. Лисецького, О. Могильного, О. Попової, І. Прокопи, В. Савченка, М. Фашевського, Є. Ходаківського, Л. Чернюк, Л. Шепотько, В. Юрчишина, В. Якобчука та ін.

Водночас потребують подальшого дослідження соціально-економічні системи, які утворюються внаслідок агропробничої діяльності як елементи єдиної природно-суспільної системи відтворення шляхом виділення в їх складі функціональних, цілеспрямованих, динамічних підсистем, ґрунтовне дослідження яких може стати не тільки засобом розв'язання певних проблем, а й дієвим механізмом удосконалення загальнонаціональної системної організації господарства та зміцнення економічної безпеки держави та її регіонів у цілому.

Сьогодні склалася ситуація, яка свідчить про те, що надмірно порушено традиційний соціальний принцип єдності місця проживання та місця трудової діяльності. Особливо це стосується сільського розселення людей та їх постійної трудової діяльності. Міста стали чи не єдиним місцем трудової діяльності й сільського населення. Більшість сільського населення зайнята не товарним виробництвом, а виробництвом продукції для самозабезпечення, що суперечить сучасній тенденції тотального розвитку ринкових відносин і товарного виробництва продукції. У цьому суть ще однієї сучасної суперечності, яка є доволі небезпечною тенденцією. Зараз створені умови для товарного виробництва сільськогосподарської продукції лише сільськогосподарськими підприємствами. На них працює вся ринкова інфраструктура. Водночас переважна більшість продукції, особливо тваринницького походження, виробляється селянськими господарствами без належної допомоги з боку держави чи бізнесових структур. Це призводить до зменшення економічного та соціального

потенціалу села. Свідченням цього є практичне вичерпання, насамперед, демографічного його потенціалу. Так, згідно з даними останнього обстеження соціально-економічного стану сільських населених пунктів України у 10,7% сіл не було дітей у віці до 5 років. У 22,7% усіх сіл України не було дітей у віці до 6 років. Це означає, що в майбутньому чекати в цих селах природного приросту робочої сили не варто, що негативно позначиться на виробництві сільськогосподарської продукції селянськими домогосподарствами. Уже зараз понад 40% зайнятого сільського населення працює за межами свого населеного пункту. При цьому 71,0% їх було зайнято в містах і селищах. Кожен третій житель сільської місцевості працездатного віку не працював і не вчився. Значна частка сільських жителів зайнята за місцем проживання в особистому селянському господарстві. Близько половини сіл не мали підприємств несільськогосподарського профілю. Зазначене свідчить про нагальну потребу серйозного загальнодержавного регулювання. Необхідно забезпечити функціонування сільських територій — поліпшити умови життя й господарської діяльності сільських жителів, усвідомити те, що земля є не лише засобом отримання прибутку, як вважають у бізнес-середовищі, а, насамперед, засобом забезпечення населення продовольством, а промисловості — сировиною. Сільська місцевість — це своєрідне соціоприродне середовище, яке здатне саморегулюватися й самовідновлюватися в результаті кругообігу речовини у природі та самовідтворення громади.

Метою діяльності суб'єктів соціально-економічної системи сьогодні є виробництво товарів і послуг, їх збут й отримання прибутку. Такий характер господарювання сприяє через ринкові механізми зростанню багатства незначної частини населення — власників засобів виробництва, ресурсів, зокрема й фінансових, вироблених товарів і найманої робочої сили. Більшість сільського населення має вкрай обмежені можливості для забезпечення життєдіяльності, оскільки

оплата праці найманих працівників відображає непропорційний перерозподіл вироблених благ. Крім того, наймана робоча сила повністю залежить від підприємців-роботодавців. Вузьке коло власників у такий спосіб визначає характер економічних відносин на рівні підприємця — найманий працівник. Це вузькопрофільний підхід, оскільки він не включає широке коло суспільних відносин життєдіяльності сільської територіальної громади. Вилучена частина підприємницького доходу шляхом податкових механізмів лише частково компенсує відсутність власної (державної) економічної бази розвитку сільських поселень.

Інтереси підприємців до життєдіяльності сільської територіальної громади населення вузькоспеціалізовані. Вони стосуються, насамперед, дешевизни робочої сили. Функції управління комплексним соціально-економічним розвитком сільського населеного пункту, а тим більше регіону, не є предметом їх уваги, до того ж це й не передбачено законодавчими та нормативними документами. Сучасна система господарювання сприяла концентрації засобів виробництва і товарів у приватній власності. Це стосується як природних, так і виробничих та фінансових ресурсів.

Низькі прибутки сільських жителів від трудової діяльності не можуть забезпечити ефективний соціальний розвиток сільської громади, оскільки ці прибутки незначні порівняно з потребами територіальних громад та населених пунктів, задоволення яких передбачено законодавством. До того ж, високоприбуткові види діяльності перебувають у приватній власності та їх роль у розв'язанні загальних проблем функціонування громади незначна. Водночас приватні (корпоративні) аграрні підприємства тісно пов'язані з різними господарськими об'єктами населеного пункту. Особливо значним цей зв'язок є завдяки використанню транспортної, енергетичної, комунальної інфраструктури, ресурсно-екологічного середовища, підготовленої за державні кошти кваліфікованої ро-

бочої сили тощо. Їх використання підприємцями позитивно позначається на зменшенні витрат і зниженні вартості вироблених на їх підприємствах найманою робочою силою товарів і послуг, на зростанні їх конкурентоспроможності і, як наслідок, на збільшенні прибутковості підприємств і компаній.

Наявність тісних зв'язків і залежностей між функціонуванням підприємств усіх форм власності в сільській місцевості, рівнем розвитку соціальної та загальнопоселенської інфраструктури, створенням умов для відтворення територіальної спільноти сільської громади й забезпеченням сприятливих екологічних можливостей життєдіяльності населення вимагає системного підходу до забезпечення комплексного та збалансованого розвитку сільських територій країни.

У цілому можна зробити висновок про те, що в умовах ринкових відносин і наявності приватної власності існують територіально і технологічно впорядковані взаємозв'язані й взаємозалежні соціально-економічні системи. У них перетинаються як приватні, так і суспільні інтереси. У цих умовах будь-які структурні чи динамічні зрушення вимагають узгодженого збалансування з метою досягнення і збереження стабільного розвитку сільських територій в економічній, соціальній і екологічній сферах, з одного боку, та бізнес-середовища — з іншого.

Отже, системна організація аграрної діяльності стосується економічних, соціальних і екологічних відносин між її елементами, які визначають їх взаємозв'язаність і взаємозалежність. Процеси трансформації в сучасних умовах вимагають оптимізації їх функціонування. Технологічна, соціально-економічна та екстична єдність відтворювальних агровиробничого та соціального процесів зумовлює формування особливої за формою і змістом функціональної агросоціальної системи. Сутнісною її ознакою є єдність аграрних і соціальних процесів, їх взаємозв'язаність і взаємозумовленість як функціональної системи із стабільною взаємозалежністю.

Агросоціальна система — це багатоконпонентна відкрита відтворювальна соціально-економічна система, яка базується на агроекологічних умовах певної території з урахуванням сільської поселенської мережі та ресурсу робочої сили сільської місцевості.

Науковий напрям із системної організації господарства, зокрема агросоціального системоформування, у сучасних умовах поглиблює економічну теорію щодо розв'язання цілої низки соціально-економічних проблем країни і пов'язаний зі становленням основ економічної та соціальної політики держави.

Агросоціальна система — це оптимізаційна модель соціогосподарської системи, у якій збалансовані різноманітні види і сфери життєдіяльності населення. На рис. 8.5 відображено схему функціональної взаємодії трьох основних підсистем агросоціальної системи — агровиробничої, соціальної та природної. Виявлені взаємозв'язки між підсистемами дають можливість зробити висновки щодо об'єктивного характеру існування стійких взаємозалежностей між ними.

Нові форми й механізми господарювання породжують теоретичні та прикладні проблеми формування та розвитку агросоціальної системи країни та її регіонів. Насамперед, це стосується збалансованості змін у розвитку та трансформації економічної бази сільських населених пунктів і формуванні чисельності їх жителів. Економічна діяльність у населеному пункті завжди є базою формування чисельності його населення як виробника матеріальних і духовних цінностей, так і значною мірою їх споживача.

У сучасній дійсності досягти високої гармонізації в усіх сферах суспільного життя окремого населеного пункту є складною проблемою. Однак прагнення щодо забезпечення певного рівня збалансованості є актуальним, оскільки це пов'язане зі створенням належних умов життєдіяльності

людей і збереженням та відтворенням комфортного природного середовища. Тут важливо дотримуватися синхронності відповідних змін — наявності робочої сили та її зайнятості, потреби у відповідних фахівцях та їх підготовці, наявності ресурсів та їх ефективного й прибуткового використання, потреби у відповідних соціальних послугах та галузевою їх структурою тощо.

Рис. 8.5. Функціональна взаємодія між підсистемами агросоціальної системи (складено автором)

Впливають на зайнятість населення сільських поселень також і форми власності та організаційно-правові форми господарювання. Так, фермерські господарства базуються на використанні трудових ресурсів сім'ї або близьких родичів. Сільськогосподарські підприємства залучають найману робочу силу, яка проживає в селі, або емігрантів з інших ре-

Структура та взаємозв'язаність компонентів агросоціальної системи на базі сільського поселення (складено автором)

Структура функціональних особливостей сільського поселення	Види взаємозв'язаності компонентів у функціонуванні агросоціальної системи на базі села
<p>Село як інтегральний компонент агросоціальної системи — поселення людей, їх розміщення і закріплення за певною територією.</p> <p>Адміністративно-територіальна одиниця з органами влади чи місцевого самоврядування.</p> <p>Економічний центр з переважною сільськогосподарською діяльністю та споживанням.</p> <p>Соціальний центр як елемент суспільства, певний його сегмент.</p> <p>Соціально-інфраструктурна система з наявністю таких елементів, як житлово-комунальний, культурно-освітній, оздоровчо-лікувальний, фізкультурно-спортивний тощо.</p> <p>Село як елемент територіальної організації поселенської мережі і системи вищого рангу</p>	<p>Соціально-економічна — залежність соціальних процесів від особливостей економічної діяльності.</p> <p>Економіко-екологічна — залежність економічної діяльності від природно-ресурсного потенціалу.</p> <p>Соціально-екологічна — вплив екологічної ситуації на стан здоров'я населення.</p> <p>Територіально-організаційна — залежність статусу поселення від його ролі в розселенсько-планувальній системі.</p> <p>Соціально-управлінська — обумовленість соціальних процесів рівнем управлінських функцій поселень.</p> <p>Адміністративно-управлінська — обумовленість адміністративного статусу управлінськими функціями</p>

гіонів. Останнє негативно позначається на місцевому ринку праці. Це вимагає регулювання організаційно-правових форм господарювання.

Важливою є й соціально-економічна політика зайнятості місцевого населення та орієнтація на мігрантів з інших регіонів. Якщо забезпечити роботою місцеве населення, то людність поселень не зменшуватиметься активними темпами. Якщо використовувати робочу силу з інших регіонів, що зараз є досить поширеним, то тоді з'явиться незайняте місце населення, яке буде мігрувати в інші регіони в пошуках роботи. Це посилює соціально-економічну нестабільність у населених пунктах і регіонах. Ця проблема викликана тим, що законодавчо не врегульовано набір роботодавцем робочої сили. Тому відбувається загострення проблем зайнятості, динаміки людності населених пунктів, формування економічної бази їх розвитку. Ураховуючи й те, що соціальні відрахування до місцевих бюджетів відбуваються не за місцем проживання працівників, а за місцем їх роботи, то це негативно впливає на розвиток тих населених пунктів, де місцеве населення не зайняте за місцем проживання. Звідси випливає гостра необхідність законодавчого врегулювання як соціально-трудових відносин, так і функціонування місцевих, локальних і регіональних ринків праці.

У табл. 8.1 відображено структуру та особливості взаємозв'язків компонентів агросоціальної системи на базі сільського поселення.

Важливою проблемою розвитку сільських територій є вдосконалення міжбюджетних відносин — від місцевого до центрального рівня. Вимагає розв'язання проблема формування інвестиційних ресурсів для забезпечення стабільного розвитку сільських поселень.

Важливе місце повинне зайняти також наукове обґрунтування концепцій та стратегій розвитку сільських територій, визначення пріоритетів за їх важливістю, зростання конт-

ролю за витратами коштів й отриманими запланованими результатами, досягнення гармонійності структури й відносин на основі поглиблення (розширення) збалансованості. При цьому збалансованість розглядається не лише як кількісно-якісний баланс між економічними, соціальними та екологічними процесами, а як досягнення певної відповідності між ними, забезпечення відтворювального процесу, дотримання соціальної справедливості та досягнення якісного удосконалення агросоціальних систем як фази їх розвитку.

Як видно з табл. 8.2, результативні ознаки діяльності кожного структурного елементу агросоціальної системи мають забезпечувати гармонійний та збалансований розвиток аграрного виробництва, соціального й природного середовища його функціонування.

Економічна структура агросоціальних систем та функціональна (процесна) взаємодія елементів, їх результативні ознаки (складено автором)

Елементи агросоціальних систем		Змістова сутність ознак	Процесні ознаки	Результативні ознаки
за структурними ознаками	за економічними ознаками			
Аграрна економіка	Аграрний потенціал	Земля як елемент природи і засіб виробництва — сільськогосподарські угіддя, матеріальні засоби — будівлі, технічні засоби, насадження, тваринницькі й рослинницькі комплекси тощо	Використання землі, знарядь праці, землекористування	Виробництво продукції, збут (споживання, експорт), отримання прибутків, рівень продуктивності, продовольча безпека
Соціальне середовище	Соціальний потенціал	Наявне населення, його щільність, структура, робоча сила, освітньо-кваліфікаційний рівень, підготовка і перепідготовка, безробіття. Соціальна сфера — житлово-комунальна, освітньо-культурна, оздоровчо-спортивна. Інфраструктурне забезпечення — транспортне, ринкове тощо. Розселенсько-організаційне забезпечення — кількість сіл, їх людність, взаємозв'язаність	Зайнятість сільського населення, безробіття, оплата праці; динаміка природного і механічного приросту, зміна людності поселень; соціально-інфраструктурна забезпеченість життєдіяльності населення	Рівень зайнятості, оплата праці, рівень та якість життя населення, природне і механічне відтворення людності поселень; рівень забезпеченості соціальними послугами
Природне середовище	Природно-ресурсний потенціал	Територіальні ресурси, земельні та агро-екологічні ресурси	Активність використання, зміна структури, обсягів, якості і меж ресурсів	Рівень освоєння та використання території і земельних ресурсів. Рівень конкурентних переваг середовища, його сприятливості для підприємництва і проживання людей

Разом із забезпеченням додаткового економічного ефекту за рахунок оптимальної організації аграрного виробництва все більше зростає роль створення сприятливих умов життя та соціального добробуту сільського населення. У цих умовах, на наш погляд, доцільним є формування нових підходів до виділення агросоціальних систем різного територіального рівня — від локального до національного. Для підвищення економічних результатів аграрного сектора економіки країни та зростання соціальних результатів його діяльності населення варто розглядати не тільки й не стільки як джерело трудових ресурсів, а, перш за все, як єдину суспільно-територіальну громаду, задоволення потреб якої має бути метою розвитку агросоціальної системи будь-якого рівня.

Оскільки рівень і якість життя населення визначає не тільки економічна сфера, але й можливість розвитку національної культури, ступінь екологічної безпеки, свобода вибору між певними видами діяльності та збереження традиційного способу життя тощо, необхідно визначити й критерії виділення територіальної агросоціальної системи. Разом з орієнтацією на максимальний економічний ефект для агросоціальних систем різних територіальних масштабів критеріями повинні виступати:

підвищення рівня життя, ступеня соціального добробуту населення та інші соціальні критерії, що не завжди мають економічний характер;

величина економічного ефекту для певної агросоціальної системи, що може бути виражена у вигляді приросту трудового та інтелектуального потенціалу;

ступінь екологічної безпеки і збереження антропоприродної рівноваги екосистем.

Значні нові можливості ефективного функціонування агросоціальної системи виникають у випадку, якщо її розглядають як єдине інтегральне формування. Системний підхід передбачає вивчення складних інтегральних об'єктів у

взаємозв'язках і взаємозалежностях усіх елементів, з яких вони складаються. Цей підхід дає змогу дослідити розвиток агросоціальної системи з економічних позицій, зокрема аграрної економіки, її впливу на формування систем розселення, використання трудового потенціалу сільської місцевості тощо. Агросоціальна система — це такий тип господарської системи, формування і функціонування якої пов'язано з діяльністю аграрної сфери економіки. Як системне утворення, вона інтегрує сукупність компонентів у єдине ціле, де кожен з них (компонент) перебуває в певних зв'язках і залежностях від інших.

До структурних компонентів агросоціальної системи належать демоекономічний, соціальний, демографічний, екістичний, екологічний, територіальний, їх типи. Їх виокремлюють відповідно до основних процесів життєдіяльності територіальних спільностей людей. Кожен із цих типів має свої структурні особливості. Так, демоекономічна компонента включає організаційно-правові форми господарювання та види економічної діяльності. Вона характеризує вплив зазначених складників на зайнятість сільського населення, трудову спеціалізацію зайнятих, режим їх роботи, професійну захворюваність, рівень доходів працівників та інші економічні процеси агросоціальної системи. Як системне утворення кожен з цих процесів пов'язаний з іншими і залежить від них. Соціальна компонента включає виробництво та споживання продуктів і послуг сільським населенням. Демографічна компонента характеризує процеси відтворення територіальної спільності сільського населення. Екістична компонента стосується формування сільської поселенської мережі, її структури і динаміки. Екологічна компонента розкриває природні умови праці і проживання сільських жителів. Територіальна компонента характеризує використання територіальних земельних ресурсів і землезабезпечення сільського населення.

Кожен із зазначених компонентів доповнює єдину агросоціальну систему і тим самим підвищує синергетичний ефект її функціонування. Отже, сутнісною ознакою агросоціальної системи є комплексність та збалансованість, які забезпечують взаємозумовленість і доповнюваність функціонування її складників, у чому і проявляється синергетичний ефект розвитку як агросоціальних, так і агро економічних систем.

Організаційно-правові форми господарювання та головні види виробничої діяльності в аграрному секторі економіки впливають на формування різних типів агросоціальних систем (табл. 8.3).

Таблиця 8.3

Типи агросоціальних систем (складено автором)

За організаційними формами господарювання та управління	За головними видами виробничої діяльності	За формами поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва
1. Селянські господарства	1. Спеціалізовані агросоціальні системи: а) рослинницькі: цукробурякові; олійно-жирові; картопле-продуктові; плодовоовочеві; виноградарсько-виноробні; інші; б) тваринницькі: м'ясні (ВРХ, свинарство, птахівництво, вівчарство); молочні-м'ясні (ВРХ); м'ясо-сальні (свинарство); м'ясо-вовняні (вівчарство); з виробництва яєць (птахівництво)	Локальні форми агропромислового об'єднання
2. Фермерські	Спеціалізовані або комплексні агросоціальні системи — поєднання рослинницької та тваринницької спеціалізації на різних засадах	Локальні агропромислові об'єднання
3. Інші форми господарювання (товариства, підприємства, кооперативи)	Спеціалізовані або комплексні агросоціальні системи	Локальні агропромислові об'єднання

За організаційними формами господарювання та управління	За головними видами виробничої діяльності	За формами поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва
4. Територіальні громади села (сільське місто-село)	Спеціалізовані або комплексні агросоціальні системи	Локальні агропромислові об'єднання
6. Обласні (зональні)	Комплексні агросоціальні системи	Регіональні — агропромислові об'єднання (зерно-тваринницькі, молочно-м'ясні, птахівницькі та інші). Зональні агропромислові об'єднання — зернопромислові; олійно-жирові, цукробурякові, плодоовочеві-консервні, виноградарсько-виноробні та ін.
7. Інтегральні холдингові	Комплексні агросоціальні системи	Регіональні або зональні агропромислові об'єднання

Зазначений у таблиці кожен тип агросоціальних систем має свої особливості функціонування. Найбільш поширеним за кількісними ознаками є селянський тип агросоціальних систем. Його економічною сутністю є виробництво продовольства в основному для самозабезпечення. Соціальна сутність цієї системи полягає в забезпеченні зайнятості (самозайнятості), у виробництві матеріальних благ певного виду для самозабезпечення сім'ї тощо. Змістом функціонування саме цього типу систем є природне відтворення населення, задоволення медичних, культурних та інших потреб, пов'язаних з життєдіяльністю людської особистості та її розвитком.

До окремих типів агросоціальних систем належать ті, які базуються на організаційно-правових формах господарювання та управління. До них належать фермерські агросоціальні системи, економічною особливістю яких є виробництво товарної продукції певною сім'єю із залученням родичів. Соціальна сутність цієї системи полягає в тому, що зайнятими трудовою діяльністю вважають усіх членів сім'ї і їх родичів. Реалізація товарної продукції забезпечує їм трудовий дохід, використання якого сприяє задоволенню різноманітних

соціальних потреб. Земельна ділянка в цій агросоціальній системі може включати й орендні пайові землі, плата за які власникам землі сприяє підвищенню їх добробуту.

Інші форми господарювання — товариства, підприємства, кооперативи — виокремлюються за своєю економічною сутністю як виробники товарної продукції, яка забезпечує певний дохід членам цих типів агроформувань. Соціальний складник характеризує застосування найманої робочої сили, що впливає на зайнятість сільських жителів, отримання доходів, забезпечення потреб населення.

Серед типологічних ознак в основі класифікації агросоціальних систем використовують й особливості поєднання сільськогосподарського виробництва з промисловим переробленням його продукції. Вони базуються не лише на виробничій (економічній), а й на соціальній основі. Насамперед, це стосується зайнятості населення певним видом трудової діяльності. Прикладом локального типу такого агропромислового і соціального об'єднання є аграрні підприємства з виробництва цукрових буряків і цукрові заводи, які їх переробляють. Такі інтегральні об'єднання можуть створюватись залежно від формування спеціалізованих агропромислових виробництв. Відповідно до територіальних масштабів вони можуть бути локального, регіонального й зонального типів.

Окремим типом агросоціальних систем є такі агроформування, як агрохолдинги чи агропромхолдинги. Холдингові компанії у формі акціонерних товариств являють собою єдиний процес інтеграції — від виробництва і до реалізації продукції. Цей тип систем може включати материнську компанію і певну сукупність дочірніх компаній, а також банки, виробничі і торгові організації. Економічною перевагою таких інтегрованих структур з єдиним центром управління є те, що створюється додатковий синергетичний ефект, який забезпечує їм економічну, технологічну і соціальну перевагу серед інших типів комплексів.

Аналіз трансформації агросоціальної системи як стратегічний вектор визначення небезпек в економіці України. Розвиток аграрного сектора економіки України в ринкових умовах вимагає нових підходів до визначення стратегії розвитку сільського господарства, формування продовольчої безпеки України, докорінної перебудови агровиробничих та агросоціальних відносин, свободи підприємництва і його суспільної відповідальності на землях, де зосереджена виробнича діяльність і де проживає та працює сільське населення.

Основою розвитку сільськогосподарської діяльності є земля — головний засіб виробництва рослинницької продукції як бази формування продовольства й розвитку тваринництва. Тому першочергової уваги заслуговують питання ефективного використання земельних ресурсів, збереження та підвищення їх потенціалів, зростання родючості ґрунтів, збільшення продуктивності землеробства, забезпечення сталого розвитку рослинництва і тваринництва.

Визначну роль у розвитку взаємозв'язаних аграрного, агропромислового та соціального секторів економіки відіграють аграрні відносини. Останні являють собою сукупність економічних і соціальних відносин між суб'єктами господарювання під час виробництва, обміну, розподілу і споживання продукції. Головними суб'єктами відносин виступають виробники сільськогосподарської продукції та її споживачі. Виробниками аграрної продукції є сільськогосподарські підприємства та господарства населення. Сільськогосподарські підприємства — це самостійні об'єкти як юридичні особи, що виробляють рослинницьку та тваринницьку продукцію з метою одержання прибутку. До їх складу згідно із статистичним обліком належать господарські товариства, приватні підприємства, виробничі кооперативи, державні підприємства, фермерські господарства, підприємства інших форм господарювання. Загальна їх кількість щорічно змінюється. Протягом останніх років тенденцією є зменшення їх чисель-

ності — від 50 669 у 2010 р. до 47 697 — у 2016 р., основну частку серед них (70,6 %) у 2016 р. займали фермерські господарства. Їх чисельність у 2016 р. становила 33 682 одиниць, що на 353 господарства менше, ніж у 2012 р. Друге місце за чисельністю господарств займають господарські товариства (18,2 %), далі — приватні підприємства (7,8 %), інші форми господарювання (1,3 %), виробничі кооперативи (1,5 %) та державні підприємства (0,5 %) (табл. 8.4).

Таблиця 8.4

Кількість наявних сільськогосподарських підприємств та основні результати їх діяльності

(складено автором на основі [13, с. 171, 174])

Види підприємств	2012		2016		2016 у відсотках до 2012
	одиниць	%	одиниць	%	
Усього	49415	100,0	47697	100,0	96,5
Господарські товариства	8235	16,7	8700	18,2	105,6
Приватні господарства	4220	8,5	3752	7,8	88,9
Виробничі кооперативи	848	1,7	738	1,5	87,0
Фермерські господарства	34035	68,9	33682	70,6	98,9
Державні підприємства	296	0,6	222	0,5	75,0
Підприємства інших форм господарювання	1781	3,6	603	1,3	33,9
Підприємства, які одержали чистий прибуток	38 840	78,6	42 116	88,3	108,4
Фінансовий результат, млн грн.	33 570,1		102230,4		304,5
Рівень рентабельності, %		16,3		24,9	

Ключовим чинником розвитку аграрної економіки є наявність земельних ресурсів та їх розподіл між землекористувачами (табл. 8.5).

Таблиця 8.5

Земельна площа та її розподіл між підприємствами та громадянами, 2016 р. (складено автором на основі [13, с. 63–64])

Показники	Тисяч гектарів	Відсотків
Земельна площа України, усього	60 354,9	100,0
З них: землі сільськогосподарських підприємств	21 450,8	35,5
землі громадян	16 296,8	27,0
Сільськогосподарські угіддя, усього	36 453,3	60,3
З них: сільськогосподарські угіддя підприємств	20 746,9	34,3
Громадян	15 706,4	26,0
Рілля, усього	34229,6	100,0
Рілля громадян	11 564,1	33,7
З усіх сільськогосподарських угідь громадян: землі особистих селянських господарств	5056,4	32,2
землі громадян для товарного виробництва	9286,7	59,1

Із зазначеної таблиці видно, що найбільші площі сільськогосподарських угідь перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств. У 2016 р. вони становили більшу частину загальної площі угідь. Сільськогосподарські угіддя становлять дві третини (60,3 %) від загальної площі України. Значна частка сільськогосподарських земель використовується громадянами для товарного виробництва продукції, реалізованої на ринку.

Сучасний етап реформування аграрного сектора економіки позначився і на соціально-демографічних процесах у сільській місцевості. Характер аграрних відносин став одним з найважливіших чинників формування демографічних процесів серед сільського населення, оскільки аграрні проблеми та відповідні їм відносини є не лише економічними, а й соціальними.

На усіх етапах розвитку сільського господарства відповідними до них є і соціальні зміни, оскільки ці процеси взаємозумовлені і становлять соціально- економічну взаємозалежну єдність. Тому теорія і практика аграрних відносин має відповідати характеру й особливостям соціально-економічних змін на селі, оскільки вони становлять єдину агросоці-

альну систему. Нові сучасні аграрні відносини покликані виконувати не лише економічні функції — виробництво доходу, а й соціальні — продовольчого забезпечення населення, виконання безпосереднього й опосередкованого впливу на всю систему відтворювальних процесів у специфічній сфері — сільському суспільстві. Це стосується, зокрема, формування та поліпшення демографічної ситуації в сільській місцевості — народжуваності, міграції, темпів приросту сільського населення, його вікової структури, підтримання фізичного здоров'я, збалансованого харчування, фізичного, розумового й культурного розвитку сільського населення тощо. Отже, функція економічних аграрних відносин має багатофакторний вплив на відтворювальні процеси в суспільстві взагалі і, насамперед, в агросоцічній сфері. Недооцінювання цього вихідного положення призводить до зростання соціальної напруги в сільській місцевості, що, у свою чергу, може спричинити як економічні, так і політичні втрати.

Сільське населення України протягом XX і XXI століть має стійку тенденцію до скорочення. Так, якщо в 1913 р. сільське населення України в сучасних кордонах становило 28,4 млн осіб, то на 1.1.2017 — 13 171,4 тис. осіб, тобто зменшилося на 15,2 млн осіб — більше, ніж удвічі. За період новітніх аграрних перетворень (1990–2016 рр.) зменшення сільського населення не припинилося (табл. 8.6).

Таблиця 8.6

Динаміка соціально-економічних показників розвитку агросоціальної системи України у 1990–2016 рр.
(складено автором на основі [13, с. 19; 15, с. 36])

Показники	Одиниці виміру	Роки			
		1990	2000	2010	2016
Кількість постійного сільського населення	млн. осіб	17,0	16,0	14,5	13,2
Природний приріст (скорочення) сільського населення	тис. осіб	-58,1	-153,9	-96,0	-90,3

**Працересурсний капітал у сільському господарстві України,
тис. осіб (складено автором на основі [13, с. 19–11])**

Показники	2001	2016	2016 у відсотках до 2001
Усе населення (постійне)	48 240,9	42 414,9	87,9
Чоловіки	22 316,3	19 644,6	88,0
Жінки	25 924,6	22 770,3	87,8
Сільське населення	15 950,2	13 171,4	82,5
Чоловіки	7412,7	6225,9	90,8
Жінки	8537,5	6 945,5	89,0
Частка сільського населення в усьому, %	33,1	31,1	
Чоловіків	33,2	31,7	93,9
Жінок	32,9	30,5	92,7
Населення у віці 16–59 років, усього	29 154,6	25 982,0	89,1
Чоловіки	14 102,0	12689,6	89,9
Жінки	15 052,6	13292,4	88,3
Сільське населення у віці 16–59 років, усього	8574,7	7792,1	90,8
Чоловіки	4318,0	3945,2	91,3
Жінки	4256,7	3846,9	90,3
Частка сільського населення у віці 16–59 років у населенні працездатного віку України, %	29,4	30,0	
Чоловіків	30,6	31,1	101,6
Жінок	28,3	28,9	102,1
Кількість зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві	3998,3	2866,5	71,7
Частка зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві, %	19,7	17,6	
Кількість найманих працівників у сільському, лісовому та рибному господарстві, мисливстві	1245,5	578,1	46,4
Частка найманих працівників у сільському, лісовому та рибному господарстві, мисливстві, %	13,2	10,2	
Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників у сільському господарстві, грн.	114	3916	3435,4

З даних таблиці видно стабільну тенденцію до зменшення чисельності сільського населення. Основну частку в цьому процесі становить зменшення природного приросту. Водночас зменшення чисельності сільського населення відбувається і за рахунок від'ємної міграції сільських жителів. У 2016 р. таке зменшення становило по Україні 5,2 тис. осіб.

Основним працересурсним капіталом є населення працездатного віку. Сільське населення у віці 16–59 років, як засвідчують статистичні дані, у 2016 р. становило 7,8 млн чоловік з 26,0 млн чоловік усього населення України (табл. 8.7).

Це становить 59,5 % від загальної чисельності сільського населення, трохи більше, ніж у 2001 р. (53,5 %). Із загальної чисельності працездатного населення наймані працівники, які працювали на сільськогосподарських підприємствах, у 2016 р. становили лише 2866,5 тис. осіб (на 1131,8 тис. осіб менше, ніж у 2001 р.). Це становить 11 % від чисельності всіх осіб працездатного віку. Решта населення працездатного віку працює в особистих селянських господарствах або є безробітними чи неспроможними працювати. З 2001 р. по 2016 р. кількість найманих осіб скоротилася на 667 тис. осіб. Серед причин, які вплинули на формування аграрного ринку праці в сільській місцевості, є відсутність робочих місць, обмеженість вибору видів діяльності, низька середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників, професійна невідповідність до трудової діяльності в нових технологічних умовах та ін. Усе це загострило суперечності у функціонуванні єдиної агросоціальної системи на базі сільського населення та його аграрної діяльності.

Необхідно відмітити, що за роки політичної незалежності відбулися значні трансформаційні процеси як в обсягах сільськогосподарських угідь, так і у виробництві продукції. Динаміку основних показників сільськогосподарської діяльності підприємств і господарств населення відображено в табл. 8.8.

Таблиця 8.8

Динаміка основних економічних показників розвитку аграрної системи України (складено автором на основі [13, с. 46, 63])

Показники	Одиниці виміру	Роки		
		1990	2005	2016
Усього земель України	тис. га	60 354,8	60 354,8	60 354,8
Сільськогосподарські угіддя	тис. га	38 705,4	37 321,7	36453,3
Рілля	тис. га	33 407,1	32 883,1	31131,9
Валова продукція сільського господарства у постійних цінах 2010 р.	млн грн	282 774,2	179 605,8	254640,5
у т. ч. сільськогосподарських підприємств	млн грн	199 161,3	72 764,7	145119,0
господарств населення	млн грн	83 612,9	106,841,1	109521,5
Вироблено сільськогосподарської продукції всіма категоріями господарства:				
на одну особу	грн.	5449	3813	5967
на 100 га сільськогосподарських угідь	тис. грн	677,8	471,0	715,7
Виробництво продукції сільськогосподарськими підприємствами	%	70,4	40,5	57
Виробництво продукції господарствами населення	%	29,6	59,5	44

Дані цієї таблиці свідчать про те, що обсяги сільськогосподарських угідь за останні роки значно зменшилися й становили у 2016 р. на 2 251 тис. га менше, ніж у 1990 р. При чому площа ріллі зменшилася майже на 7 %. Зменшення площ ріллі стосувалося в основному площ, за-

йнятих під картоплю, овочі, кормові культури. Водночас зросли площі ріллі, зайняті зерновими й технічними культурами.

Зазначена тенденція зміни використання земельних ресурсів як основного засобу виробництва була однією з причин зменшення виробництва валової продукції сільського господарства, яка у 2016 р. становила 90 % від рівня 1990 р. Причому спад виробництва відбувся за рахунок зменшення виробництва продукції сільськогосподарськими підприємствами, обсяг виробництва якої становив 72,8 % від обсягу її виробництва в 1990 р. Водночас виробництво продукції господарствами населення у 2016 р. сягнуло 130,9 % від рівня 1990 р., маючи постійну тенденцію до зростання.

Особливістю трансформаційних процесів в аграрному секторі економіки України за більш тривалий період — останні п'ятдесят років — є те, що, як свідчать індекси валової продукції сільського господарства, більшою чи меншою мірою відбувалося стабільне й безперервне її зростання до 1990 р. Виробництво продукції після 1990 р. зазнало спаду і у 2016 р. не досягнуло рівня 1990 р., становлячи лише 90 % валової продукції. Водночас індекси валової продукції порівняно з базовим 2000 роком щороку мають приріст виробництва, що перевершує обсяги виробництва 2000 р. Отже, за останні 15 років виробництво валової продукції характеризує щорічний приріст (за винятком 2003 р.).

Набуття Україною політичної незалежності в 1990 р. прискорило трансформаційні процеси й в аграрному секторі економіки. Реформовано земельні та майнові відносини власності, змінилась організаційна структура сільськогосподарського виробництва. Серед товаровиробників зараз за виробництвом валової продукції домінують сільськогосподарські підприємства. Проте перші роки незалежності характеризував різкий спад виробництва ними

валової продукції. Так, у 2000 р. підприємствами було вироблено лише 29,1 % валової продукції порівняно з 1990 роком (табл. 8.9).

Таблиця 8.9

Валова продукція сільського господарства за категоріями господарств у постійних цінах 2010 р., млн грн.

(складено автором на основі [13, с. 46])

Категорії господарств	1990	2000	2016	2016 у відсотках до	
				1990	2000
Сільськогосподарські підприємства	199 161,3	57 997,7	145 119,0	72,8	250,2
Господарства населення	83 612,9	93 024,5	109 521,5	130,9	117,7
Вироблено сільськогосподарської продукції всіма категоріями господарств:					
на одну особу, грн.	5449	3071	5967	109,5	194,3
на 100 га сільгоспугідь, тис. грн.	677,8	370,7	715,7	105,6	193,0

З даних таблиці видно, що з 1999 по 2000 р. діяльність сільськогосподарських підприємств була неефективною, що зумовило різкий спад виробництва продукції сільського господарства. Якщо у 1990 р. Україна займала провідне місце у світі за деякими продуктами харчування в розрахунку на одного жителя, то перші 10 років реформування економіки перемістили її з лідера виробництва продукції на значно нижчі місця. Так, виробництво сільськогосподарської продукції всіма категоріями господарств на одну особу та на 100 га сільськогосподарських угідь у 2000 р. становили близько половини від рівня 1990 р.

Водночас виробництво продукції господарствами населення мало стабільну тенденцію до зростання. Це певною мірою сприяло розв'язанню проблеми продовольчого забезпечення населення продуктами харчування. У цілому цей період характеризувався різким зниженням ефективності використання земельних ресурсів України.

Перехід України до ринкової моделі господарювання вимагає суттєвих змін і в розвитку та функціонуванні аграрного й агропромислового комплексу, розробленні нових підходів до стратегії аграрної політики, перебудові економічних і соціальних відносин в аграрній сфері.

Прийняті в останні роки законодавчі та нормативні акти сприяли активізації трансформаційних процесів у напрямі зростання виробництва, перероблення й збуту сільськогосподарської продукції на базі розвитку нових форм господарювання, збільшення фінансування аграрного сектора тощо (табл. 8.10).

Дані цієї таблиці свідчать про те, що основні засоби сільського господарства, мисливства й лісового господарства за останні 10 років зросли. Однак їх частка в основних засобах України в цілому суттєво зменшилася. Це є свідченням того, що наявні колись основні засоби колективних господарств були втрачені, а нові створюються повільно.

Позитивним є те, що в останній період більше ніж в 11 разів зросли інвестиції в основний капітал сільського господарства як за обсягами, так і за питомою вагою. Майже в 10 разів зросли прямі іноземні інвестиції в сільське господарство. Очевидно наслідком цього є зростання валової доданої вартості, хоча частка її в загальній доданій вартості України в цілому значно зменшилася. Позитивним є зростання фінансових результатів і валової продукції сільського господарства, а також її частки, виробленої у господарствах населення.

Зміни, що відбуваються в аграрному секторі економіки, активно регулює держава через механізми оподаткування, кредитну політику, надання субсидій, шляхом заохочення експорту сільськогосподарської продукції тощо.

Таким чином, розвиток суспільства характеризує вдосконалення організації всіх сфер людської діяльності — економічної, соціальної, екологічної тощо. Сучасному етапу ринкової форми господарювання в аграрному секторі економіки

властивий розвиток інтегрованих структур як єдиних організованих систем. До таких структур належить й агросоціальна система країни, у якій нерозривно поєднані як економічні, так і соціальні процеси, яка характеризує функціонування соціальних систем у специфічному середовищі аграрної діяльності.

Таблиця 8.10

Основні показники розвитку аграрної сфери економіки України та її трансформації, млн грн.

(складено автором на основі [13, с. 23-27, 46])

Показники	2001	2016	2016 у відсотках до 2001
Основні засоби сільського господарства, мисливства, лісового господарства	93 392	210 169	225,0
Частка основних засобів сільського господарства, мисливства, лісового господарства в основних засобах усього в Україні	10,0	2,7	зменшилося на 7,3 %
Інвестиції в основний капітал в сільське господарство, мисливство, лісове господарство	1 617	50 484	3122,0
У відсотках до всього в Україні	5,0	14,0	збільшилося на 9 %
Прямі іноземні інвестиції в сільське господарство, мисливство, лісове господарство, млн дол. США	86,2	500,1	580,1
У відсотках до всього в Україні	1,9	1,3	зменшилося на 0,6 %
Валова додана вартість сільського господарства, мисливства, лісового господарства	29 421	277 197	942,1
У відсотках до всього в Україні	16,3	13,7	зменшилося на 2,6 %
Фінансові результати до оподаткування сільського господарства, мисливства, лісового господарства	1752,4	90661	5173,5
Валова продукція сільського господарства, усього	151 022,2	254 640,5	168,6
У тому числі: господарства населення	33 524	109 521,5	326,6
У відсотках	61,6	43,0	зменшилося на 18,6 %
У тому числі: продукція рослинництва, %	50,7	38,7	зменшилося на 12 %
продукція тваринництва, %	79,0	54,0	зменшилося на 25 %

Значні нові можливості оптимізації функціонування кожного із складників єдиної агросоціальної системи полягають у системному підході до її вивчення як єдиного інтегрального формування. Цей підхід дав змогу дослідити розвиток агросоціальної системи з позицій взаємозв'язаності і взаємозумовленості. Зокрема, це стосується функціонування аграрної сфери у взаємозв'язку з розміщенням сільського населення й поселенської мережі та наявності трудового потенціалу і його використання як невід'ємної компоненти сільськогосподарської діяльності. Розвиток різних типів агроекономічних систем неодмінно впливає на трансформацію як поселенської мережі, так і демографічних та соціальних процесів життєдіяльності сільського населення. Кожен з елементів доповнює єдину агросоціальну цілісність, чим підвищує синергетичний ефект її функціонування. Отже, сутнісною ознакою агросоціальної системи є комплексність і системність, у якій завдяки взаємозумовленості й доповнюваності проявляється синергетичний ефект розвитку як агро-економічної, так й агросоціальної систем.

Земельна реформа як система правових, економічних, організаційних, екологічних, технічних та соціальних заходів щодо нового земельного устрою, який відповідає ринковим умовам господарювання, зумовила формування ринку землі і платних орендних відносин в умовах приватної власності на землю. Земельна реформа спрямовувалася на перерозподіл земель для створення нових форм господарювання на базі приватної власності на землю і платності землекористування. Сутнісною ознакою трансформації агровиробничої системи стала нова структура землевласників і землекористувачів та нова структура виробництва сільськогосподарської продукції. Форми власності сприяли створенню різноманітних організаційно-правових форм господарювання, зокрема агрохолдингових формувань, у користуванні яких нараховуються сотні тисяч гектарів сільськогосподарських угідь.

Економічна діяльність різних форм господарювання мала серйозний вплив на трансформаційні процеси у сфері виробництва сільськогосподарської продукції. Так, якщо в 1990 р. виробництво аграрної продукції сільськогосподарськими підприємствами становило 70,4 % від загального виробництва, а господарствами населення — 29,6 %, то за результатами 2016 р. сільськогосподарські підприємства виробили 57 %, а господарства населення — 43 % сільськогосподарської продукції [13].

Особливістю трансформаційних процесів в аграрному секторі є наявність стійкої тенденції постійного зростання інвестицій, зокрема й іноземних, в аграрну сферу, насамперед у рослинництво. Це забезпечує зростання обсягів валової продукції й фінансових результатів аграрних підприємств. Водночас виробництво продукції рослинництва характеризує низьке трудоспоживання, яке не сприяє розв'язанню проблем ринку праці в сільській місцевості.

Важливою особливістю трансформаційних процесів агросоціальної системи є різке зменшення соціальних витрат підприємств під час виробництва сільськогосподарської продукції. Це стосується витрат на оплату праці найманих працівників, а також соціальних відрахувань. Так, витрати на оплату праці та соціальні відрахування у 2016 р. становили лише 11,2 % від усіх витрат. У 1990 р. ці витрати були у 3,1 рази більшими [13].

Зниження оплати праці в сільському господарстві, яка сьогодні є значно нижчою, ніж у господарстві в цілому та в промисловості зокрема, є однією з причин загострення соціальних проблем — низької зайнятості в сільському господарстві, міграції сільських жителів в інші регіони й навіть у зарубіжні країни. Це негативно впливає й на динаміку чисельності сільських жителів, погіршення статево-вікової структури населення тощо. У цілому це викликає зростання напруги між економічними й соціальними процесами в агросоціальній діяльності суспільства.

Виробництво селянськими господарствами продукції рослинництва та тваринництва для самозабезпечення та ринку, активне використання живої праці сільського населення в посіві, догляді, зборі та використанні сільськогосподарської продукції, отримання населенням продукції рослинництва та тваринництва як оплата праці та оренди паїв свідчить про єдність аграрної й соціальної компоненти функціонування та розвитку агросоціальної системи. Соціальна ланка цієї системи — сільські жителі, їх динаміка, структура, територіальна організація у вигляді поселень різних типів за людністю, кваліфікаційна підготовка й використання їх трудового потенціалу — характеризується негативними тенденціями. Серед них — зменшення чисельності сільського населення, щорічне зменшення сіл у зв'язку з їх обезлюдненням, погіршенням статево-вікової структури населення, наявність безробіття, зниження розвитку соціальної сфери тощо. Такий характер розвитку агросоціальної системи може негативно позначитися як на аграрному виробництві, так і на суспільному розвитку в цілому. Це вимагає дієвих механізмів активізації комплексного розвитку агросоціальної системи з метою забезпечення економічної безпеки держави в цілому.

1. **Амбросов В.** Трансформаційні процеси в аграрній сфері регіону / В. Амбросов // Економіка України. — 2003. — № 8. — С. 66–70.

2. **Андрійчук В.Г.** Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз. — К. : КНЕУ, 2005 — 292 с.

3. **Дем'яненко С.І.** Аграрна реформа в Україні: генезис, процес та перспективи. Львівський державний аграрний університет. — Львів, 2006. — с. 223–233.

4. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення : [монографія] / [О. М. Алимов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук та ін.]. — К. : Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. — 540 с.

5. **Кропивко М.Ф.** Удосконалення системи державного і регіонального управління соціально спрямованим агропромисловим виробництвом / М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. — 2008. — №2. — с. 25–30.

6. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е. М., Макарова О. В., Курило І. О., Чернюк Л. Г. та ін.]; за ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. — 320 с.

7. **Мартинюк П.С.** Ринковий механізм трансформаційних процесів регіональної системи АПК / П. с. Мартинюк // Регіон. бізнес-економіка та упр. — 2009. — № 4. — с. 3–12.

Мельник А.О. Інтеграційні альтернативи для АПК України в умовах світової економічної кризи / А.О. Мельник, М.І. Пугачов // Економіка АПК. — К. : Ред. міжнар. наук.-вироб. журн. «Економіка АПК», 2014. — № 4. — с. 28–32.

8. **Мельник А.О.** Адаптація вітчизняних підприємств в умовах світової економічної кризи // А.О. Мельник / Бізнес-інформ. — 2012. — № 10. — с. 30–32.

9. **Ольшанська О.В.** Агросоціальна система України: монографія. / О. В. Ольшанська. — К.: КНЕУ, 2013. — 329 с.

10. **Ольшанська О.В.** Регіон як просторова соціально-економічна система // Актуальні проблеми економіки, № 3 (117). — К. : ВНЗ «Національна академія управління», 2011. — с. 184–191.

11. **Саблук П.Т.** Шляхи модернізації. Вибрані статті з питань аграрної економіки / П. Т. Саблук. — К. : ННЦ ІАЕ, 2011. — Кн. 3. — 516 с.

12. Сільське господарство України. Статистичний збірник за 2016 рік. — Державна служба статистики України. — К., 2017. — 246 с.

13. **Станасюк Н.С.** Оцінка просторового потенціалу регіональної аграрної системи / Н. с. Станасюк // Соціально-економічні дослідження в перехідний період: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т регіон. дослід. — К., 2006. — Вип. 4 : Соціально-економічний розвиток регіону: діагностика, стратегія, управління. — с. 557–563.

14. Статистичний щорічник України за 2015 рік. — Державна служба статистики України. — Київ, ТОВ «Август Трейд», 2016. — 574 с.

15. **Черняк Ю.И.** Системный анализ в управлении экономикой. — М. : «Экономика», 1975. — 191 с.

16. **Чубукова О.Ю., Ольшанська О.В.** Адаптація системи управління економічної безпеки підприємства // Ефективна економіка. — 2015. — №2 // www.economy.nayka.com.ua

17. Stephan von Cramon-Taubadel, Serhiy Demyanenko, Arnim Kbh. «Ukrainian Agriculture: Crisis and Recovery.» — 2004 Shaker Verlag, Aachen. — 198 pp.

8.3 Інноваційний розвиток сільських територій та економічна безпека

Одним з головних завдань України в умовах глобалізаційних змін є інноваційний розвиток. Сучасні інновації в аграрній сфері економіки можна поділити на селекційно-генетичні (гібриди культур та породи тварин, які відрізняються якісними відмінностями від уже наявних), техніко-технологічні (прогресивні системи здійснення господарської діяльності, які застосовуються в різних галузях аграрного сектора економіки), організаційно-управлінські та економічні (формування інтегрованих структур, розробка інноваційно-інвестиційного потенціалу підприємств, нові форми менеджменту організацій) і економіко-соціоекологічні (формування системи кадрового та науково-технічного забезпечення, поліпшення умов праці). Вищезазначені інноваційні розробки є невід'ємним елементом ефективного розвитку підприємств різних галузей, засобом конкурентної боротьби, фактором формування споживчого попиту та вартості продукції або послуг.

Проблеми інноваційних процесів, можливостей та необхідності їх запровадження на сільських територіях знайшли своє відображення у працях провідні вітчизняні вчених: О.А. Белевят [1], В.В. Бойко [2], О.М. Бородіна [3], І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин, В.С. Дієсперов [4], В.М. Єрмоленко [5], В.Д. Залізко, В.І. Мартиненков [6], І.О. Іртищева [7], П.В. Кривобок [9]. Класифікація інноваційної діяльності наведено у роботі [13, с. 300]. Науковець виділяє наступні елементи інноваційного розвитку: підтримка високого технічного рівня, розробка нових видів продукції і процесів, заміна застарілих; розширення асортименту продукції, що випускається; використання стратегічних інновацій; докорінне оновлення і збільшення кількості одиниць виробничого обладнання; проникнення на нові ринки всередині країни і за кордоном: розробка диференційованих продуктів і процесів; науково-технічне забезпечення процесів виведення товарів на ринок; підвищення конкурентоспроможності продукції; посилення гнучкості виробництва; прискорення проектування та освоєння виробництва нових виробів.

Глобальні світові проблеми із продуктами харчування змушують аграріїв планети задуматися над вирішенням продовольчої безпеки, тому без запровадження у виробництво сучасних інноваційних технологій та методів управління не обійтись. Для забезпечення потреб людства у продуктах харчування у передових країнах світу широко використовуються сучасні біотехнології, генна інженерія, трансгенні сорти сільськогосподарських культур, вноситься значна кількість засобів хімізації, стимуляторів росту живих організмів та інших інгредієнтів. При цьому іде значне токсичне навантаження на землю, вона деградує і втрачає свою природну родючість. Від таких непродуманих технологічних процесів руйнується не лише земля — головний засіб виробництва, але і забруднюється навколишнє середовище, яке оточує людину, тому дуже важливо при запровадженні у виробництво

сучасних інновацій враховувати їх як економічну, так і екологічну складові. Окремі господарства держави вже працюють над вирішенням цієї проблеми. Зокрема, це ПП «Галекс-Агро», що знаходиться в Житомирській обл. Це високотоварне інтегроване підприємство, яке спеціалізується на виробництві екологічно чистої органічної продукції. За рахунок запровадження у виробництво нових сортів рослин та порід тварин, надійної кормової бази, забезпечення сучасною технікою усіх технологічних процесів від виробництва до переробки і реалізації продукції, господарство щорічно має значні прибутки та ефективно веде аграрний бізнес. Саме інтегрований метод виробництва за рахунок міжгалузевої інтеграції дає можливість господарству розвивати різні галузі рослинництва, тваринництва, переробної промисловості. За рахунок будівництва нових тваринницьких комплексів, комбикормового та м'ясо-молочного заводів, елеватора та інших приміщень для зберігання та реалізації продукції на території села розвивається інфраструктура. За останні роки у населених пунктах, де розміщене це господарство, зросла кількість сільських жителів, які забезпечуються круглорічною роботою, побудовано сучасну середню школу, функціонують дошкільні дитячі заклади.

Передумовою запровадження інноваційної діяльності в аграрному секторі та економіці країни загалом є втрата виробничими потужностями своїх характеристик, їх старіння та невідповідність сучасним вимогам ринку. Основними принципами організації інноваційної діяльності є системність інноваційної діяльності, адаптивність до змін зовнішнього та внутрішнього середовища, ієрархічність на усіх рівнях, цільову орієнтацію, економічність щодо залучення додаткових ресурсів (табл. 8.11).

У роботі [10, с. 63] виділено специфічні принципи організації інноваційної діяльності, а саме: створення атмосфери, що стимулює пошук і освоєння інновацій; націленість інно-

вацій на потреби сільських жителів; організація інновацій здійснюється за принципом територіальної паралельності їх виконання. Дотримання всіх організаційних принципів з урахуванням соціально-економічних та природних особливостей певних територій повинно забезпечити прийняття більш обґрунтованих і правильних рішень.

Головним функціональним принципом є принцип попиту і пропозиції, який визначає необхідність створення інноваційного клімату, його цілі та завдання. В умовах ринку вихідною умовою залучення інноваційних розробок, з одного боку, є замовлення споживачів науково-технічної продукції, тобто перелік послуг, які вони потребують, і, з іншого, — пропозиція щодо послуг від розробників інноваційних продуктів.

Таблиця 8.11

Принципи організації інноваційної діяльності

(розроблено за даними [7, с. 112, 9, с. 52-53])

Принцип	Характеристика
Ієрархічності	Забезпечення ієрархічної взаємодії між елементами інноваційної діяльності на будь-яких вертикальних і горизонтальних рівнях системи
Цільової орієнтації	Організація інноваційної діяльності повинна сприяти безперервності інноваційного процесу, тобто цілісності інноваційної системи, яка повинна сприяти подоланню негативних аспектів при передачі інформації по стадіях інноваційного циклу
Системності	Наявність чітко визначених функцій, виконавців і взаємодій між ними у процесі здійснення інноваційної діяльності
Адаптивності	Діяльність суб'єкта господарювання повинна адекватно відображати вплив факторів зовнішнього, внутрішнього середовища на процеси створення інновацій, що враховує і тенденції їх зміни
Економічності	Організація інноваційної діяльності повинна сприяти оптимальній результативності інноваційного процесу шляхом скорочення інноваційного циклу, підвищення конкурентоспроможності нових виробів, своєчасного реагування на запити споживачів

Для успішного функціонування і розвитку інноваційних формувань економічні принципи їх діяльності в умовах ринкової економіки виходять на перший план. Найважливішим із них є принцип повної економічної самостійності і неза-

лежності даних формувань від будь-яких органів управління аграрним сектором економіки та інших супутніх організацій. Економічною основою їх функціонування є договір, тому принцип договірних відносин є дуже важливим. Він невіддільний від принципу взаємовигідності та паритетності всіх учасників інноваційного процесу.

До числа важливих соціальних принципів відноситься принцип поєднання різних форм власності. Інноваційні розробки в умовах ринкових відносин повинні запроваджуватися у різних формах власності: державній, кооперативній та індивідуальній, що зосереджені на сільських територіях. В умовах ринку при наявності повної економічної самостійності суб'єктів господарювання їх взаємини з органами управління та з ринковими структурами повинні складатися на принципах повної економічної незалежності цих формувань.

Враховуючи специфіку аграрного виробництва, інноваційна діяльність на сільських територіях повинна бути зосереджена на вирішенні головних завдань: проведення маркетингових досліджень з метою виявлення необхідності у новаціях; пошук нових технологій, ноу-хау і налагодження виробництва продукції, що буде конкурентоспроможна на внутрішньому та зовнішньому ринках; організація дослідного виробництва та освоєння нововведень. Ключовими завданнями організації інноваційної діяльності, що запроваджується на сільських територіях є вирішення наявних соціо-економічних проблем: поширення міграційних процесів, відсутність переробних потужностей, сировинна спрямованість аграрного виробництва, застарілість обладнання та відсутність інвестицій у інноваційні інфраструктурні проекти [11, с. 63]. При цьому організація інноваційної діяльності повинна відбуватися у декілька етапів:

1. Планування інноваційної діяльності: формулювання місії, визначення стратегічних напрямів інноваційної діяльності та постановка цілей у кожному з них, вибір оптималь-

ної для кожного напрямку інноваційної стратегії розвитку та формування довгострокових, середньострокових та короткострокових планів.

2. Організація інноваційної діяльності — формування процесів і структур, що підтримують інновації.

3. Мотивація.

Дослідження інноваційної діяльності провідних вітчизняних аграрних холдингів («Landkom International», «Кернел», «МСВ Agricole», «Миронівський хлібопродукт», «Sintal Agriculture», «Мрія». ММК ім. Ілліча, «Райз-Агро», «Дакор Агро Холдинг», «Укррос», «HarvEast», «Смарт-холдингом», «А.Т.К», «ТАКО») дозволяє виділити ряд загальних положень, що характеризують сучасні особливості організації інноваційного процесу інтегрованими формуваннями корпоративного типу, а саме: поширення інноваційних розробок по всьому технологічному ланцюгу виробництва, переробки та збуту сільськогосподарської продукції; створення центрів досліджень безпосередньо у сировинних зонах з метою наближення до польових умов та економії коштів, створення власних наукових лабораторій).

У структурі сільськогосподарських підприємств, які виробляють продукцію, холдинги складають майже половину. Майже 90% високотоварних холдингових підприємств працюють у галузі рослинництва. Більшість з них вирощують лише інтенсивні, високоенергетичні культури (соняшник, соя, кукурудза на зерно, ріпак) як «монокультури», що негативно позначається на урожайності і особливо на родючості ґрунтів. При такому веденні господарювання практикується вахтовий метод посіву, догляду та збирання врожаю. Майже вся вирощена продукція іде на експорт. Для отримання високих врожаїв та відповідно прибутків компанії використовують інтенсивні методи ведення господарства: закупляють сучасні інтенсивні сорти та гібриди сільськогосподарських культур, вносять необхідну кількість на запланований уро-

жай мінеральних макро- та мікродобрив, стимуляторів росту рослин, застосовують в повній мірі засоби захисту рослин та ретарданти. В агротехніці мають місце сучасні технології, в яких задіяні потужні широкозахватні агрегати переважно іноземного походження. Такі методи господарювання дають можливість власникам холдингових компаній отримати високі прибутки. Окремі з них навіть і податки платять за місцем реєстрації агрохолдингів.

У свою чергу, сільська територія населення, яке проживає в зоні діяльності холдингів, не отримують ніякої вигоди, адже місцеві жителі залишилися без роботи, у селі не розвивається інфраструктура, розбиваються дороги при порушеннях технологічних процесів при обробці посівів отрутохімікатами мають місце втрати бджіл, огородніх культур та іншої живності.

Водночас, є і позитивний приклад ведення аграрного бізнесу. Це ПП «Сігнет — Центр» Попільнянського району Житомирської обл. Це високотоварне холдингове підприємство, яке за рахунок міжгалузевої інтеграції поєднує усі виробничі процеси, переробляє і реалізує власну продукцію. Має цукровий завод і сировинну базу, зернове господарство, млин, хлібопекарню: у галузі тваринництва — сучасні тваринницькі приміщення, комбикормовий завод та забійні цехи. На території населених пунктів господарства діє торгівельна мережа. У населених пунктах збільшується кількість населення, особливо молоді, для яких створені всі умови для навчання, спортивної та суспільно корисної роботи.

Слід зазначити, що у сільському господарстві діє ряд факторів, що перешкоджають стабільному зростанню інноваційної активності, до яких можна віднести наступні:

— старіння наявної технологічної та науково-технічної бази сільськогосподарської галузі та її невідповідність новим світовим виробничим і економічним вимогам. Зниження виробництва традиційних видів сільськогосподарської про-

дукції, слабка політика держави, яка практично не сприяє підтримці аграрного сектора і сільських територій та висока вартість нової техніки і технологій не дозволяють розвивати інноваційну діяльність у сільськогосподарській галузі;

— диспропорції обміну між аграрним сектором та іншими галузями економіки, які призводять до його деградації. Варто відмітити, що істотно погіршують становище сільськогосподарської галузі постійно зростаючі ціни на енергоносії, а це, в свою чергу, призводить до ще більшого виснаження аграрного сектора економіки в цілому;

— несприятлива інвестиційна ситуація в сільськогосподарській галузі та низька норма прибутковості економічних агентів, задіяних в даній сфері економіки країни. Незважаючи на активізацію інвестиційної діяльності у сільському господарстві за рахунок діяльності аграрних холдингів, його частка до сих пір не перевищує 1% видаткової частини бюджету.

Варто відзначити, що і ресурсів, необхідних для ефективно інноваційної діяльності на сільських територіях, значно менше, ніж це потрібно для збалансованого розвитку сільськогосподарської галузі. До того ж за останні десять років в понад два рази зменшилися власні кошти сільськогосподарських підприємств, які служать основним джерелом інвестування в основний капітал і виробництво сільськогосподарської продукції, що є не тільки стримуючим аспектом інноваційної діяльності аграрного сектора, але і створює загрозу невиплати отриманих кредитів.

Обґрунтовуючи шляхи підвищення ефективності виробничих ресурсів сільського господарства України у контексті зміцнення економічної безпеки В.Д. Залізко зазначає, що для вирішення проблеми підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва необхідна його модернізація [6, с. 20]. У зв'язку з цим варто вирішити такі завдання: забезпечити зростання інвестиційної привабливості сільськогосподарської галузі для приватних інвесторів, як вітчизняних,

так і зарубіжних; підвищити темпи техніко-технологічного переоснащення сільськогосподарських підприємств і організацій; здійснити збалансований розвиток соціальної інфраструктури на муніципальному рівні, що повинно забезпечити приплив кваліфікованих кадрів в село; розробити і впровадити нові технології на інноваційній основі.

Невідкладними заходами щодо підтримки залучення сільськогосподарськими підприємствами інновацій є [12, с. 11]: перебудова структури сільськогосподарського виробництва з метою адаптації підприємств до загальносвітових умов; розробка та впровадження ресурсозберігаючої техніки і технологій; введення заохочувальних заходів для агропромислової кооперації і сільськогосподарської інтеграції; розвиток лізингу і підвищення ефективності використання кредитних ресурсів; розробка державної програми з навчання сільськогосподарських підприємців; підвищення ефективності субсидування аграрного сектора через переорієнтацію субсидій з рівня виробника сільськогосподарської продукції на рівень її споживача; використання нових управлінських методик та інших інновацій у сфері управління. Водночас, у зв'язку із відсутністю необхідних фінансових ресурсів реалізація зазначених заходів на сільських територіях відбувається надто повільно.

Підсумовуючи дослідження принципів, цілей та завдань забезпечення інноваційного розвитку сільських територій, варто відзначити, що у сучасних умовах доцільно відмовлятися від усталеного поділу життєвого простору на місто і село та поступово переходити на новий принцип територіального соціально-економічного устрою і новий уклад життя суспільства, залежно від промислової або аграрної спеціалізації регіону або району, тобто необхідні розвинений аграрний сектор економіки і перехід від мегаполісної до ландшафтнопоселенської урбанізації життєвого простору країни. Великі культурні центри не повинні втрачати своєї актуальності, але робочі місця і сучасна соціальна інфра-

структура повинні бути рівномірно розосереджені по території країни. На нашу думку, необхідно у найближчій перспективі на державному рівні сформувавши основні завдання економічної безпеки сільських територій та внести доповнення в пріоритети державної аграрної політики.

1. **Белевят О.А.** Соціально-економічний розвиток сільських територій в умовах транзитивної економіки: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / Белевят О. А. ; Миколаїв. держ. аграр. ун-т. — Миколаїв, 2010. — 20 с.

2. **Бойко В.В.** Загрози функціонуванню господарського механізму розвитку сільських територій: структурно-функціональний аспект / В.В. Бойко // Актуальні проблеми економіки, 2016. — № 8. — с. 195–204.

3. **Бородіна О.М.** Сільська громада та соціоекономічний розвиток села // Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., — К., 2012. — с. 178-213.

4. **Дієсперов В.С.** Сільські громади та адміністративно-територіальна реформа / В.С. Дієсперов // Економіка АПК, 2015. — № 1. — с. 56–63.

5. **Єрмоленко В.М.** Особливості формування категорії «сталый розвиток сільських територій» [Електронний ресурс] / В.М. Єрмоленко. — Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/7490/1/10evm.pdf>.

6. **Залізко В.Д.** Методика оцінювання економічної безпеки сільських територій України / В.Д. Залізко, В.І. Мартиненков // Економіка України, 2016. — № 1. — с. 19–34.

7. **Іртищева І.О.** Інноваційне оновлення агропродовольчої сфери Причорноморського регіону: проблеми теорії та практики : Монографія. — Миколаїв : Дизайн та поліграфія, 2010. — 412 с.

8. **Краснокутська Н.В.** Інноваційний менеджмент : Навч. посібник. [Електронний ресурс] — К. : КНЕУ, 2003. — 504 с. — Режим доступу: <http://library.if.ua/book/4/502.html>.

9. **Кривобок П.В.** Соціально-орієнтоване підприємство як модель соціально-економічного розвитку сіл України / П.В. Кривобок // Агросвіт, 2015. — № 14. — с. 51–56.

10. **Ксьонжик І.В.** Соціально-економічний розвиток сільських територій як об'єкт інфраструктурного забезпечення / І.В. Ксьонжик // Економіка АПК, 2014. — № 10. — с. 60–65.

11. **Куцмус Н.М.** Інституційні засади формування європейської мережі сільського розвитку в контексті євроінтеграційного вибору України / Н.М. Куцмус // Вісн. Сумського нац. аграр. ун-ту. Серія «Економіка та менеджмент». — 2010. — Вип. 6/2(42). — с. 62–68.

12. **Малік М.Й.** Перспективи розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях України / М.Й. Малік, Л.В. Забуранна // Економіка АПК, 2015. — № 8. — с. 5–14.

13. **Стегней М.І.** Інноваційні аспекти сталого розвитку сільських територій в умовах глобалізаційних викликів / М.І. Стегней // Актуальні проблеми економіки, 2014. — № 1. — с. 297–303.

14. Український вільний університет, Мюнхен (ФРН), Університет з безпеки управління в Кошице (Словаччина). — Львів : Простір-М, 2015. — с. 197–198.

8.4 Просторовий потенціал у структурі логістичного потенціалу регіонів України: сутність та оцінка*

Світовий досвід переконливо свідчить, що однією з основних передумов розвитку товарних ринків та інтеграції в глобальний ланцюг поставок є раціональне використання існуючого потенціалу не тільки підприємств-виробників продукції, а й регіонів, адже від ефективного використання

*Публікація містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом Ф70 Державного фонду фундаментальних досліджень

наявних переваг чи нівелювання недоліків економіко-географічного положення, ефективності експортно-імпортних операцій, транспортування тощо залежить зростання економічної активності, розвиток інновацій, збільшення інвестиційної привабливості на рівні окремої організації, галузі, регіону, держави в цілому.

Раціонально побудована регіональна система з урахуванням особливостей її економіко-географічного положення у структурі логістичного потенціалу (див. [2]) покращує протікання бізнес-процесів і якість життя населення, забезпечує сталий розвиток території. Визначення показників та їх оцінка з точки зору вироблення раціональних рішень у системі управління регіональним розвитком мають важливе значення.

На наш погляд, просторовий потенціал (потенціал привабливості економіко-географічного положення) — це інтегрований показник, що поєднує зручність і особливості клімато-географічного положення (чисельність населення, показники експорту та імпорту товарів і послуг, протяжність державного кордону, відстані до найбільших промислових міст, забезпеченість територіями). Динаміку показників даного потенціалу за регіонами України у 2010–2015 рр. наведено на рис. 8.6–8.12.

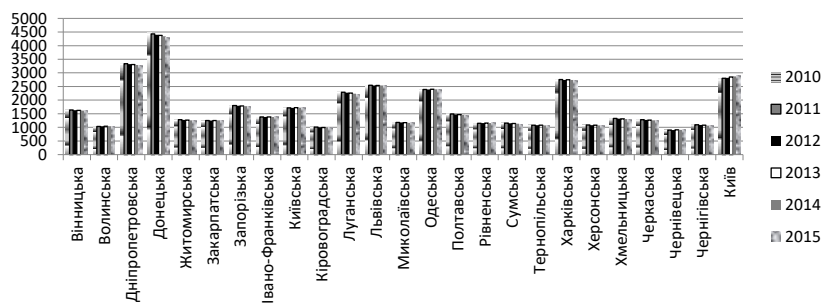

Рис. 8.6. Чисельність населення за регіонами України, тис. осіб, 2010–2015 рр. (побудовано автором на основі [31])

Так, згідно з рис. 8.6 чисельність населення за регіонами України є майже незмінною.

Показники експорту товарів та послуг за регіонами України з 2010 по 2015 рр. коливаються. Однак, порівнюючи обсяги експорту товарів на початку та у кінці досліджуваного періоду, виявляємо збільшення показників тільки у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Одеській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій, Чернігівській обл. та м. Київ (рис. 8.7), а експорту послуг — у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Закарпатській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Тернопільській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій та Чернігівській обл. (рис. 8.8).

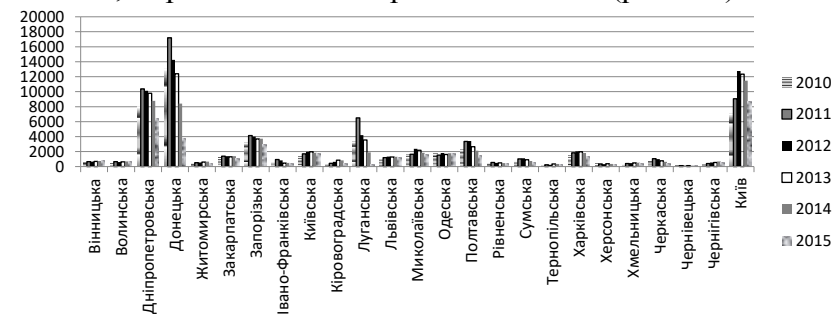

Рис. 8.7. Експорт товарів за регіонами України, млн. дол. США, 2010–2015 рр. (побудовано автором на основі [30])

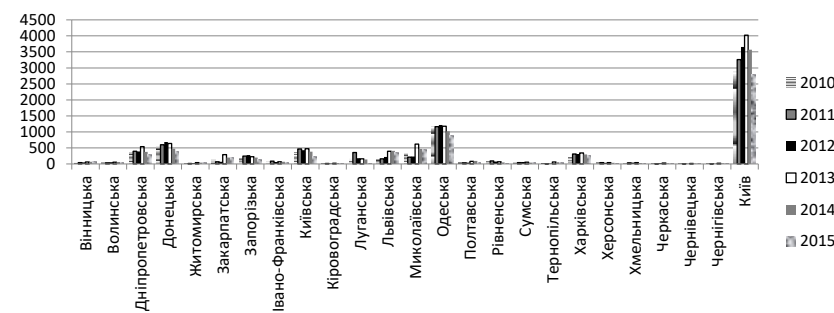

Рис. 8.8. Експорт послуг за регіонами України, млн. дол. США, 2010–2015 рр. (побудовано автором на основі [30])

Таблиця 8.12

Складові транспортно-географічного положення у структурі просторового потенціалу за регіонами України*
(побудовано автором на основі [1, 3, 4, 6])

Регіони	Протяжність державного кордону на суходолі, км										Відстані автошляхами до найбільших промислових міст, км				Забезпеченість територіями (площа)			Сумарний рейтинг**	Інтегральний	
	Рейтинг	усього, у т. ч.:	Польсько	Словаччиною	Угорщиною	Румунією	Молдовою	Білоруссю	Росією	Рейтинг	Київ	Рейтинг	Харків	Рейтинг	земельні ділянки (суша), тис. га	Рейтинг	воли, га			Рейтинг
Вінницька	13	202	0	0	0	0	202	0	0	1-20	268	5	744	17	2649,2	12	11834,9	4	52-71	5
Волинська	6	395	190	0	0	0	0	205	0	1-20	388	12	876	20	2014,4	19	3384,2	19	77-96	16-17
Дніпропетровська	16-25	0	0	0	0	0	0	0	0	1-20	447	15	234	4	3192,3	2	7594,2	14	52-80	8
Донецька	7	312	0	0	0	0	0	0	312	24	693	24	290	6	2651,7	11	2501,5	22	94	21
Житомирська	11	280	0	0	0	0	0	280	0	1-20	131	3	616	15	2982,7	5	2861,1	21	56-75	7
Закарпатська	3	467,3	33,4	98,5	130	205,4	0	0	0	1-20	782	25	1285	25	1275,3	23	9439,0	7	84-103	19
Запорізька	16-25	0	0	0	0	0	0	0	0	1-20	544	21	296	7	2718,3	9	1170,8	24	78-106	20
Івано-Франківська	15	50	0	0	0	50	0	0	0	1-20	552	22	1079	24	1392,7	21	15688,7	2	85-104	23
Київ	16-25	0	0	0	0	0	0	0	0	1-20	0	1-2	478	10-11	83,6	25	1992,4	23	76-106	18
Київська	14	137	0	0	0	0	0	137	0	1-20	0	1-2	478	10-11	2812,1	8	9013,6	8	42-63	2
Кіровоградська	16-25	0	0	0	0	0	0	0	0	1-20	302	9	379	9	2458,8	13	10100,8	5	53-81	9
Луганська	2	776	0	0	0	0	0	0	776	25	711	23	254	5	2668,3	10	3376,4	20	85	14
Львівська	10	280	280	0	0	0	0	0	0	1-20	537	17	1016	23	2183,1	16	16434,1	1	68-87	11
Миколаївська	16-25	0	0	0	0	0	0	0	0	1-20	472	19	559	14	2458,5	14	3399,6	18	82-110	24
Одеська	1	1362	0	0	0	572	790	0	0	1-20	489	20	704	16	3331,4	1	8106,8	12	51-70	4
Полтавська	6-25	0	0	0	0	0	0	0	0	1-20	339	7	144	2	2875,0	16	13286,4	3	35-63	1
Рівненська	12	234	0	0	0	0	0	234	0	1-20	318	11	805	19	2005,1	20	7719,0	13	76-95	15
Сумська	9	298	0	0	0	0	0	0	298	22	333	8	183	3	2383,2	15	8490,0	11	68	10
Тернопільська	16-25	0	0	0	0	0	0	0	0	1-20	438	13	896	21	1382,4	22	6125,6	17	90-118	25
Харківська	8	307,5	0	0	0	0	0	0	307,5	23	479	14	0	1	3141,8	4	6552,6	15	65	6
Херсонська	16-25	0	0	0	0	0	0	0	0	1-20	538	18	548	13	2846,1	7	990,2	25	80-108	22
Хмельницька	16-25	0	0	0	0	0	0	0	0	1-20	306	10	800	18	2062,9	18	9697,2	6	69-97	13
Черкаська	16-25	0	0	0	0	0	0	0	0	1-20	189	6	371	8	2091,6	17	6129,2	16	64-92	12
Чернівецька	5	404,4	0	0	0	226,4	178	225	0	1-20	540	16	1003	22	809,6	24	9007,4	9	77-96	16-17
Чернігівська	4	408	0	0	0	0	0	0	183	21	141	4	542	12	3190,3	3	8584,4	10	54	3

*Жирними границями виділено комірки з найкращими значеннями показників регіону, а затіненням — найгіршими;

**Розраховано як сума значень рейтингів за кожним показником

Згідно з результатами рейтингування регіонів України за рівнем розвитку транспортно-географічного положення у структурі просторового потенціалу Полтавська, Київська та Чернігівська обл. є лідерами (у табл. 8.12 виділені жирними границями комірки), а Тернопільська, Миколаївська та Івано-Франківська обл. — аутсайдерами (у табл. 8.12 виділені затіненням).

Як бачимо, лідерами за чисельністю населення та обсягами експорту товарів є Донецька, Дніпропетровська обл. та м. Київ, за обсягом імпорту товарів — м. Київ, Дніпропетровська та Київська обл., за обсягом експорту та імпорту послуг — м. Київ, Одеська та Донецька обл., за показником кількості підприємств, що здійснюють експортну та імпортну торгівлю товарами — м. Київ, Дніпропетровська та Харківська обл.

За загальною протяжністю державного кордону на суходолі серед лідерів є Одеська, Луганська та Закарпатська обл., однак у зв'язку з військовою агресією Росії Луганська, Донецька та Харківська обл. є аутсайдерами, оскільки мають найдовшу протяжність суміжного кордону.

Згідно з відстанню автошляхами до найбільших промислових міст: до м. Київ лідерами є м. Київ, Київська та Житомирська обл., до м. Харків — Харківська, Полтавська та Сумська обл.; забезпеченістю площею земельних ділянок — Одеська, Дніпропетровська та Чернігівська обл., а водними об'єктами — Львівська, Івано-Франківська та Полтавська обл.

Визначення рейтингу областей України за просторовим потенціалом пропонуємо здійснювати за середніми значеннями за аналізований період кожної його складової (табл. 8.12, 8.13).

Таким чином, згідно з результатами рейтингування регіонів України за рівнем розвитку просторового потенціалу (без урахування транспортно-географічного положення) м. Київ, Дніпропетровська та Донецька обл. є лідерами (у табл. 8.13 виділені жирними границями комірки), а Чернівецька, Кіровоградська та Херсонська обл. — аутсайдерами (у табл. 8.13 виділені затіненням).

Таблиця 8.13

*Середні значення показників просторового потенціалу
(без урахування транспортно-географічного положення) регіонів
України за 2010-2015 рр. та їх рейтинг* (розроблено автором)*

Регіони України	Чисельність населення, тис. осіб	Рейтинг	Експорт товарів, млн. дол. США	Рейтинг	Імпорт товарів, млн. дол. США	Рейтинг	Експорт послуг, млн. дол. США	Рейтинг	Імпорт послуг, млн. дол. США	Рейтинг	Кількість підприємств, що здійснюють експортну торгівлю товарами, од.	Рейтинг	Кількість підприємств, що здійснюють імпорتنу торгівлю товарами, од.	Рейтинг	Сумарний рейтинг**	Інтегральний рейтинг
Вінницька	1630,3	10	691,5	15	403	19	51,5	16	34,7	16	388	11	393	12	99	15
Волинська	1039,5	23	605,5	16	853,8	12	50,5	17	26,8	17	327	15	469	10	110	16
Дніпропетровська	3314,9	2	8909,7	3	5315,8	2	393,0	4	437,5	4	1079	2	1908	2	19	2
Донецька	4386,6	1	11513,9	1	3206,9	4	555,6	3	455,4	3	713	5	988	7	24	3
Житомирська	1270,9	15	528,5	19	364,9	20	364,9	7	12,7	7	488	9	363	14	91	13
Закарпатська	1252,3	16	1286,1	11	1694,0	8	157,3	12	37,9	12	463	10	518	9	78	10
Запорізька	1788,6	8	3614,4	4	1682,2	9	211	10	89,1	10	513	8	647	8	57	8
Івано-Франківська	1381,2	12	600,6	17	676,5	14	66,7	13	35,3	13	351	12	356	15	96	14
Київ	2833,4	3	10248,4	2	22698,2	1	3363,6	1	2495,3	1	2934	1	8136	1	10	1
Київська	1722,6	9	1749,9	8	3859,1	3	389,0	5	249,9	5	706	7	1295	5	42	5-6
Кіровоградська	998,9	24	582,8	18	208,3	23	21,5	22	22,6	22	204	23	177	25	157	24
Луганська	2265,3	7	3287,7	5	1339,2	10	167,4	11	98,8	11	333	13	377	13	70	9
Львівська	2542,0	5	1220,3	12	2530,1	6	283,9	9	81,8	9	786	4	1518	4	49	7
Миколаївська	1176,2	17	1872,9	7	823,0	13	387,2	6	67,6	6	251	21	261	20	90	12
Одеська	2392,7	6	1694,3	10	2909,2	5	1106,0	2	212,6	2	709	6	1267	6	37	4
Полтавська	1473,3	11	2540,1	6	1090,7	11	56,1	15	166,0	15	330	14	410	11	83	11
Рівненська	1155,9	18	462,9	21	356,9	21	61,6	14	22,4	14	299	17	329	18	123	17
Сумська	1147,6	19	859,3	13	594,2	15	48,6	18	69,8	18	289	18-19	248	22	123-124	18
Тернопільська	1079,0	22	270,8	24	297,3	22	34,4	20	9,8	20	158	25	271	19	152	22
Харківська	2746,6	4	1736,9	9	2050,6	7	287,1	8	192,9	8	1061	3	1562	3	42	5-6
Херсонська	1080,6	21	330,5	23	201,5	24	38,0	19	5,0	19	247	22	223	23-24	151-152	23
Хмельницька	1317,2	13	423,7	22	445,3	17	30,5	21	12,6	21	268	20	352	16	130	20
Черкаська	1273,1	14	761,3	14	434,3	18	20,1	23	20,2	23	302	16	346	17	125	19
Чернівецька	906,6	25	121,4	25	133,2	25	13,8	25	1,7	25	190	24	223	23-24	172-173	25
Чернігівська	1082,8	20	515,5	20	497,2	16	14,3	24	26,8	24	289	18-19	250	21	143-144	21

* жирними границями виділено комірки з найкращими інтегральними значеннями показників регіону, а затіненням — з найгіршими;

** розраховано як сума значень рейтингів за кожним показником

За результатами дослідження визначимо лідерів за рівнем розвитку просторового потенціалу у структурі логістичного забезпечення регіонів України (табл. 8.14).

Таким чином, аналіз просторового потенціалу регіонів України за запропонованим набором показників показав, що найкраще забезпечення мають Київська, Одеська та Дніпропетровська обл. (у табл. 8.14 виділені жирними границями комірки), а найнижче — Тернопільська, Херсонська та Чернівецька обл. (у табл. 8.14 виділені затіненням).

Таблиця 8.14

*Рейтинг регіонів України за рівнем просторового потенціалу
(розроблено автором)*

Регіони України	Рейтинг за складовими транспортно-географічного положення	Рейтинг без урахування транспортно-географічного положення	Сумарний рейтинг	Інтегральний рейтинг
Вінницька	5	15	20	8-9
Волинська	16-17	16	32-33	18
Дніпропетровська	8	2	10	3
Донецька	21	3	24	11-12
Житомирська	7	13	20	8-9
Закарпатська	19	10	29	15
Запорізька	20	8	28	13-14
Івано-Франківська	23	14	37	22
Київ	18	1	19	7
Київська	2	5-6	7-8	1
Кіровоградська	9	24	33	19-20
Луганська	14	9	23	10
Львівська	11	7	18	6
Миколаївська	24	12	36	21
Одеська	4	4	8	2
Полтавська	1	11	12	5
Рівненська	15	17	32	17
Сумська	10	18	28	13-14
Тернопільська	25	22	47	25
Харківська	6	5-6	11-12	4
Херсонська	22	23	45	24
Хмельницька	13	20	33	19-20
Черкаська	12	19	31	16
Чернівецька	16-17	25	41-42	23
Чернігівська	3	21	24	11-12

Беручи до уваги той факт, що Сумська обл. не має найгірших значень за жодним із показників і поділяє разом із Запорізькою обл. 13-14 місце, і є серед лідерів за показником відстані до найбільших промислових міст, можна стверджувати, що у даному регіоні є ресурси для його логістичного забезпечення, подальшого розвитку та впровадження інноваційних підходів до ефективного управління.

1. Автоперевезення DELLA [Електронний ресурс] / Офіційний сайт, 2017. — Режим доступу: <http://della.com.ua/distance/?cities=208,5399>

2. Біловодська О.А. Особливості врахування логістичного потенціалу регіону в процесі розроблення системи розподілу на підприємстві / О.А. Біловодська, О. Ф. Грищенко, Л. О. Сигида // Економічний часопис-XXI. — 2016. — № 160 (7–8). — с. 105–110.

3. Статистика регіонів України [Електронний ресурс]: — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

4. Соціально-економічне становище м. Івано-Франківська за 2015 рік [Електронний ресурс] / Івано-Франківський регіональний центр зайнятості / Державна служба статистики України, 2017. — Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/ifr/control/uk/publish/article?art_id=57520&cat_id=1015573

5. Статистичний збірник «Зовнішня торгівля України товарами та послугами» 2010-2015 рр. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України, 2016. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

6. Статистичний збірник «Регіони України» 2010–2015 рр. Частина 1 [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України, 2016. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

8.5 Розвиток міської громади шляхом формування стратегії міського розвитку (на прикладі міста Тростянець Сумської області)

До 2005 р. в Тростянецькій міській раді була відсутня будь-яка стратегія розвитку міста, що, в свою чергу, негативно впливало на його повноцінний розвиток. Так, відсутність даного документу не давало можливість місцевій владі проаналізувати сильні та слабкі сторони міста і оцінити позицію міста у контексті аналізу зовнішніх чинників — можливостей і загроз, що в результаті призводило до хаотичних та непослідовних кроків місцевої влади при підготовці та реалізації щорічних планів соціально-економічного розвитку, які традиційно щороку приймалися на сесіях міської ради. В результаті місто виглядало більш депресивним, ніж економічно та соціально розвинутим, відбувався значний відтік населення і різке невдоволення жителями існуючим станом, саме тому у 2005 р. було розпочато активну роботу з формування стратегії міського розвитку. Обмеженість фахівців міської ради, накопичені роками системні проблеми у міському господарстві кілька років не давали змоги сформуванню якісного документу з економічного розвитку міста. Завдяки співпраці у 2007 р. з проектом «Економічний розвиток українських міст» Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) розпочалася системна робота над формуванням якісної і відповідної міжнародним стандартам стратегії економічного розвитку м. Тростянець. Задля підготовки стратегії був створений експертний комітет, до якого були включені представники місцевої бізнес-спільноти, підприємницькі та ділові кола, громадські організації та провідні спеціалісти органів місцевого самоврядування, депутати міської ради та представники громадських організацій міста. Робота над розробкою стратегії тривала майже рік.

На першій стадії процесу було проведено «сканування середовища» і виконано базовий аналіз ситуації у місті та районі. Спеціалісти міської ради за участю консультантів проекту підготували «Профіль громади», який містив інформацію про демографічну ситуацію у місті, трудові ресурси, заробітну плату, зайнятість населення та безробіття, стан економіки, розвиток бізнесу, місцеву комунальну та технічну інфраструктуру, основні параметри бюджету міста, довкілля та умови життя. Першоджерелом для такої інформації слугували дані, подані виконавчими органами міської ради, податковою службою, Центром зайнятості, відділом статистики та іншими установами.

Представниками громадськості за допомогою членів експертного комітету було проведено опитування роботодавців на 29-ти різних підприємствах великого, малого та середнього бізнесу, які працюють у різних секторах економіки, з метою визначення важливості проблем, на думку респондентів, їх очікувань та планів на майбутнє. Результатом опитувань став документ «Вивчення думки підприємців».

Існування фундаментальної бази («Профілю громади», результатів соціологічних досліджень та їх аналіз) відіграло важливу роль у виборі стратегічних напрямків — чинників економічного розвитку м. Тростянець, на яких зосередився «Стратегічний план» [3], а саме: розвиток малого і середнього підприємництва, в тому числі через розвиток туризму; розвиток комунальної інфраструктури; залучення інвестицій.

Крім цього експертним комітетом було сформовано бачення розвитку міста [1]:

1) Тростянець — шоколадна столиця України, прадавня українська земля, мальовничий край чистих озер та унікальних пам'яток архітектури;

2) місто з досвідом залучення іноземних інвестицій, давніми традиціями в галузі харчової, переробної, деревообробної та машинобудівної промисловості, важливий залізничний та автомобільний транспортний вузол.

3) екологічно чисте місто, яке формує сприятливі умови для розвитку бізнесу та відпочинкового туризму, інвестицій у традиційних та інноваційних галузях.

4) край працьовитих і талановитих людей, які прагнуть жити у впорядкованому місті з високим рівнем життя і добробуту та відповідальною владою».

Розроблена стратегія економічного розвитку міста пройшла активне обговорення і була затверджена у березні 2008 р. на сесії міської ради. Розроблено детально основні етапи реалізації стратегії.

Вирішення питання розвитку малого та середнього підприємництва базувалось на розробленій на основі стратегії «Програмі підтримки малого та середнього підприємництва», що включала в себе: необхідність активізації суб'єктів малого підприємництва і спрощення умов для їх розвитку; створення належних умов праці для підприємців на ринках міста; туризм — запорука розвитку малого підприємництва.

Враховуючи потребу суб'єктів малого та середнього бізнесу щодо створення місць для їх підприємницької діяльності в місті було розроблено чіткий та прозорий механізм розміщення тимчасових споруд (торгових павільйонів) по місту. «Комплексна схема розміщення тимчасових споруд на території м. Тростянець», розроблена міською радою із залученням профільного інституту, стала базовим нормативним документом, що регулював встановлення МАФів по місту. Схема передбачала 52 місця для розміщення тимчасових споруд, але в результаті попиту бізнесу до неї періодично вносились коригування, і станом на грудень 2016 р. схемою передбачалось вже 68 місць для розміщення нових тимчасових споруд. З одного боку, можливість безпосередньо через ЦНАП подати документи, відкритість та прозорість процесу отримання паспорту прив'язки тимчасової споруд скорочувала час підприємців для отримання пакету дозвільних документів та усувало можливі корупційні ризики, створювало конкурентні умови для розвитку бізнесу в місті, а з іншого боку,

місто отримало сучасні торговельні павільйони, розроблені в індивідуальних архітектурних стилях залежно від місця розміщення, які автоматично стали інструментами створення нових робочих місць у цій сфері та наповнення міського бюджету.

Станом на 31.08.2017 р. з 68 місць для розміщення тимчасових споруд вже фактично споруджено 40 працюючих торговельних павільйони. Було створено мінімум 80 робочих місць. Отже, даний напрямок роботи міської ради позитивно вплинув на розвиток малого підприємництва, що, в свою чергу, слугувало покращенню економічного стану міста.

З метою підтримки малого підприємництва міською радою ще з 2010 р. було підняте питання перед районною радою щодо передачі місту двох занедбаних та збиткових ринків, які знаходилися у комунальній власності районної ради та розташовувалися саме у м. Тростянець. У лютому 2016 р. ринки були передані місту, яке надано фінансову підтримку КП «Тростянецький ринок» у розмірі 850 тис. грн. В результаті дані кошти були спрямовані на облаштування території та поліпшення технічно-матеріальної бази «Центрального» та «Денного» ринків. Окрім того, міська рада прийняла рішення про звільнення від земельного податку КП «Тростянецький ринок» за користування земельними ділянками під ринком. В результаті було зменшено податкове навантаження на підприємців, на загальну суму 32,6 тис. грн. на місяць.

Даний комплекс заходів дав змогу поліпшити умови праці підприємців та покращити умови обслуговування споживачів на ринках міста, що, в свою чергу, підвищило конкурентоздатність підприємців на ринках. Як наслідок, тільки на «Центральному» ринку щоденна кількість торгуючих підприємців збільшилась на 50–70 осіб в день залежно від дня тижня та відповідно збільшилась кількість покупців. В результаті комплексних змін на «Центральному» ринку було створено умови для стабільної роботи 270–350 підприємців залежно від пори року та дня тижня.

Таким чином, проведений комплекс заходів дозволив повноцінно розвивати ринки міста як сучасні майданчики для розвитку підприємництва та якісного обслуговування жителів міста та району.

Наявність в місті значної кількості унікальних пам'яток архітектури та мальовничої природи є суттєвим фактором, що впливає на розвиток туризму, який безпосередньо стимулює підприємництво, саме тому, починаючи з 2008 р., і особливо протягом 2015–2017 рр. міською радою була проведена значна робота по підвищенню туристичної привабливості міста. Основним напрямком цієї роботи було відновлення і ремонт наявних пам'яток історії та архітектури XVIII століття фортеці «Круглий Двір» та головний будинок-садиба Л.Є. Кеніга.

Також, паралельно в місті будувалися нові туристичні об'єкти («Алея закоханих» із старовинною альтанкою), впорядковувалася дендропарк «Нескучне», де також ремонтувався грот «Німф», здійснювалося встановлення нічного підсвітлення всіх об'єктів історичної архітектури, встановлювалися туристичні мапи, вказівники маршрутів тощо.

Наступним етапом розвитку міста є організація щорічних всеукраїнських та міжнародних фестивалів, які почали відбуватися в урочищі Нескучному та у «Круглому дворі», — фестивалю класичної музики «Чайковський Fest», фестивалю історичної реконструкції «Стара Фортеця. Подорож крізь століття», спортивного фестивалю «Нескучний ВелоFest», музичного фестивалю «Схід-рок». Щороку фестивалі відвідують до 25 тис. туристів. За останні три роки фестивалі стали більш якісними і визнаватися одними з кращих фестивалів України у подібній категорії. Більш того, завдяки якісному проведенню і великому попиту туристів, фестиваль «Стара Фортеця. Подорож крізь століття» з бюджетом понад 350 тис. грн. став взагалі самоокупним. Міська рада

вже взагалі не витрачає на його проведення кошти з міського бюджету. Фестиваль «Схід-Рок» з бюджетом майже 950 тис. грн. теж практично самоокупний.

Продовжується створення нових експозицій. В клубному закладі Тростянецької міської ради «Культурно-дозвіллевий комплекс «Тростянецький», який розміщений в пам'ятці архітектури XVIII століття — садибі Л.Є.Кеніга, створено картинну галерею, Експозицію «Музей шоколаду» та «Музей кави», а у 2017 р. відкрито кімнату-експозицію, присвячену перебуванню П.І. Чайковського в м. Тростянець. Зазначені туристичні об'єкти щоденно приваблюють сотні туристів. Лише садиба Л.Є.Кеніга щороку приймає біля 10 тис. туристів.

Загальний щорічний потік туристів в місто в 2017 р. складає орієнтовно 30 тис. чоловік.

Таким чином, дані заходи не тільки підвищують туристичну привабливість міста і, як наслідок, збільшують потік туристів в місто, а й надають можливість місцевим підприємцям брати активну участь в ярмаркових заходах, створюють умови для збільшення попиту на послуги приватних таксі, комунальних готелів, магазинів з реалізації продуктів харчування та закладів ресторанного господарства. Лише фестивалні заходи збільшили кількість місцевих підприємців, які беруть участь в ярмарках під час проведення фестивалів, з 21 у 2015 р. до 48 в 2017 р. Комунальні готелі за останні три роки під час проведення фестивалів отримали додаткові доходи на загальну суму 53,5 тис. грн. Дочірнє підприємство «Ринок Європейський», яке обслуговує територію ярмарку під час проведення фестивалів, збільшило свої доходи за ці послуги з 40,62 тис. грн. у 2015 р. до 112,39 тис. грн. в 2017 р. Загалом за три роки підприємство додатково отримало 231,56 тис. грн. Клубний заклад Тростянецької міської ради «Культурно-дозвіллевий комплекс «Тростянецький» за 2015–2016 рр. та I півріччя 2017 р. реалізував сувенірної продукції на загальну суму 129,3 тис. грн.

Отже, розвиток туризму в місті позитивно вплинув на розвиток підприємництва та відкрив нові перспективи для діяльності місцевого бізнесу.

За 2015–2016 рр. та 8 місяців по серпень 2017 р. в результаті комплексу заходів, які провела Тростянецька міська рада за напрямом «Розвиток малого та середнього підприємництва», були досягнуті такі результати [2]: встановлено 40 торговельних павільйонів 40 підприємцями; створено 80 нових робочих місць; на ринках міста створені європейські умови для розвитку 35 підприємців, які працевлаштували 89 чоловік; організовано щорічне проведення 4-х фестивалів, залучено 41 підприємця.

1. **Артюшенко М.М.** Тростянець: нариси історії : науково-популярне видання / М.М. Артюшенко // Суми : Сумський державний університет, 2017. — 168 с.

2. Офіційний сайт Тростянецької міської ради Сумської області [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://trostyanets-miskrada.gov.ua>.

3. «Стратегічний план економічного розвитку міста Тростянець» [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://trostyanets-miskrada.gov.ua>.

8.6 Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади як складова соціальної політики України

В Україні одним із наслідків подій 2014 р. стало формування нової соціально вразливої групи населення — внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Згідно з керівними принципами UNHCR щодо питань про переміщення осіб всередині країни [1], ВПО визнаються люди або групи лю-

дей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки (місця проживання) через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих (техногенних катастроф), і які не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон країни. Згідно чинного законодавства України [2], ВПО є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Тривалий час ВПО отримували допомогу в обмеженому обсязі, а іноді навіть взагалі не отримували. Міжнародний Комітет Червоного Хреста як гарант Женевських Конвенцій, які регулюють правила ведення воєнних дій, вже кілька десятиліть працює в цій сфері. Наприкінці 1990 рр. та у 2005 р. інші організації та уряди розпочали широке обговорення даної проблеми, визнавши відсутність необхідної допомоги внутрішнім переселенцям та виробивши більш узгоджений, всеосяжний та передбачуваний підхід до вирішення проблеми. Україна стикнулася із цим феноменом у 2014 р., хоча до цього багато інших країн світу в тій чи іншій мірі зазнали подібних викликів (рис. 8.13). На сьогодні в світі налічується понад 24 млн. ВПО із 52 країн світу [1, с. 7]. Відрізняє їх від біженців лише те, що вони при зміні місця проживання не перетинають кордону власної країни. Десятку країн із найбільшою кількістю ВПО очолюють Сирія та Колумбія, де таких людей понад 6 млн., в Україні ж, згідно з офіційними даними Міністерства соціальної політики станом на 9.10.2017 р., взято на облік майже 16 млрд. ВПО, з них майже 1,1 млн — жінки, 700 тис. — чоловіки [3].

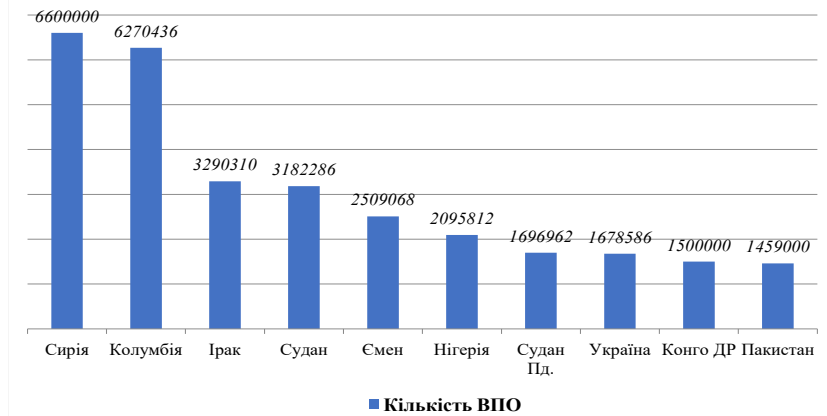

Рис. 8.13. Країни світу з найбільшою кількістю зареєстрованих ВПО, 2016 р. [4]

На рис. 8.14 наведені дані про кількість ВПО в розрізі областей України, з якого видно, що найбільше ВПО зареєстровано у Донецькій, Луганській, Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській та Київській обл., а найменше — у Тернопільській, Чернівецькій, Рівненській, Закарпатській, Івано-Франківській та Волинській обл.

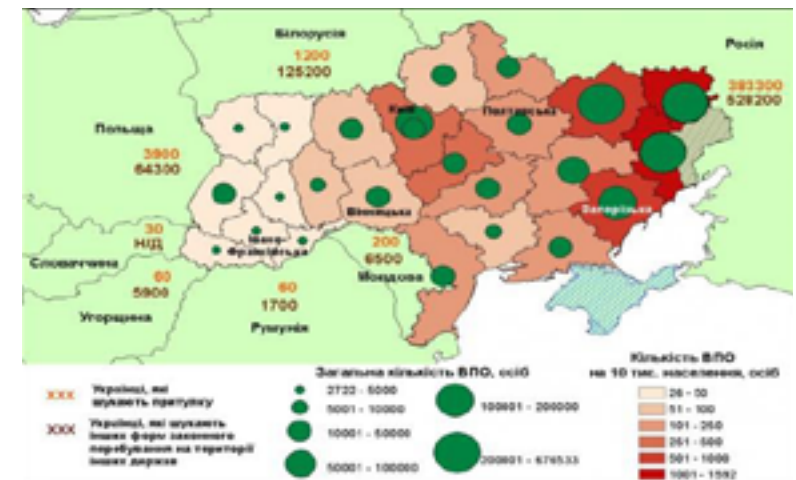

Рис. 8.14. Кількість ВПО в розрізі областей України [4]

Співвідношення частки чоловіків та жінок серед ВПО у світі приблизно однакове [5], однак в Україні спостерігається суттєве переважання жінок (приблизно 62%), що пояснюється різними причинами: від перебування чоловіків вдома для догляду за помешканням та родичами до небажання реєструватися як ВПО з метою уникнення можливої мобілізації до української армії [4].

Головними проблемами для ВПО, зрозуміло, залишаються працевлаштування на новому місці та оренда житла. Оскільки більшість переміщених осіб не можуть знайти адекватну роботу за спеціальністю на новому місці проживання, то допомога держави, міжнародних організацій, громадського сектору у перекваліфікації, перенавчанні людей, отриманні ними грантів для самозайнятості стає для ВПО вагомим підтримкою. За даними дослідження GfK Ukraine, 57% ВПО винаймають житло за власні кошти, 26% — проживають у родичів і друзів, 8% мешкають у житлі, наданому державою, 5% — наданому благодійними організаціями і лише 4% проживають у власних помешканнях. Додатковою проблемою для соціальної політики України є те, що серед ВПО працездатних осіб — лише 24% [6]. Отже, українська держава виявилась неспроможною самостійно виконати усі соціальні зобов'язання перед своїми громадянами як через брак ресурсів, так і політичні чинники, а тому допомога численних міжнародних організацій у відбудові інфраструктури на Донбасі, сприянні самозайнятості та соціальному згуртуванню громад створила нові можливості для розвитку місцевих спільнот. Це проявляється як через посилення людського потенціалу приймаючих громад, так і отримання додаткової допомоги від центральної влади України, міжнародних донорів. Ключовими можливостями розвитку приймаючих громад завдяки ВПО є:

1) зростання соціальної активності за рахунок прибулих громадських активістів (так, наприклад у багатьох містах

України ВПО із Криму та Донбасу створили нові соціальні ініціативи, які місцеве населення активно підтримує та розвиває разом із ними);

2) відкриття нового бізнесу та висока мотивація добитися найкращих результатів на новому місці (так, міжнародна допомога для самозайнятості ВПО надає їм ресурс для запуску власної справи в приймаючій громаді);

3) запровадження більш високих вимог до асортименту та якості товарів і послуг (так, оскільки багато ВПО проживало у великих містах із різноманітним соціальним та культурним дозвіллям, то приймаючі громади стикаються із попитом на якісні соціально-культурні блага, яких їм не вистачає);

4) заповнення незатребуваних місцевим населенням вакансій на ринку праці і, як наслідок, здешевлення виробництва товарів (так, оскільки ВПО за нових умов існування мають обмежений вибір щодо варіантів зайнятості, а оренда житла забирає до 70% бюджету, то часто погоджуються на першу ліпшу роботу із відсутністю соціальних гарантій, низької кваліфікації та оплати праці, що дозволяє роботодавцям економити на собівартості).

Ключові потреби ВПО та населення приймаючих громад в Україні наведені на рис. 8.15. Як свідчать дані, у процентному співвідношенні проблеми зайнятості та потреба у сприянні у працевлаштуванні однаковою мірою хвилюють як ВПО, так і населення приймаючих громад, тоді як найбільші розбіжності у потребах стосуються житла, грошових та медичних допомог. Узагальнити спільні та відмінні потреби ВПО та місцевих жителів можна у вигляді табл. 8.14.

Багато міжнародних проектів, спрямованих на посилення соціальної інтеграції ВПО у приймаючі громади, сприяння їх соціальній згуртованості, економічній та соціальній інтеграції з місцевими жителями, підтримку інформаційних ресурсів та створення єдиної централізованої системи реє-

страції ВПО, фінансуються ЄС та урядом Японії. Крім ремонту об'єктів соціальної інфраструктури, які стали своєрідними громадськими платформами для побудови соціальних зв'язків і створення соціальних мереж, проекти згуртування націлені на реалізацію ініціатив, спрямованих на встановлення діалогу між людьми, чий погляд часто є поляризованими, посилення єдності та згуртованості членів громади, відновлення довіри та толерантності, викорінення негативного ставлення до ВПО. Так, спільна робота ВПО і місцевих жителів у складі ініціативних груп громад (ІГГ) з реалізації проектів соціальної згуртованості протягом 2015–2017 рр. за підтримки ЄС та уряду Японії по всій території України і особливо в Луганській та Донецькій обл. дозволила ВПО покращити якість життя в приймаючих громадах, долучитись до розвитку місцевої економіки, отримати інформаційну та юридичну підтримку, убезпечити себе від міграції в інші країни [6, с. 5].

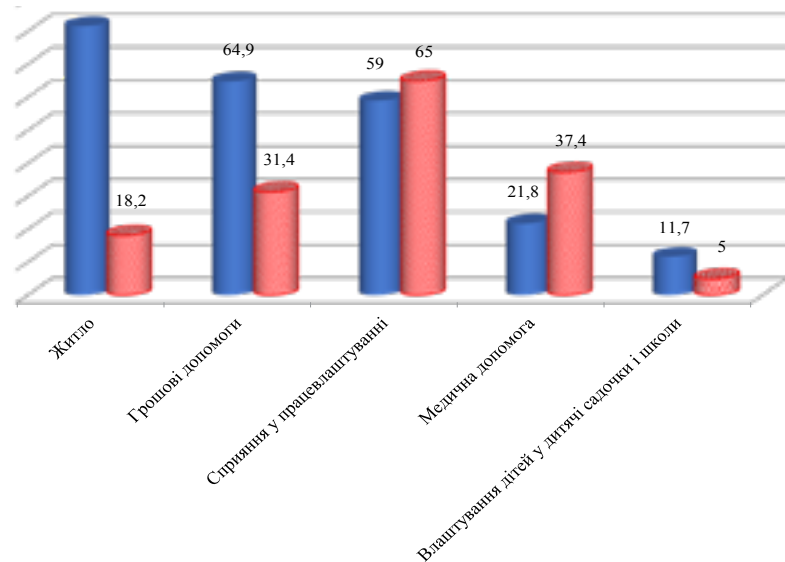

Рис. 8.15. Головні проблеми ВПО та жителів приймаючих громад в Україні, % опитаних [7]

Таблиця 8.14

Потреби ВПО та населення приймаючих громад
(сформовано за даними [6, 7])

Потреби	ВПО	Місцеві жителі
Створення робочих місць та можливість опанування нових професій, що затребувані ринком праці	+	+
Підвищення якості та доступності медичних послуг, у т.ч. соціально-психологічних	+	+
Підвищення якості та доступності послуг державних служб, які працюють із населенням	+	+
Створення платформ соціального згуртування (центрів місцевого розвитку тощо)	+	+
Зменшення позитивної дискримінації	+	-
Більш активна демонстрація владою потреби у людях, що стали ВПО	+	-
Підвищення пропускну здатності контрольно-пропускних пунктів на кордоні, контрольованому Україною, і непідконтрольними Україною територіями	+	-

Наприклад, в рамках проекту «Всебічна стабілізаційна підтримка для ВПО і постраждалого населення в Україні» за сприяння ЄС та Міжнародної організації з міграції (МОМ) вдалося відремонтувати численні приміщення соціальної інфраструктури на Донбасі (у 25 громадах для близько 90 тис. мешканців). Частина проекту була спрямована на економічне зміцнення ВПО, які проживають у областях східної України, що прийняли у своїх громадах найбільшу кількість переселенців (Донецька та Луганська — підконтрольні Україні території, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Одеська обл.). У рамках проекту більше 3 тис. людей пройшли тренінг з профорієнтації та основ ведення бізнесу, з яких 1780 ВПО отримали гранти на придбання професійного обладнання [6, с. 6].

В рамках проектів «Підтримка стабілізації громад, що зазнали наслідків конфлікту на Донбасі» 2016 р. та «Підтримка згуртування та розвитку громад, що зазнали на-

слідків конфлікту на Донбасі» 2017 р. за сприяння уряду Японії та МОМ відремонтовано близько 40 об'єктів соціальної інфраструктури у Донецькій та Луганській обл. та надано численні гранти на проведення заходів соціальної згуртованості у вигляді матеріалів та необхідного обладнання. Головні ініціативи, які були підтримані, включають [8]: заходи з інтеграції ВПО, національних меншин та етнічних груп, а також людей з інвалідністю; започаткування нових соціальних послуг для всіх жителів громади (дитячої кімнати на об'єкті соціальної інфраструктури, інноваційних послуг на базі бібліотеки, кімнати психологічного розвантаження на базі амбулаторії тощо); започаткування волонтерських ініціатив (прибирання місцевого парку, облаштування дитячого майданчику тощо); заходи, спрямовані на адаптацію оточуючого середовища для осіб з інвалідністю тощо.

Переважно сума гранту для однієї громади на ремонт не перевищує 30 тис. дол. США, а на заходи згуртування — 10 тис. дол. США. Важливою умовою від міжнародних донорів для таких проектів є саме закупівля обладнання і ремонт інфраструктури з метою створення соціальних благ для населення усієї громади без жодних обмежень, а не надання фінансової допомоги окремим особам з метою виключення корупційного ризику.

У табл. 8.15 наведені дані аналізу 12 громад Донецької та Луганської обл. за проектом «Підтримка згуртування та розвитку громад, що зазнали наслідків конфлікту на Донбасі», який реалізовувався МОМ за сприяння уряду Японії літом та восени 2017 р. Середня кількість представників ІГГ становила 32 особи, з яких лише 20% — ВПО, а 80% — представники приймаючої громади. Гендерне співвідношення: 79% — жінки і лише 21% — чоловіки. З представників ІГГ люди до 25 років становлять в середньому 17%, 26–40 років — 37%, 41–59 років — 35%. Позитивним є те, що при-

наймні 11% представників ІГГ становлять літні люди (вік понад 60 років), які також активно долучаються до заходів згуртування.

Таблиця 8.15

Вікова та гендерна структура представників ІГГ на Донбасі
(авторська розробка)

Громада	Учасники ІГГ (ВПО / приймаюча громада, %)	Вікові групи, %				Гендер, %	
		< 25	26-40	41-59	≥ 60	Чол.	Жін.
Донецька обл.							
Новгородівка	34 (30 / 70)	19	42	33	6	30	70
Торецьк	27 (22 / 78)	18	30	48	4	19	81
Сіверськ	27 (30 / 70)	4	52	40	4	19	81
Гірник	45 (16 / 84)	26	27	24	13	9	91
Білицьке	38 (24 / 76)	19	47	16	18	35	65
Середній показник по обл.	34 (24 / 76)	17	40	32	11	22	78
Луганська обл.							
Борівське	25 (24 / 76)	20	32	48	0	12	88
Білолуцьк	37 (22 / 78)	24	24	32	20	24	76
Гірське	29 (7 / 93)	31	38	21	3	35	65
Лисичанськ	24 (4 / 96)	17	25	46	12	29	71
Марківка	36 (19 / 81)	3	50	47	0	11	89
Попасна	34 (26 / 74)	21	26	29	24	21	79
Северодонецьк	23 (17 / 83)	13	39	44	4	9	91
Середній показник по області	30 (17 / 83)	18	33	38	11	20	80
Усереднені дані	32 (20 / 80)	17	37	35	11	21	79

Результати реалізації цих та інших проектів в громадах Донбасу дозволяють зробити наступні висновки щодо їх успішності:

1) ВПО, як правило, є більш соціально активними та залученими у діяльність громади, ніж місцеві мешканці. Вони із більшою охотою приєднуються до ініціатив із соціального згуртування та нерідко беруть на себе відповідальність за реалізацію проектів та їх окремих напрямків (48% порівняно із

22% місцевих мешканців [6]). Проте в багатьох приймаючих громадах спостерігаються внутрішні конфлікти серед самих ВПО, пов'язані із створенням негативного іміджу утриманців одними, і активною життєвою позицією, яку займають інші ВПО в приймаючих громадах;

2) люди із повною зайнятістю (як ВПО, так і місцеві мешканці) більш залучені до заходів із соціального згуртування (34%), ніж ті, які зайняті частково (24%) або взагалі незаняті (19%) [6]. Нерідко саме молодь демонструє меншу ініціативу в питаннях розвитку власної громади, ніж люди старшого віку. Однак останнім часто заважає «радянське минуле» усвідомлювати невідворотність змін та чітко бачити стратегію розвитку країни, відстоювати ініціативи знизу, комунікувати на рівних із владою.

3) лише невеликий відсоток громад (до 5%) підтверджує існування напруги або невдоволення між ВПО та місцевими жителями [6]. Причинами напруги найчастіше називають розбіжність у політичних поглядах, негативне ставлення з боку місцевих жителів до ВПО через те, що ті одержують більше допомоги, ніж місцеві жителі, «відбирають робочі місця» (позитивна дискримінація). Серед ВПО, що отримали гранти на обладнання та професійні курси, середній рівень доходу становить 127% від доходу місцевих мешканців, а рівень зайнятості серед бенефіціарів проектів є вищим (74%), ніж серед місцевих мешканців (65%). 40% ВПО, які отримали активи, що приносять дохід, забезпечують у приймаючих їх громадах товари і послуги, раніше недоступні місцевим мешканцям. Однак досить часто ВПО наголошують на недопустимості особливого ставлення до них, оскільки усі вони є громадянами України і рівність в правах і можливостях є ключовим інструментом соціального згуртування;

4) близько 50% членів ІГГ наголошують на тому, що проблеми в приймаючих громадах виникають через відмінності між людьми (в політичних поглядах — 54%, в соціаль-

ному статусі — 35%) [6]. Додатковим фактором напруги є брак освіченості, толерантності до різних груп меншин, радикалізм в поглядах. Переважна більшість населення Донбасу є низько мобільною і рідко бувала в столиці України та на Заході, люди часто мало обізнані із культурним різноманіттям різних регіонів України, а тому сприймають інші думки та погляди із недовірою, пересторогою та агресією. Брак як матеріальних ресурсів, так і мотивації людей до пізнання нового дедалі глибше консервують ізоляцію окремих територій Донбасу (в деяких громадах Донецької і Луганської обл. Інтернет з'явився лише 2-3 роки тому).

Загалом, завдяки численним проектним ініціативам, реалізованим міжнародними донорами для згуртування ВПО та представників приймаючих громад, вдалося досягти протягом кількох років таких позитивних результатів: 1) громади почали приймати у своє середовище всіх без винятку (представників меншин, людей з інвалідністю, літніх); 2) реалізувалась велика кількість освітніх, культурних, спортивних заходів, що сприяли інклюзії різних людей у громадську активність; 3) покращилась комунікація «громада — влада», оскільки місцеві органи влади також долучилися до ініціатив, підтриманих міжнародними організаціями; 4) народилась згуртованість між людьми із різним соціальним та майновим становищем, поколіннями, ВПО та місцевими, що дозволило посилити соціальний та людський капітал громад; 5) сформувалися майданчики для спілкування та обміну думками, були запропоновані нові та якісні товари й послуги у місці поселення ВПО, що сприяло підйому місцевої економіки.

1. Internally Displaced People. Questions & Answers. UN High Commissioner for Refugees (UNHCR). [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.refworld.org/docid/47a7078e1.html>.

2. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. [Електронний ре-

сурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page2>.

3. Обліковано 1599171 переселенець. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/main>.

4. Смаль В. Большое переселение: сколько в Украине перемещенных лиц и как сложилась их судьба. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications>.

5. Refugees and internally displaced persons. [Electronic resource]. — Access mode: at: <https://unstats.un.org/unsd/genderstatmanual>.

6. Звіт за результатами дослідження впливу проекту «Всебічна стабілізаційна підтримка для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) і постраждалого населення в Україні», ІОМ Ukraine (Київ, 2016 р.).

7. Отчет о результатах исследования потребностей громад, участвующих в проекте «Поддержка стабилизации местных сообществ Донбасса», МОМ (октябрь — ноябрь 2015 г.).

8. Конкурс для громад Донецької та Луганської областей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://iom.org.ua/ua>.

8.7 Стан та тенденції житлового будівництва у сільській місцевості

Житлове будівництво є складовою частиною інвестиційно-будівельного комплексу і в даний час багато в чому визначає стратегію соціально-економічного зростання регіону, включаючи розвиток продуктивних сил, створення виробничого та інфраструктурного потенціалу. Житлове будівництво — виробництво з тривалим циклом, що вимагає великих фінансових вкладень з боку держави і населення. Ринкова економіка підштовхнула до стрімкого розвитку приватне житлове будівництво, зокрема, у сільській місцевості, а держава здійснює регулювання діяльності всіх учасників

житлового сектора економіки за рахунок створення основних правил діяльності, а також реалізації державних цільових програм.

Зміни у житловій політиці та її основних пріоритетах відбуваються постійно. Завдання житлової політики на сьогодні полягають у виробленні нових підходів та механізмів забезпечення населення житлом та комфортних умов проживання, створенні умов для стійкого та ефективного економічного обороту житлового фонду, у рамках якого задовольняються житлові потреби громадян, забезпечується дотримання і вдосконалення стандартів якості будівництва та утримання житла, відтворюються позитивні імпульси для розвитку інших секторів економіки [1].

Питання теорії та практики розвитку житлової сфери постійно перебувають у центрі уваги вчених — дослідників, у працях яких висвітлено окремі аспекти з цієї тематики: А.В. Беркута, О.Ю. Бобровської, О.Л. Гринько, Т.М. Завора, О.А. Карлова, В.І. Кравченко, Ю.М. Манцевич, В.Д. Бакуменко, В.Г. Бодрова, В.В. Голубь, С.Д. Дзюбик, М.Ф. Івашова, Ю.Г. Кальниша, С.О. Кравченко, Л.М. Пісьмаченко, І.В. Розпутенко, Г.П. Ситник, С.В. Сьоміна, В.П. Трошинського, К. Аденауера, А. Асаула, О. Бессонової, Ф. Енгельса, Л. Ерхарда, Г. Менк'ю, В. Ойкена, Д. Рікардо, А. Сміта та ін. Разом з тим, у наукових дослідженнях не в повній мірі визначено особливості ведення житлового будівництва в сільській місцевості, ґрунтовно не проаналізовано регламентацію його технологічних процесів.

Однією з умов, що визначає перспективи розвитку житлових процесів є наявність і взаємозв'язок економічної, територіальної, регіональної та житлової політик, які уточнюються і закріплюються стратегічними планами розвитку регіону. При цьому до аграрного сектору та сільської місцевості необхідно підходити не тільки як до сфери бізнесу, а й як до частини соціальної складової, яка визначає якість життя значної чисельності населення.

Концепція будівництва сільського житла відрізняється від підходів до будівництва міського житла, бо воно є не тільки місцем проживання людей, забезпечення умов відпочинку, спілкування, а й для багатьох сімей є місцем роботи. Житло формує сімейні взаємини, сприяє збереженню здоров'я і психологічної стійкості членів сім'ї. Для сільських жителів житло повинне враховувати зручності для ведення підсобного господарства, тому поряд із забезпеченням селян сучасним житлом постає питання забудови сільських територій, вибору типу житла, що сприяє веденню сільськогосподарських робіт. Отже, необхідним є забезпечення жителів окремими сільськими будинками з присадибними ділянками і надвірними будівлями для худоби, інвентарю, транспортних засобів. Потрібно орієнтуватися на розробку певного стандарту типової сільської садиби з урахуванням зайнятості її власників, типів і санітарних норм сільських територій, що передбачаються ДБН 79–92 «Житлові будинки для індивідуальних забудовників України» [9], ДБН В.3.2–2–2009, «Житлові будинки. реконструкція та капітальний ремонт» тощо.

За останні роки в країні проведена масштабна робота щодо поліпшення архітектурного вигляду сільських населених пунктів, підвищення рівня і якості життя сільського населення за рахунок будівництва індивідуального житла за сучасними типовими проектами, прискореного розвитку на селі інженерних і транспортних комунікацій, об'єктів соціальної інфраструктури. Так, тільки за 2009–2016 рр. на 1308 житлових масивах на селі побудовано майже 70 тис. Комфортабельних житлових будинків загальною площею 9,6 млн. м². Житлові умови поліпшили понад 83,5 тисячі сільських сімей [3].

Але житлова проблема у сільській місцевості залишається актуальною і має кілька важливих аспектів:

- кількісний — нестача житла (одним з основних інди-

каторів ефективності роботи у даному напрямку є показник обсягу введення житла. Планується підвищити розмір житлової площі до 24 м² на одну людину);

- якісний — невідповідність наявного житлового фонду вимогам до споживчих якостей житла (благоустрій житла залишається низьким; старіє, збільшується аварійний житловий фонд, обсяг житла, що підлягає знесенню. Житловий фонд у сільській місцевості потребує не тільки збільшення обсягів, а й благоустрою);

- інфраструктурний — нерозвиненість інфраструктури села (відсутність об'єктів соціальної інфраструктури), що впливає на привабливість життя у сільській місцевості (існування сіл в умовах руйнації дорожньої мережі, що знижує територіальну доступність для селян освітніх, медичних, культурних, торговельних, побутових та інших соціальних послуг) [4].

У житловій політиці необхідно орієнтуватися на задоволення потреб всіх груп сільського населення у житлі, що відповідає особливостям сільського способу життя, на основі [5]: розвитку ринкових механізмів і кредитно-фінансової підтримки держави у реалізації конституційного права сільських громадян на житло; формування фондів соціального житла, що надається малозабезпеченим сільським родинам, які потребують поліпшення житлових умов, на основі договору найму; стимулювання інвестиційної активності організацій-роботодавців, перш за все, сільськогосподарських товаровиробників, у житловій сфері; — організації системи іпотечного кредитування будівництва та придбання житла у сільській місцевості; стимулювання залучення громадян, які переселяються для роботи у сільську місцевість і не мають житла, в рамках реалізації регіональних програм розвитку житлового будівництва та іпотечного кредитування, в тому числі в сільській місцевості; поліпшення проектування сільського житла, розвитку і модернізації житлово-буді-

вельного індустрії, зниження вартості сільського житлового будівництва, широкого застосування автономних систем інженерного обладнання сільського житла і т.п.

Сумська обл. є сільськогосподарським регіоном, що обумовлено його базовим статусом в економіці країни як виробника продуктів харчування для населення. Сільське господарство в регіоні, як і в країні в цілому, піддається підвищеному ризику, що пов'язаний з деякими негативними факторами, в тому числі з непередбачуваністю природних умов, внаслідок чого має недостатню інвестиційну привабливість. Крім того, ринкові умови не сприяють вирішенню проблем житлової забезпеченості у сільській місцевості. Навпаки, вони до межі загострили проблеми відновлення і розвитку інфраструктури сільських територій. Загублено будівельний, проектний, науково-дослідний потенціал масового сільського будівництва в АПК. В результаті тривалої відсутності платоспроможних замовлень на будівництво скоротилося кількість будівельних організацій на рівні районів. Змінилися також учасники житлового будівництва у сільській місцевості. Так, в кінці 1980-х — на початку 1990-х років основними замовниками-забудовниками житла в сільській місцевості виступали сільськогосподарські підприємства, на частку яких припадало понад 90% загального обсягу введеного житла в селах Сумської обл., внаслідок того, що житлове будівництво для них було одним з факторів підвищення мотивації трудової діяльності працівників. У 2000-і рр. основна частка введених житлових будинків у сільській місцевості припадала на індивідуальних забудовників, переважно фізичних осіб, які використовували свої власні заощадження, головним чином отримані від доходів підсобного господарства [2].

Динаміка зміни площі житла, що припадає в середньому на одного жителя Сумської обл. за період 2000–2016 рр. представлена в табл. 8.16 [2]. Дані таблиці свідчать про низькі темпи приросту житлової площі регіону, що становлять приблизно 13,3% за десятиліття.

Житловий фонд Сумської обл. [6]

Показники площі, м2/особу	2007	2010	2013	2014	2015	2016	2016/2007
В цілому по регіону	22,6	23,1	23,9	25,1	25,4	25,6	113,3
У міській місцевості	20,7	21,0	21,7	22,6	22,1	22,9	110,6
У сільській місцевості	26,2	26,8	28,6	23,6	25,5	26,4	100,7

І хоча мешканці сільської місцевості мають більший рівень забезпеченості житловою площею у розрахунку на одну особу, є проблема якості житлового фонду. Нині переважна більшість житлового фонду в Україні, особливо у сільській місцевості, — у критичному стані. Наявний сільський житловий фонд застарів як фізично, так і морально і потребує капітального ремонту та модернізації. Помешкання, побудовані кілька десятиліть тому, не можуть відповідати сучасним вимогам комфортності. Це свідчить про те, що відмова держави від активної участі в житловому будівництві себе не виправдала, а приватний бізнес поки що неспроможний вирішити покладені на нього завдання.

Населення Сумської обл. станом на 1 травня 2017 р. становило майже 1,1 млн. мешканців, з яких 366,9 тис. осіб (32,1% населення обл.) проживає у 1498 селах. 139,6 тис. осіб працюють у сільськогосподарському виробництві та заняті у особистих підсобних і фермерських господарствах [6]. Підвищення рівня і якості життя сільського населення, поліпшення демографічної ситуації, формування професійних кадрів для забезпечення стійкого розвитку сільських територій є пріоритетами для регіону. З цією метою Сумська обл. бере участь в регіональних цільових програмах, в тому числі з будівництва житла у сільській місцевості тощо.

Необхідною умовою реалізації державних соціальних програм є відродження сільського будівельного комплексу, який являє собою сукупність пошукових, проектних і

будівельних організацій, а також підприємств будівельної індустрії, що спеціалізуються на облаштуванні сільських територій з метою створення сприятливих соціально-економічних умов для виконання селом його функцій. У даний час діє основна законодавча база, що регулює питання державної житлової політики. Прийняття регіональних програм формує державну політику підтримки житлового сектора та підвищення рівня забезпеченості населення житлом [8].

Цільова програма підтримки індивідуального житлового будівництва «Власний дім» на 2012–2017 рр. розроблена облдержадміністрацією і затверджена рішенням сесії Сумської обласної ради від 04.11.2011 № 7/5 [5]. Програма забезпечує доступність житла для більшості громадян, які потребують поліпшення житлових умов у сільській місцевості, сприяє вирішенню житлових питань сільського населення через надання довгострокових кредитів під 3% річних (а багатодітні сім'ї звільняються від сплати відсотків за користування кредитом) на такі цілі та у таких межах: нове будівництво житлових будинків з господарськими приміщеннями до 300 тис. грн; завершення раніше розпочатого будівництва та реконструкція існуючого житла до 150 тис. грн; придбання житлових будинків у сільській місцевості до 200 тис. грн; будівництво інженерних мереж до 50 тис. грн.

Суми кредитування визначаються кошторисним розрахунком або експертною оцінкою вартості житла.

Регіональна програма підтримки індивідуального житлового будівництва у сільській місцевості «Власний дім» — це інструмент для вирішення нагальних проблем, що стоять перед соціальною сферою села області:

- сприяння закріпленню кадрів на селі;
- скорочення темпів міграції сільського населення;
- стабілізація демографічної ситуації в сільській місцевості;

- створення нових робочих місць.

Програма «Власний дім» — це соціально-економічна форма довгострокової регіональної політики, спрямованої на сприяння виконання наступних завдань [5]: збільшення обсягів індивідуального житлового будівництва у сільській місцевості з використанням пільгового довгострокового кредитування; забезпечення його доступності для більшості громадян, які потребують поліпшення житлових умов; підвищення рівня інженерного облаштування сільського житлового фонду; створення сприятливих умов для роботи молоді у сільській місцевості; підвищення рівня зайнятості сільського населення.

Поряд з новим будівництвом треба своєчасно проводити ремонт існуючих сільських будівель і споруд, інженерного обладнання та комунікацій і утримувати їх в належному стані.

Одним із пріоритетних завдань у сільській місцевості є формування первинного ринку житла, розширення іпотечного житлового кредитування населення і накопичувальних схем будівництва (придбання) житла за державної підтримки (особливо молодих і малозабезпечених сімей). Зростання прибутковості праці сільського населення повинно допомогти у вирішенні житлових проблем сільських жителів. З метою кардинального підвищення рівня доступності сучасного комфортабельного житла для широких верств населення в сільській місцевості необхідно визначити основними напрямками подальшого розвитку житлового будівництва в сільській місцевості, а саме [8]: поліпшення соціально-побутових умов проживання, задоволення потреб сільського населення у доступному сучасному, якісному житлі; поєднання розвитку інженерно-комунікаційної інфраструктури та транспортних мереж на житлових масивах, відведених під забудову житлових будинків у сільській місцевості; зниження собівартості проектно-пошукових та будівельно-монтажних робіт, а також житла, що зводиться за рахунок оптимізації

конструкційних і архітектурно-планувальних рішень; розширення використання нових видів енергозберігаючих матеріалів і обладнання; розвиток будівельної індустрії на місцях, збільшення потужностей підрядних організацій, зміцнення їх матеріально-технічної бази; забезпечення раціонального використання земельних ресурсів, що відводяться під житлове будівництво; впровадження найбільш сприятливих для громадян умов пільгового кредитування під індивідуальне будівництво житла у сільській місцевості.

З урахуванням викладеного, для комплексного вирішення завдань сталого розвитку сільських територій можна сформулювати наступні основні пропозиції щодо розвитку житлового будівництва у сільській місцевості на основі інтеграції різних фінансових ресурсів: формування первинного ринку житла в сільській місцевості; розширення іпотечно-го житлового кредитування населення; залучення до участі у вирішенні житлових проблем роботодавців; створення і розвиток інституту соціального найму житла державного та регіонального житлового фондів; розвиток сільськогосподарських споживчих кредитних кооперативів; створення регіональних гарантійних, заставних фондів тощо [9].

Стратегічними цілями державної житлової політики в Україні мають стати: реалізація комплексного підходу до подолання кризових явищ у житловому будівництві шляхом подальшого вдосконалення нормативно-правової бази; створення сприятливих інвестиційних умов, подальше спрощення дозвільних процедур та безпосередня участь держави в інвестиційному процесі у житловому будівництві; зниження вартості житла шляхом запровадження економічних проєктів з раціональними архітектурно-планувальними та технічними рішеннями, за сучасними технологіями та індустріальними методами будівництва; розв'язання проблеми реконструкції житла із застосуванням сучасних енергозберігаючих технологій, матеріалів та обладнання. Збільшення житлового фон-

ду Сумської обл. у сучасних умовах господарювання забезпечується в основному за рахунок нарощування обсягів нового будівництва та у незначній мірі через проведення робіт з реконструкції існуючих будівель. Питання удосконалення існуючого організаційно-економічного механізму забезпечення сільського населення комфортним житлом, що матиме спрямованість на врівноваження обсягів попиту та пропозицій житла, буде одним із напрямів наших подальших досліджень.

1. **Огарков А.** Капитальное строительство — эффективный резерв комплексного развития села / Огарков А. // Экономист. — 2011. — № 1. — с. 86–89.

2. ДБН 79-92 «Житлові будинки для індивідуальних забудовників України» [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://legalexpert.in.ua/standarty-i-normativi/ministerstva-i-vedomstva/stroitelnie-normi/>

3. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

4. **Кошева А.М.** Державне регулювання розвитку житлової сфери в Україні: Автореф. на здобуття наук. ступ. к. наук з держ. упр. Кошева А.М. — К. — 2013 — 19 с.

5. Обласна цільова програма підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» на 2012-2017 роки. від 04.11.2011 № 7/5

6. Головне управління статистики у Сумській області за 2007–2016 рр. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://sumy.ukrstat.gov.ua/>

7. **Біба В.В.** Стан та перспективи розвитку будівельної галузі України / В.В. Біба, Гаташ В.С. // Зб. наукових праць (галузеве машинобудування, будівництво). — Полтава : ПолтНТУ, 2013. — Вип. 4 (39). — Том 2 — с. 3–9.

8. **Заюков І.В.** Перспективи розвитку житлового будівництва України: економічний та соціальний ефект. / Заюков І.В. // Сучасні технології, матеріали і конструкції в будівництві. — 2008. — с. 104–110.

9. Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності : аналіт. доп. / О. А. Більовський. — К. : НІСД, 2012. — 136 с.

8.8 Інноваційні фінансові інструменти підтримки соціальної безпеки

Питання соціальної безпеки є вельми актуальними у контексті національної безпеки. Попри неоднозначність тлумачень сутності терміну «соціальна безпека» (виокремлюють два підходи до її розуміння: традиційний — соціальна безпека як відсутність загроз для соціуму, та альтернативний — соціальна безпека як відсутність загроз з боку соціуму [2; 3]) основою соціальної політики є традиційний підхід, згідно з яким завдання забезпечення соціальної стабільності, рівності та захисту є загально визначеними пріоритетами.

У вітчизняній нормативній площині соціальна безпека розглядається як стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни [1]. Очевидно, що якість, рівень життя та розвиток людського капіталу є опорами і цільовими орієнтирами політики соціальної безпеки, на яких фокусуються наукові дослідження та практика державного регулювання. Іншою опорою соціальної безпеки є соціальний захист населення. Система соціального захисту спрямована на зменшення соціальних ризиків та розвиток людського капіталу. Очевидно з огляду на це базовий законодавчий документ України серед основних напрямів державної політики у соціальній та гуманітарній сферах визначає три, що безпосередньо пов'язані із соціальним захистом, а саме [1]:

— істотне посилення соціальної складової економічної політики, реальне підвищення життєвого рівня населення, передусім на основі підвищення розміру оплати праці, своєчасної виплати заробітної плати та гарантованих законом соціальних виплат, посилення цільової спрямованості матеріальної підтримки, зниження рівня безробіття;

— створення умов для подолання бідності і надмірного майнового розшарування у суспільстві;

— створення ефективної системи соціального захисту людини, охорони та відновлення її фізичного і духовного здоров'я, ліквідації алкоголізму, наркоманії, інших негативних явищ.

Відповідно до методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, складова соціальної безпеки у інтегральній оцінці присутня у вигляді субіндексу соціальної безпеки, розрахунок якого базується на 15 індикаторах [4]. Перелік цих індикаторів свідчить про наявність проблем як загального характеру, що потребують комплексу соціально-економічних реформ (рівень оплати праці; рівень пенсійного забезпечення порівняно з прожитковим мінімумом; співвідношення середньомісячної заробітної плати, у країнах ЄС-28 та в Україні; співвідношення загальних доходів 10% найбільш та найменш забезпеченого населення; рівень зайнятості тощо), так і специфічні проблеми, які вимагають запровадження підходів до вирішення, що наразі знаходяться поза усталеною, традиційною схемою соціального захисту та соціальної підтримки (чисельність ВІЛ-інфікованих та чисельність хворих на активний туберкульоз на 100 тис. осіб населення; рівень злочинності). На окрему увагу заслуговують індикатори рівня видатків (на освіту, охорону здоров'я у ВВП), оскільки вони, з одного боку, є результатом функціонування певної моделі фінансування, а з іншого — відображають рівень соціально-економічного розвитку країни в цілому.

Очевидно, що питання підтримки соціальної безпеки вимагає комплексного вирішення. Однак сьогодні уже можна говорити про формування тенденції у вирішенні соціальних проблем (зменшення соціальної нерівності, формування ефективної моделі соціального захисту, підтримки соціально незахищених груп населення тощо) через розвиток інноваційних форм та методів фінансового забезпечення соціальної підтримки.

Наразі розвиток інструментів соціального захисту йде у напрямі поєднання зусиль публічного і приватного секторів для досягнення більшого ефекту від поєднання ресурсів, досвіду, управлінських технологій тощо. Активно розвивається соціальне інвестування, пропонуються інструменти фінансового ринку, які розширюють можливості підтримки соціальної безпеки.

Інвестиції соціального впливу — приватні інвестиції, орієнтовані на суспільну вигоду, що передбачають фінансування організацій, які не можуть генерувати прибуток на рівні, що вимагають традиційні інвестори, проте створюють соціальний ефект. Серед інвесторів, готових інвестувати, є і приватні особи з високим рівнем доходу, і сімейні офіси, фонди та інституційні інвестори, зацікавлені у вкладанні коштів у проекти, що забезпечують соціальну та фінансову віддачу [7; 13]. Соціальні і фінансові цілі є рівно пріоритетними. Діапазон соціальних цілей може бути досить широким — від поліпшення соціально-економічних умов до позитивних екологічних результатів. Фінансові цілі також можуть варіюватися від збереження капіталу до отримання середньоринкової норми прибутку.

Ринок соціальних інвестицій є сьогодні досить динамічним. Наразі з'являються інноваційні моделі фінансування, запровадження яких має на меті посилення соціальної безпеки. Серед таких типів необхідно зупинитися на облігаціях соціального впливу (ОСВ).

Облігації соціального впливу — це інноваційний фінансовий інструмент, що дозволяє державним та місцевим органам влади фінансувати найважливіші соціальні програми в умовах жорстких бюджетних обмежень. За оцінками аналітиків розширення загальних обсягів інвестування приватних коштів у найближчі десять років може скласти близько 1 трильйона дол. США [5]. ОСВ можуть створювати нові потоки фінансування, залучаючи інвестиційний капітал, кошти благодійників у соціально важливі програми. Така ситуація сприяє посиленню соціальної безпеки не лише через вирішення окремих соціальних проблем, а передусім тим, що сприяє стійкому розвитку через адаптацію приватного сектора до нових умов, сприяючи задоволенню суспільних потреб. Наразі використання ОСВ має значний прогрес. Результати представлені у табл. 8.17.

Таблиця 8.17

*Результати використання облігацій соціального впливу у світі
(складено авторами за даними [8])*

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Кількість проектів ОСВ	1	0	14	7	7	25	18	17
Кількість країн	1	0	1	5	4	12	8	9
Загальна сума фінансування (тис. дол. США)	6600	0	19892	47428	42350	34304	110807	46345

Зупинимося на організаційно-економічному механізмі функціонування облігацій соціального впливу. ОСВ є формою публічно-приватного партнерства, що фінансує ефективні соціальні послуги через контракт, який базується на результатах. Через ОСВ приватні інвестиції спрямовуються на розвиток, координацію чи розширення соціальних програм, розвиваючи партнерство центральної (державної, федеральної), місцевої влади та надавачів послуг (соціальних партнерів), які демонструють високу результативність у на-

данні якісних соціальних послуг [9; 11]. Така форма публічно-приватного партнерства дозволяє приватним інвесторам виділити початковий капітал для проектів, які забезпечують соціальні наслідки. Якщо проект буде успішним, інвестори отримають відшкодування капіталу плюс відсотки від уряду, якщо реалізуються облигації соціального впливу, або від благодійного фонду, якщо мова йде про облигації розвитку. При цьому партнери узгоджують суб'єкта, який буде відповідати за оцінку досягнення результатів, в більшості випадків — це незалежна третя сторона. Якщо проект не забезпечує досягнення запланованих результатів, проценти або навіть частина капіталу втрачаються. Дія ОСВ базується на принципі «плати за результат» чи «плати за успіх». Загальна схема реалізації ОСВ подана на рис. 8.16.

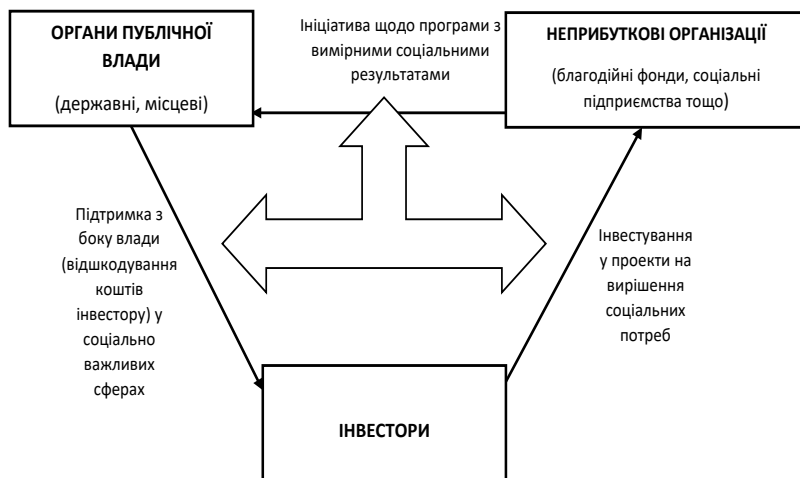

Рис. 8.16. Схема реалізації облигацій соціального впливу
(розроблено авторами на основі [6; 12; 13])

Отже, ОСВ є контрактом із державним сектором, згідно з яким останній бере зобов'язання оплатити (відшкодувати інвестору вкладені кошти та проценти як винагороду

за ризик) покращені соціальні результати, які мають забезпечувати економію державних коштів. Останній аспект є вкрай важливим для розуміння формування зацікавленості усіх сторін-учасників ОСВ. Держава чи місцева влада не просто реалізують благодійну акцію, мова йде про економію бюджетних коштів у майбутньому, формування більш соціального стабільного середовища тощо. У свою чергу, інвесторам ОСВ надають можливість отримувати фінансову вигоду, базуючись на соціальних результатах, які забезпечує профінансований проект — проект, що реалізується неприбутковою організацією. Перший випуск ОСВ було здійснено у Великій Британії для фінансування реабілітації колишніх ув'язнених з в'язниці Пітерборо та зменшення випадків їх повернення до в'язниці. Благодійна організація «Соціальні фінанси» залучила близько 8 млн. дол. США від 17 інвесторів на фінансування програми. Основна увага була зосереджена на наданні підтримки для реагування на першочергові потреби злочинця та його родини до і після звільнення з в'язниці, включаючи проживання, медичні послуги, підтримку сім'ї, зайнятість та навчання, пільги та фінансові консультації [11]. Донори, у свою чергу, можуть здійснювати пожертви «з результативним підґрунтям» (мається на увазі очевидний соціальний результат, що досягнуто). Наприклад, для проекту Пітерборо передбачалося повернення інвесторам інвестованих коштів з відсотками у розмірі від 2,5% до 13% Міністерством юстиції, якщо програма зменшить рецидив принаймні на 7,5% [11].

За сім років функціонування цього інструменту багато країн застосовували його для фінансування соціальних потреб, кількість випусків ОСВ зростає. Як видно з рис. 8.17, країнами, де облигації соціального впливу набули найбільшого поширення є Великій Британії та США. Активними є також країни з соціально орієнтованими моделями ринкової економіки — Швеція, Нідерланди.

Проте, якщо аналізувати активність застосування облігацій соціального впливу за сумами інвестицій, то очевидним лідером є США (рис. 8.18). Значні суми інвестує також Австралія. Попри незначну кількість реалізованих проектів, сума інвестицій зрівняна з Великою Британією, яка має значний досвід у реалізації ОСВ.

Отже, має місце зв'язок капіталу і соціальних наслідків розвитку громади, соціальної групи. Важливо, що неприбуткові організації у цій схемі мають певні керівні функції з можливістю самостійно контролювати процес реалізації проекту, визначати скільки грошей вони потребують для досягнення своїх цілей за визначений період часу. Таким чином, облігації соціального впливу забезпечують гнучкість схем співпраці та переваги від широкого партнерства, більш ефективний порівняно із традиційними способами розподілу грантових коштів, що може стати додатковою рушійною силою для розвитку неприбуткового сектору з використанням інструментів фінансового ринку.

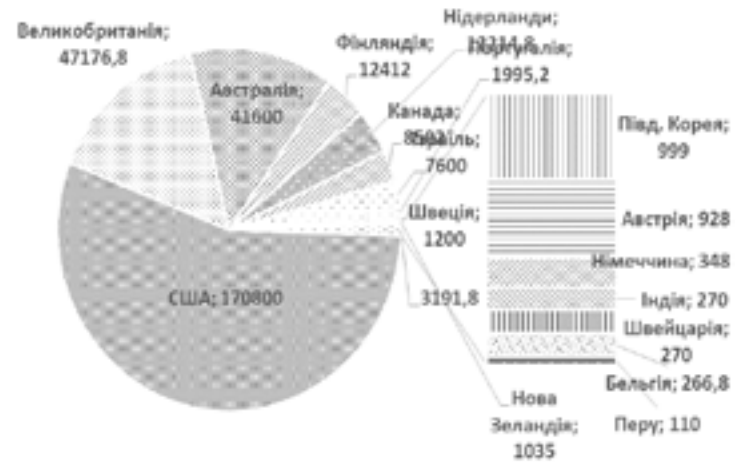

Рис. 8.18. Структура інвестицій, реалізованих через ОСВ на 2017 рік, тис. дол. США (складено авторами на основі [8])

Основне призначення соціальних облігацій — фінансування соціальних послуг, адаптованих до комплексних та індивідуальних потреб. Про застосування цього фінансового інструменту мова йде у разі, якщо:

- існують групи населення зі складними потребами, що потребують спеціалізованої допомоги, не охопленої послугами у чинній системі надання соціальних послуг;
- поточні витрати проекту, що пропонується, пов'язані з невизначеними соціальними результатами/наслідками;
- існують високі фінансові та політичні витрати для суспільства і держави, пов'язані з існуванням соціальних проблем, що плануються вирішити/зменшити;
- є партнери у соціальному секторі, які можуть надавати ефективні послуги, але є елемент невизначеності щодо того, які результати можуть бути реально досягнуті.

Ключовими характеристиками ОСВ можна вважати:

- 1) зосередження уваги як на фінансовій, так і на соціальній віддачі;

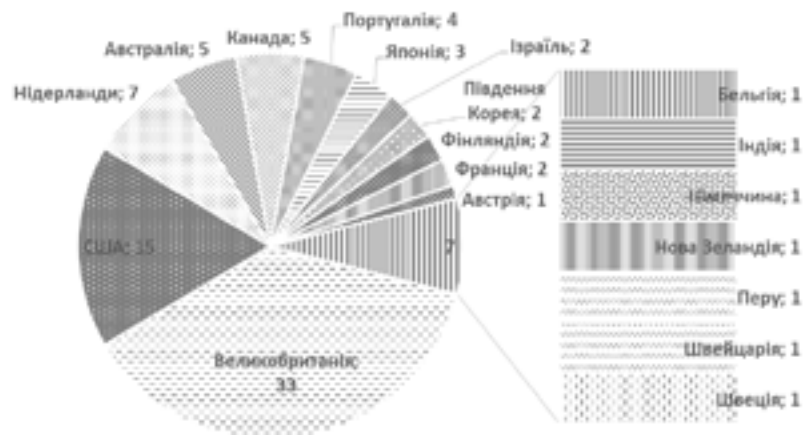

Рис. 8.17. Кількість випусків ОСВ на 2017 рік (складено авторами на основі [8])

2) наявність значущих результатів для вразливих категорій населення, соціально незахищених груп;

3) реалізація схеми партнерства між постачальниками послуг, владою, інвесторами і посередниками, що має покращити надання соціальних послуг;

4) вимірювання (оцінка) результатів, збір відповідних даних для надання інформації інвесторам щодо виконання умов проекту. Це за певних умов робить доступною інформацію щодо гарних практик;

5) «налаштування під потреби» — механізм ОСВ дозволяє оперативно реагувати на соціальні потреби, не обов'язково пристосовуватися під існуючі універсальні моделі фінансування соціальної підтримки, що загалом забезпечує більшу гнучкість цього інструменту. Це дозволяє використовувати ресурси більш цілеспрямовано, реалізовувати справді нагальні потреби, управляти за пріоритетами.

Описані особливості свідчать, що ОСВ порівняно з іншими формами контрактів мають переваги, зокрема, уможливають інновації у сфері управління, стимулюють міжурядове (міжбюджетне) фінансування, сприяють підвищенню обґрунтованості рішень щодо витрат. ОСВ не звільняють владу від виконання своїх функцій у соціальній сфері — бюджетні кошти мають бути сплачені у разі досягнення гарних результатів, які можна виміряти, і інформація за якими надає. Зупинимось більш детально на цих перевагах.

1) *Управлінські інновації, що працюють на результат.* Через соціальні облігації здійснюється передача ризику, пов'язаного із реалізацією соціальних програм і проектів, результати за якими чітко не прогнозовані, від урядових структур до приватних інвесторів. Це відіграє роль високо-ефективного каталізатора і стимулює інновації. Крім того, ОСВ можуть стати інструментом підвищення прозорості та підзвітності, тому базовий прогноз щодо результатів повинен бути строгим, їх зміна статистично значимою. Необхід-

но враховувати, що до виходу на певні масштаби існує ризик статистичних варіацій у результатах, а також ризик реалізації, ризик втручання у надання послуг тощо. Управління цими ризиками також можна розглядати як управлінські інновації, що отримують соціальні організації за рахунок реалізації партнерської моделі.

2) *Стимулювання допозначення надання соціальних послуг.* Фінансування соціальних видатків бюджетним коштом через розгалужену мережу закладів та установ часто призводить до зниження результативності фінансування через відсутність гнучкості, оперативності у вирішенні проблем, належної співпраці тощо, тому фінансування із «єдиного центру», яке забезпечується через ОСВ, є більш ефективним, сприяє заохоченню до спільної роботи. При цьому фонди дотримуються пріоритетності фінансування, що дозволяє зацікавити бюджетні організації до співпраці та досягти кращої дисципліни у фінансуванні [6; 13]. Точність інформації, широкий набір даних щодо фінансування, обов'язковий зворотний зв'язок сприяють підвищенню якості надання соціальних послуг, що фінансуються через ОСВ. Крім того, широке різноманіття потреб, їх комплексність актуалізує саме такі форми фінансування. Можна очікувати, що великі фонди, що працюють на ринку соціальних послуг, які будуть орієнтуватися на довгострокові надійні моделі фінансування, будуть розширювати практику використання ОСВ.

Проте, як і будь-який інноваційний інструмент, ОСВ пов'язані з низкою проблем, вирішення яких лежить як у теоретичній, так і у нормативній площинах. Узагальнивши аналітичні дослідження з цього питання [5; 7; 10], виокремимо основні проблеми, які стосуються теоретичних аспектів функціонування ОСВ:

1) *Невідповідність назви описаного фінансового інструмента умовам, на яких він функціонує.* Облігація є борговим цінним папером, що передбачає отримання фік-

сованого доходу, надійність вкладеного капіталу, тому термін «облігація» для інвесторів є свідченням саме таких умов інвестування їхніх коштів. Отже, потенційні інвестори, які не знайомі з особливостями ОСВ, оцінюючи ці інструменти з традиційних позицій, не приймають рішення на користь такої інвестиції. Власне ОСВ, як і схожі за характером інші інструменти, — облігації, що впливають на розвиток та облігації екологічного впливу по суті не є облігаціями. І якщо порівнювати ОСВ з традиційними типами цінних паперів, то вони мають більше спільних рис з акціями чи іншими інструментами участі у капіталі. ОСВ передбачають не фіксований, а змінний дохід, який залежить від ступеня досягнення соціальних результатів. Практика функціонування ОСВ свідчить, що більшість з них є багатосторонньою угодою з виплатами на певних, заздалегідь визначених умовах. По суті ОСВ можна розглядати як угоду на оплату за виконання зобов'язань чи точніше за досягнення результатів. ОСВ мають схожі характеристики з комерційним кредитом, виплата процентів за яким обумовлена і пов'язана з результатами. На цьому недоліку зосереджували увагу аналітики. Зокрема, Стівен Фолі у «Financial Times» зазначав, що ОСВ потребують допомоги для реалізації свого потенціалу: якщо майбутній інвестиційний інструмент стане великим класом активів, він потребуватиме нової назви, що вирізнятиме їх з-поміж інших [5].

2) *Складність (неможливість) стандартизації.* Ключовою рисою облігацій є стандартизовані умови. Враховуючи те, що умови кожного конкретного випуску ОСВ є унікальними, які визначаються перемовинами і особистими домовленостями, їх досить важко стандартизувати. А саме стандартизація умов випуску є основою обігу цінного паперу на ринку. Звідси випливає проблема масштабування випусків, доступності для широкого кола інвесторів, а також питання ліквідності.

3) *Універсальність та потенціал розширення.* ОСВ є інноваційним фінансовим інструментом, що може забезпечити соціальні результати. Сам по собі концептуальний підхід «плата для успіху (плата за успіх)», що лежить в основі ОСВ, є новим у моделях фінансування соціальних потреб. Успіх досягається у тому числі за рахунок об'єднання донорів, соціальних (соціально-відповідальних) інвесторів та некомерційні організації у принципово новий спосіб — навколо соціального впливу. Соціальні наслідки (соціальні результати, соціальний вплив) є основою формування фінансових потоків у цій моделі фінансування. Проте саме цей підхід створює певні труднощі щодо універсалізації ОСВ, реалізації його потенціалу стимулювання інвестицій у некомерційний сектор. І мова не йде про перехід від традиційних моделей фінансування соціальних послуг до ОСВ. Очевидно, що облігації соціального впливу не є універсальним інструментом соціального захисту, вони не можуть замінити чинні моделі фінансового забезпечення соціальних послуг, значну роль у яких буде продовжувати відігравати держава. Проте їх застосування повинно розширювати потенціал фінансування, чого наразі не спостерігається. Аналітики відзначають нереалізованість потенціалу ОСВ як генератора інвестицій у соціальний сектор та інноваційного і перспективного фінансового інструмента, що спрямований на соціальний вплив. Так, у 2012 р. було розпочато близько 12 угод ОСВ, сума за якими склала близько 140 мільйонів доларів США початкових приватних інвестицій. Однак ця сума становить менше 0,01% від загально річного обсягу доходів і внесків у неприбутковий сектор, що оцінювався у 1,7 трильйона дол. США [5].

4) *Прогнозованість та доступність для широкого кола інвесторів.* Описані труднощі обігу ОСВ зумовлюють обмежену доступність цих фінансових інструментів — попри усі переваги, вони не є широко доступними для широкого кола інвесторів. По суті функціонують індивідуальні інстру-

менти — пропонуються лише приватні розміщення, що обмежуються акредитованими та інституційними інвесторами. На ОСВ не поширюються вимоги щодо публічної звітності, а, отже, дані щодо соціальних наслідків (які власне і визначають рівень їх дохідності) не повідомляються. Відсутність структурованих, зіставних даних за тривалий період ускладнює прогнозування параметрів їх обігу. Проте описана складність має більш складне підґрунтя, а саме — вимірність соціальних наслідків.

5) *Вимірювання соціальних результатів.* Оцінювання соціальних результатів реалізації ОСВ є досить складним завданням, що потребує подальшого опрацювання, особливо щодо перспектив розвитку соціальних інвестицій. Необхідно усвідомлювати, що здатність виміряти соціальний вплив, стає вирішальним фактором життєздатності проекту, умовою його розгляду, та підґрунтям для зацікавленості інвесторів. Є проекти чи програми, соціальні наслідки яких досить очевидно можуть отримати грошову оцінку (проекти щодо працевлаштування — зниження рівня безробіття у певній групі тощо), але є й такі, за якими провести грошову оцінку досить складно або неможливо через специфіку самих результатів, та через період, за який можливо їх оцінити (зниження дитячої смертності, підвищення рівня відвідування шкіл дітьми у певному віці тощо). Як один із варіантів вирішення цієї проблеми може бути «випробувальний проект» — виділення грантових коштів соціальному партнеру на розроблення засобів вимірювання соціальних результатів. Це дозволить більш обґрунтовано формувати пропозиції для фінансування, здійснювати більш надійні оцінки та створити інформаційну базу для розвитку цього інструменту.

Наразі є досвід реалізації програм через ОСВ для задоволення різних типів соціальних потреб (табл. 8.18).

Таблиця 8.18

Структура ОСВ за соціальними потребами за період 2010–2017 рр.

(складено авторами на основі [8])

Соціальні потреби		2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Усього
Дорослі з комплексними потребами	Кількість проектів					1			1
	Загальна сума					928			928
Діти та добробут сім'ї	Кількість проектів		1	2	3	1	1	3	11
	Загальна сума		4029	16168	3684	4000	11200	8380	47461
Кримінальна юстиція	Кількість проектів	1		2	1		3		7
	Загальна сума	6600		23100	18000		5992		53692
Освіта та захист дитинства	Кількість проектів			1	1	2	3	1	8
	Загальна сума			7000	16900	409,2	2979	554,5	27842,7
Навколишнє середовище та стійкість	Кількість проектів						1		1
	Загальна сума						25000		25000
Здоров'я	Кількість проектів					2	4	5	11
	Загальна сума					3366	37588	9100	50054
Допомога безхатченкам	Кількість проектів		2		1	8	3		14
	Загальна сума		3168		3500	11322	24800		42790
Розвиток трудових ресурсів	Кількість проектів		10	2	1	11	3	7	34
	Загальна сума		12632,4	1160	266,8	14278,8	3248	25276	56862

*У 2011 р. не було жодного випуску ОСВ

Очевидно, що для окремих проектів необхідні досить тривалі терміни аби забезпечити повну оцінку результатів. Потрібно визначити, що працює на досягнення результату, а що необхідно удосконалювати у подальшому. Без ґрунтовної методології оцінювання соціального впливу реалізація потенціалу ОСВ у повній мірі неможлива, тому розвиток цієї методології може стати своєрідним каталізатором інвестицій у соціальний сектор через механізм ОСВ.

Вважаємо, що застосування ОСВ як фінансового інструменту для підтримки соціальної безпеки в Україні має гарні перспективи, оскільки основною перевагою ОСВ є гнучкість та можливість вийти за традиційні схеми фінансування соціальних послуг. Дійсно, ряд недоліків та труднощів, з якими пов'язана реалізація ОСВ, мають місце, проте більшість із описаного не є недоліками інструменту як такими. Вони швидше стосуються неможливості повноцінної реалізації ОСВ як інноваційного фінансового інструменту в умовах країн з розвиненим фінансовим ринком. Складність універсалізації, невизначеність політики щодо обігу ОСВ, труднощі вимірювання та прогнозування, а отже, привабливість для інвесторів дійсно звужує обіг цих цінних паперів. Проте «втрачені можливості», про які слушно говорять іноземні аналітики та науковці, стосовно вітчизняного фінансового сектора, який наразі знаходиться на етапі становлення, не є актуальними. А ті переваги, які були описані вище, можуть допомогти у вирішенні соціальних завдань, диференційовано підходити до визначення пріоритетності соціальних потреб в умовах дефіциту бюджетних коштів. Залучення приватного капіталу, як вітчизняного, так і іноземного, є наразі чи не єдиним реальним шляхом вирішення соціальних проблем.

1. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року № 964-IV. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

2. **Зеркалов Д.В.** Социальная безопасность. Монография / Д.В. Зеркалов — К.: Основа, 2012. — 530 с.

3. **Коваль О.П.** Соціальна безпека: сутність та вимір. Наукова доповідь [Електронний ресурс] / О.П. Коваль. — К. : НІСД, 2016. — 34 с. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2016_nauk_anal_rozrob/social_bezpeka.pdf

4. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 № 1277. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=MetodichniRekomendatsii>

5. **Beck L.** Social Impact Bonds: What's in a Name? / Lindsey Beck, Catarina Schwab, & Anna Pinedo [Electronic resource] // Stanford Social Innovation Review By Oct. 12, 2016. — Access mode: https://ssir.org/articles/entry/social_impact_bonds_whats_in_a_name

6. **Dear A.** Social Impact Bonds: The early years [Electronic resource] / Annie Dear, Alisa Helbitz, Rashmi Khare, Ruth Lotan and other / Social finance, July 2016. — Access mode: http://www.socialfinance.org.uk/wp-content/uploads/2016/07/SIBs-Early-Years_Social-Finance_2016_Final3.pdf

7. **Horesh R.** Market Solutions for Social and Environmental Problems: Social Policy Bonds / Ronnie Horesh. — North Charleston SC United States, 2011. — 266 p

8. Impact Bond Global database. Social finance. [Electronic resource] — Access mode: <http://www.socialfinance.org.uk/database/>

9. Investing in Social Outcomes: Development Impact Bonds. The report of the Development Impact Bond working group. [Electronic resource] Centre for Global Development & Social Finance, 2013. — Access mode: <http://www.cgdev.org/sites/default/files/investing-in-social-outcomes-development-impact-bonds.pdf>

10. **Smedley T.** Do social impact bonds really work for charities? [Electronic resource] / T. Smedley // The Guardian, 2015. — Access mode: <https://www.theguardian.com/voluntary-sector-network/2015/dec/10/do-social-impact-bonds-really-work-for-charities>

11. Social and Development Impact Bonds. Financing Solutions for Sustainable Development. UNDP. [Electronic resource] — Access mode: <http://www.undp.org/content/sdfinance/en/home/solutions/social-development-impact-bonds.html>

12. Social Impact Bonds. Helping state and local governments fund critical social programs. [Electronic resource] — Access mode: <https://www.rockefellerfoundation.org/our-work/initiatives/social-impact-bonds/>

13. Understanding Social Impact Bonds. OECD Better policy for Better Lives, 2016. [Electronic resource] — Access mode: <http://www.oecd.org/cfe/leed/UnderstandingSIBsLux-WorkingPaper.pdf>

8.9 Телемедичні інформаційні системи та комплексний страховий захист як напрями інноваційного розвитку закладів охорони здоров'я України

Невід'ємною складовою ефективного функціонування підприємства медичних послуг є активне впровадження методик сучасного управління на основі комплексного аналізу зарубіжного досвіду менеджменту в сфері охорони здоров'я і його адаптації до специфіки національної системи охорони здоров'я. Наразі у діяльності медичних закладів помітну роль відіграє застосування інноваційних інструментів, сучасних медичних технологій обслуговування для збільшення ефективності їх функціонування. Одними з основними напрямів розвитку охорони здоров'я є наближення медичного обслуговування до пацієнта із створенням належних умов медичного страхування та більш широким застосуванням телемедицини та діагностичних систем.

Проблемні питання інноваційного розвитку вітчизняних закладів охорони здоров'я, побудови сучасної моделі медичного захисту, орієнтовної на європейські стандарти є одними

з найважливіших серед інших першочергових завдань, які ставить перед собою держава. Тенденція усвідомлення необхідності інноваційних підходів при здійсненні господарських процесів, зміни засобів і прийомів надання медичних послуг, впровадження інформаційних технологій (медичні інформаційні системи, електронні медичні карти, «мобільна медицина», хмарні технології, телемедицина, інші медичні сервіси) потребує від науковців, керівників усіх рівнів галузі виділяти у своїй діяльності зазначені питання в окрему систему удосконалення управління інвестиційною діяльністю.

Питанням розкриття суті інноваційного розвитку, виявлення та використання резервів для реалізації інноваційної діяльності, економічного обґрунтування інноваційних проєктів, з'ясування причин виникнення негативних тенденцій у здійсненні інноваційної діяльності присвячена чимала кількість робіт зарубіжних та вітчизняних вчених-економістів. Автори значну увагу приділяють дослідженню різних аспектів підвищення ефективності інноваційної діяльності, виявлення та використання резервів для її реалізації, економічного обґрунтування інноваційних проєктів. Активну участь у цій роботі приймають представники української школи менеджменту інновацій, до складу якої входять провідні економісти-теоретики та практики, а саме: с. Ілляшенко, Є. Крикавський, В. Ландик, П. Перерва, А. Садеков, А. Яковлев, А. Гальчинський, В. Геєць, В. Онищенко, М. Чумаченко, Ю. Яковець, Л. Яременко та інші. В Україні дослідженню окремих питань функціонування охорони здоров'я та медичного страхування присвячено праці В. Андрущенко, Й. Бескида, В. Базилевича, О. Василика, Н. Внукової, О. Кириленко, В. Крамаренко, В. Паламарчука, В. Руденя, В. Рудого, Х. Терешко, В. Філатова, с. Юрія.

На думку Ю. Яковця, інновації потрібно розглядати, як якісні зміни у виробництві, які можуть належати як до техніки і технології, так і до форм організації виробництва і

управління. Управління інноваційною діяльністю є частковою функцією менеджменту, яка реалізується послідовним виконанням загальних функцій менеджменту [6, с. 37]. Інноваційна діяльність закладів охорони здоров'я України, технічний прогрес та значне збільшення телекомунікаційних можливостей передачі даних через мережу Інтернет створюють якісніші умови для розвитку комунікацій між медичними фахівцями та науковцями, як в середині країни, так і за її межами. Завдяки інтеграції науково-технічних досягнень у лікувальну галузь час між запитом щодо консультації і отриманням її результатів суттєво зменшується.

Фундаментальним заданням держави є забезпечення права громадянина на здоров'я. Поряд із антикорупційною реформою та реформою освіти, однією з надзвичайно важливих реформ в Україні, яка може трансформувати українське суспільство у найкоротші строки, є, безперечно, реформа системи охорони здоров'я. Найкращий міжнародний досвід свідчить про наявність базових напрямів реформування системи охорони здоров'я, а саме: медичні послуги, фінансування, всебічне забезпечення, інноваційна діяльність та якісне управління.

Незважаючи на зростання витрат на фінансування медичної галузі в Україні, якість та доступність медичної допомоги для населення залишається значною проблемою, яка обумовлена також: нераціональністю системи розподілу фінансових ресурсів галузі, що переважно орієнтовані на фінансування медичних установ, а не медичних послуг; невідповідністю діючої моделі системи охорони здоров'я сучасним потребам у підвищенні рівня і якості життя населення; високим рівнем спрацювання інфраструктури та основних засобів в галузі; низьким рівнем оплати праці лікарів та середнього медичного персоналу; високим рівнем прямої оплати населенням медичних послуг; зниженням рівня технічного оснащення медичних установ тощо [1].

Одним з термінових завдань сьогодення є вирішення питань, пов'язаних із демографічною ситуацією, значними витратами на медичне обслуговування та наданням високоякісних медичних послуг. При цьому відомо, що витрати бюджету на охорону здоров'я значно перевищують тенденції зростання економіки більшості країн Європи та України. Системи охорони здоров'я країн Західної Європи традиційно поділяють на дві групи: створені за «бевериджською» та «бісмарківською» моделями. Першу систему (так звану бюджетну) запропонував В. Беверидж у 1942 р. у Великій Британії. Ця система полягає в тому, що медичне обслуговування доступне для всіх громадян і фінансується за рахунок цільового оподаткування. Медичний персонал отримує заробітну плату залежно від кількості пацієнтів, яких він обслуговує. Така система домінує в багатьох розвинутих країнах і запроваджена в Данії, Ірландії, Швеції, Фінляндії та інших країнах. До її переваг можна віднести загальну доступність медичного обслуговування, контроль з боку держави за витратами, справедливість розподілу засобів. За основу другої системи було прийнято німецьке соціальне законодавство О. Бісмарка. За нею медицина фінансується за рахунок обов'язкових внесків підприємств у спеціальні фонди, які створюються за професійною або територіальною ознакою. Страхувальниками працюючого населення в системі обов'язкового медичного страхування є підприємства, установи та організації. Управління цими фондами здійснюють представники застрахованих. Громадяни, які не підлягають такому медичному страхуванню, або охоплені різноманітними державними соціальними програмами, або застраховані у приватних страхових компаніях. Така система набула найбільшого поширення у Німеччині, Швейцарії та Франції [2].

Аналізуючи ситуацію, яка на теперішній час склалася у сфері медичного страхування здоров'я в Україні, відзначимо, що без врахування практики європейських держав та кваліфікованого сприяння закордонних спеціалістів щодо

впровадження та розвитку напряму лікарського страхування, розвинути практично дієві страхові механізми буде дуже складно. Європейська практика показує, що запровадження обов'язкового медичного страхування вивільняє пацієнтів від більшості типових проблем при потраплянні до лікувального закладу. Однак, більшість лікувальних закладів не мають бажання до такого стандарту роботи або не підготовлені працювати із коштами страхових компаній (відсутність відповідних навичок роботи з не бюджетними грошима). Спостерігається зменшення кількості фахівців у медичній сфері стосовно загальної кількості пацієнтів. Побаження пацієнтів щодо якості надання медичних послуг стають більш вимогливими та прискіпливими. Одночасно з цим, чисельність пацієнтів, що здійснюють сплату страхових внесків, знижується, порівняно з загальною кількістю користувачів лікувальних послуг. Незважаючи на щорічне збільшення коштів, що надходять у систему охорони здоров'я населення, існує помітний дефіцит фінансування територіальних програм державних гарантій безкоштовного надання медичної допомоги населенню [5, с. 163].

Під час запровадження медичної реформи вирішення проблеми страхової медицини є особливо актуальним для нашої країни в цілому, а також окремо для кожного регіону. Одним із кроків у напрямі розвитку медичного страхування європейського зразка та міжнародних стандартів медичних послуг є приклад одного із лідерів серед лікувальних закладів міста Запоріжжя та Запорізької обл., а саме ТОВ «ВІТА-ЦЕНТР», яке здійснило комплекс організаційних, структурних та інноваційних заходів, спрямованих на переведення понад 17 тис. своїх пацієнтів (працівників ПАТ «Запоріжсталь») на обслуговування через страхову компанію. Психологічна складова реалізується у виникненні у застрахованої особи відчуття захищеності, заснованого на юридичному обов'язку страховика реалізувати матеріальну складову захисної функції страхування [7, с. 102].

Наприклад, у системі медичного страхування Німеччини завдання вирішуються достатньо незалежно від бюджету держави. Фінансування охорони здоров'я країни розподілене наступним чином: внески до фондів медичного страхування — 60%, кошти приватного сектору страхування — 10%, за рахунок податків і зборів — 15% та особисті кошти громадян — 15%, тобто, розмір внесків відповідає величині доходів застрахованих, а медичне обслуговування надається адекватно до стану здоров'я і не залежить від розмірів власних внесків окремого громадянина. Діяльність страхових компаній організована таким чином, що питання щодо здоров'я страхувальників, як правило, не вирішується без безпосереднього притягнення їх до цього процесу. Правило солідарності доповнюється субсидіями, в цьому разі застрахована особа почуває особисту відповідальність за стан свого здоров'я. Таким чином, маємо справедливу та відповідальну систему, коли: дужі несуть витрати за хворих, молодь — за престарілих, одинокі — за сім'ї, а заможні — за незабезпечених.

Інформаційні технології задіяні в усіх галузях охорони здоров'я. Завдяки їх впровадженню, медицина набуває нових ознак. Інформаційні технології дозволяють лікарю робити об'єктивну діагностику хвороби, збирати, швидко та зручно користуватися інформацією на всіх стадіях медичного процесу. Значно зросла кількість захворювань та їх різновидів, що обтяжує встановлення правильного діагнозу пацієнтів, консультація висококваліфікованого лікаря є тривалою і важкодоступною. Застосування інноваційних технологій дозволить полегшити ці процеси та підвищити рівень конкурентоспроможності вітчизняних закладів медицини та їх фінансово-економічної безпеки.

Управління інноваційною діяльністю медичного підприємства — це одна із форм управлінської діяльності керівників закладу, де застосовуються принципи, функції і методи менеджменту, яка спрямована на покращання якості надання ме-

дичних послуг. У приватних закладах охорони здоров'я, таких як ТОВ «ВІТАЦЕНТР», відповідальність за удосконалення управління інноваційною діяльністю та за рівень якості надання медичних послуг практично цілком покладено на керівництво клінікою. Інновації у приватному секторі медицині є економічно раціональними та результативними лише у тому разі, коли вони зумовлюють отримання значних додаткових доходів, знижують рівень витрат, забезпечують реальні конкурентні плюси на ринку медичних послуг, поліпшують сервіс, а також примножують ефективність роботи. Як показує статистика, у більшості випадків для вирішення проблеми пацієнта іноді достатньо лише одержання кваліфікованої лікарської консультації. Розвиток медичних сервісів невдовзі надасть змогу громадянам незалежно обирати, яким чином їм одержувати медичну консультацію. Телемедичні сервіси дуже комфортні, послуги телемедицини найбільше ефективні на віддалених територіях. Он-лайн звернення до лікарів суттєво дешевші, ніж поїздка до лікаря, і надають змогу одержати консультацію незабаром. Темпи зростання ринку телемедицини становлять близько 18–30% на рік. Наприклад, загальний річний дохід США у 2013 р. становив 9,6 млрд. дол. США і прогнозується його зростання до 38,5 млрд. дол. США виручки до 2018 р. [9].

Високоякісне поліпшення організації медичної практики, удосконалення управління інноваційною діяльністю у приватному медичному закладі є досить тривалим процесом. Цей процес визначає розроблення і визначення такої організаційної побудови клініки, де буде враховане цільове призначення. Аналізуючи медичну практику багатопрофільної лікарні у м. Запоріжжя ТОВ «ВІТАЦЕНТР», яка надає достатньо широкий комплекс послуг з профілактики, діагностики та лікування різного роду захворювань, можна зауважити, що у медичному центрі застосовуються наступні види інноваційної діяльності: організаційні, маркетингові, ресурсні та продуктові (рис. 8.19).

ВИДИ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВ «ВІТАЦЕНТР»	ОРГАНІЗАЦІЙНІ:
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Зміна структури відділень та логістики для забезпечення зручності пацієнтів; ➤ Створення власної мережі закладів (філії; консультаційні та діагностичні відділення; спеціалізований центр естетичної ортопедії, артрології та спортивної травми та ін.); ➤ Використання новітніх методів навчання персоналу (система підвищення кваліфікації; майстер-класи; семінари; тренінги «клієнт-орієнтовної» поведінки, тощо); ➤ Автоматизація ведення медичної документації (запровадження електронної історії хвороби пацієнта).
	МАРКЕТИНГОВІ:
	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Розширення спектру нових медичних послуг (розширення комплексу цитологічних послуг у 2017 р.; робота виїзних бригад медичної допомоги; проведення УЗД, ЕКГ та забір аналізів на дому; медичний супровід масових заходів та ін.); ➤ Соціальні програми (безкоштовні курси первинної медичної допомоги; проведення днів здорової сім'ї; програма захисту жіночого здоров'я; дитячі кутки у відділеннях; школа гіпертоніка та інше); ➤ Література, диски оздоровчих програм; ➤ Наявність у відділеннях палат різних ступенів комфортності.
РЕСУРСНІ:	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Система планування ресурсів закладу; ➤ Впровадження та удосконалення електронних систем управління. 	
ПРОДУКТОВІ:	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Клініко-діагностична лабораторія (можливість повного лабораторного дослідження пацієнта протягом одного робочого дня; участь в міжнародних лабораторних програмах порівняння результатів досліджень PREVECAL (Іспанія) та SEQAS (Великобританія)); ➤ Енергозберігаючі технології; ➤ Використання екологічних матеріалів; ➤ Авторські оригінальні методи лікування (методика лікування хронічного панкреатиту професора В.Н. Клименка). 	

Рис. 8.19. Види інноваційної діяльності ТОВ «ВІТАЦЕНТР»

(авторська розробка)

Інноваційна діяльність являє собою комплекс економічних, технічних, правових, соціальних заходів, пов'язаних із розробкою, впровадженням та використанням інновацій, який має на меті досягнення певного економічного та / або соціального ефектів [3]. Припускаємо, що ТОВ «ВІТАЦЕНТР» має на меті довгочасний розвиток, здійснює запровадження інтелектуальних, технологічних, продуктових, маркетингових та організаційних інновацій, конкурує щодо якості та асортименту медичних послуг. При цьому, вважаємо, що одним із напрямків удосконалення управління інноваційним розвитком закладу є підвищення рівня практичного застосування телемедичних інформаційних систем, формування адекватної цінової політики, врахування чинника ризику при плануванні та реалізації організаційних змін, нестаток системних маркетингових досліджень щодо диверсифікації медичного обслуговування та комплексного страхового захисту. Потрібно всебічно вивчати не лише безпосередньо механізм реалізації страхування здоров'я, а треба більше уваги присвятити розбору реформ, що були успішно здійсненні європейськими країнами. Без наявності відповідного законодавчого підґрунтя майже неможливо збудувати витривалу та якісну систему страхування здоров'я. Маркетингові інновації спрямовані на розвиток систем та побудови управління. Вважаємо, що вирішення питань управління інноваційною діяльністю закладу відбувається за рахунок досвіду та інтуїції (дещо підсвідомо). Стратегія інноваційної діяльності створюється керівництвом з урахуванням маркетингових планів приватного сектору медичної галузі. Однак, окремого спеціального відділення щодо пошуку та впровадження нових інноваційних рішень у штатному розписі ТОВ «ВІТАЦЕНТР» не передбачено, сторонні фахівці на системній основі не залучаються. Ресурсними інноваціями передбачено введення та поліпшення електронних систем керівництва та порядку планування ресурсів медичного

центру. Удосконалення електронних систем ведення лікарської документації пов'язано з організаційними інноваціями. Оцінювання ефективності інноваційної стратегії відбувається після розроблення та поетапного їх запровадження у діяльність закладу. Вважаємо, що керівництвом медичної установи «ВІТАЦЕНТР» приділяється достатня увага рекламі та популяризації діяльності закладу. Коли йде мова про приватне підприємство, яке працює у ринковому середовищі, управлінські рішення приймаються, виходячи із стратегічного потенціалу та наявних конкурентних позицій. Соціальна та економічна значущість ефективності інновацій в галузі охорони здоров'я визначаються за допомогою відповідної методології [8].

Також зауважимо, що міжнародній співпраці у медичній сфері повинно приділятися більше уваги з боку держави, а також власників і керівників приватних закладів охорони здоров'я. Досить цінним чинником прогресу у запровадженні світового досвіду є інформатизація лікувальних послуг (проведення онлайн-курсів, відео-тренінгів, веб-конференцій), ґрунтовне впровадження телемедицини та медіа-консультацій, звісно при належному фінансуванні та незмінному контролі. Упровадження дистанційної освіти дозволяє значно підвищити рівень підготовки лікарів, що особливо актуально на післядипломному етапі навчання [4]. Стрімкий розвиток телемедицини в Європі, зокрема, у Німеччині пов'язаний, у тому числі, з глобальним старінням населення, але це питання актуальне також і для нашої країни. Зараз в Україні більше ніж кожен четвертий мешканець є пенсіонером за віком, а за прогнозами до 2050 р. середній вік населення України буде складати більше 50 років.

Зрозуміло, що розвиток технологій в інформаційній сфері накладає певний відбиток і на розвиток медицини. Інновації та інноваційні процеси суттєво впливають на ступінь конкурентоспроможності національної економіки [10; 11].

Більше третини європейських роботодавців, в тому числі і в Німеччині, пропонують своїм працівникам використання телемедичних послуг. Також, цікавим є досвід Німеччини щодо впровадження електронної карти здоров'я (eGK). З 1 січня 2015 р. в Німеччині обов'язкове медичне страхування надається лише за наявності електронної медичної картки, яка замінила попередню карту медичного страхування. «Електронні картки здоров'я» реалізуються в контексті створення єдиної телемедичної інфраструктури, впровадження комплексних ІТ — додатків, з введенням електронного сертифіката лікаря та медичного сертифіката. У eGK містяться дані про застраховану особу (П.І.Б., адреса мешкання, медична страховка і страхової номер власника картки) і ця карта є загальноєвропейською карткою медичного страхування. Поступово впроваджуються добровільні додаткові функції eGK: можливість зберігати необхідну різноманітну медичну інформацію; підтримка передачі електронних листів лікарю; створення електронних записів пацієнтів; забезпечення шифрування медичних даних (звіти про лікування, вакцинації, діагнози та ін.) при їх передачі і зберіганні.

Медична карта (яка є аналогом карти eGK тільки для лікарів, фармацевтів або стоматологів, лікарів швидкої допомоги) після електронної реєстрації у мережі використовується для автентифікації, шифрування даних і цифрового підпису, в тому числі під час надання послуг телемедицини. Це дуже зручно як для пацієнта, так і для медичного та технічного персоналу. Тільки за наявності електронної медичної карти можливо отримати доступ до даних, які зберігаються на карті eGK — електронній карті здоров'я. Пацієнт отримує шестизначний PIN-код від своєї страхової компанії, що дозволяє дозволити або заборонити доступ до своїх даних, також служить для шифрування даних і цифрового підпису, тобто, для захисту медичної інформації використовуються сучасні методи шифрування карти eGK та двоконтурний принцип захисту інформації.

У кожній країні ЄС відстежуються відмінності у послідовності, кількості етапів під час розроблення стратегій інноваційного розвитку. У сьогочасних умовах якісний та результативний розвиток сфери охорони здоров'я недосяжний без: найшвидшого впровадження єдиних відкритих стандартів інформатики у медичній сфері; створення базових медичних списків (реєстрів); введення електронної рецептури; запровадження електронних медичних (лікувальних) карток пацієнтів; подальшого розвитку медичних інформаційних систем з метою автоматизації фундаментальних процесів роботи закладів охорони здоров'я; використання під час надання лікувальних послуг сучасних способів телемедицини. Окрім вирішення юридичних питань щодо збереження медичної таємниці та конфіденційності, а також цілісності інформації медичного характеру щодо стану здоров'я пацієнта особливої уваги потребує також вибір відповідних спеціалізованих апаратних засобів та програмного забезпечення. Критерії відбору телемедичних програмних та апаратних засобів мають урахувувати їх вартість, простоту користування (для лікарів та пацієнтів) та залежати від конкретики завдань, що вирішує телемедицина.

Практика розвинутих країн ЄС, зокрема, Німеччини свідчить про те, що одними із основоположних спрямувань розвитку охорони здоров'я у достатньо віддалених куточках (сільській місцевості) України мають бути: щонайбільше наближення лікувальних послуг до мешканців; запровадження інформаційно-телекомунікаційних систем із застосуванням засобів телемедицини (для прийомів телеметрії щодо проведення домашнього телеконсультацій; для первісної медико-санітарної допомоги; для портативних діагностично-телемедичних засобів та ін.); відповідність порядку та механізму надання послуг телемедицини загальнодержавному законодавству з питань захисту інформації та ідентифікації авторства, а також належним правилам у відповідній феде-

ральній землі; доступність, розширення та розвиток інженерної бази сімейних (домашніх) телемедичних послуг, враховуючи їх високу економічну та організаційну доцільність.

Діяльність медичних закладів в Україні вимагає підвищення якості лікувальних послуг, ефективності господарської діяльності та постійного пошуку напрямів інноваційної діяльності, що було розглянуто на прикладі приватного лікувального закладу ТОВ «ВІТАЦЕНТР». Саме результативне лікування із використанням новітніх інноваційних лікувальних технологій має і може стати головним еталоном конкурентоспроможності медичного закладу на ринку медичного сервісу України. Комплексне застосування домашньої (індивідуальної) телемедицини у системі охорони здоров'я України сприятиме оптимізації амбулаторного лікування пацієнтів для зростання економічної ефективності та підняття соціального рівня населення країни та якості життя. Враховуючи досвід європейських країн, важливо зазначити, що при формуванні та удосконаленні механізму управління інноваційною діяльністю медичного закладу бажано передбачити створення спеціального виокремленого організаційного центру (відділення). Вважаємо, що зазначений підрозділ у штатній структурі, окрім іншого, доцільно використовувати для наступних завдань: розробка інноваційної стратегії закладу, формування напрямів інноваційного розвитку, підняття рівня адаптивності управління; мотивація, планування, організація заходів щодо реалізації, моніторинг та управління інноваційними процесами; опрацювання пропозицій щодо покращення якості медичних послуг для підвищення їх рівня конкурентоспроможності, в тому числі запровадження інноваційних медичних технологій та телемедичних сервісів; здійснення певної самостійної менеджерської діяльності, аналіз і вибір рекомендацій щодо підняття якості управління внутрішніми інноваційними процесами медичного закладу; систематизація процесу управління інноваціями, визначен-

ня управлінських завдань; розв'язання соціальних справ від реалізації інноваційної діяльності; оцінка поточних та прихованих можливостей, сильних та слабких сторін методів управління; здійснення маркетингових досліджень при розробці нової медичної послуги.

Прискіпливої уваги науковців заслуговують інноваційні страхові продукти. Заклади охорони здоров'я мають на постійній основі відслідковувати новації та певні тенденції на страховому ринку України та зарубіжних країн для того, щоб відповідати сучасним потребам та вимогам клієнтів щодо підвищення їх страхового захисту. Таким чином, управління інноваційним розвитком медичного закладу є одним із найскладніших завдань новітнього менеджменту, що потребує формування виняткових підходів до управління, які сприяють створенню і результативному запровадженню інноваційних рішень при організації надання лікувальних послуг. Одними з таких напрямів є комплексний підхід до страхового захисту пацієнтів та організоване впровадження у діяльність закладів охорони здоров'я сучасних інформаційних технологій, телемедичних та моніторингових систем.

1. **Гомон Д.О.** *Обов'язкове медичне страхування як альтернатива бюджетному фінансуванню сфери охорони здоров'я* / Д.О. Гомон // Південноукраїнський правничий часопис. — 2014. — № 1. — с. 102–104.

2. **Губар О.Є.** *Медичне страхування у країнах Європейського Союзу*. // Фінанси України. — 2003. — № 7. — 130 с.

4. **Зянько В.В.** *Інноваційна діяльність підприємств та її фінансове забезпечення в умовах трансформаційних змін економіки України: монографія* / В.В. Зянько, І.Ю. Єпіфанова, В.В. Зянько. — Вінниця: ВНТУ, 2015. — 168 с.

5. **Ждан В.М.** *Роль сучасних технологій у становленні майбутніх лікарів* / В.М. Ждан, В.М. Бобирьов, О.В. Шешукова [та ін.] // Медична освіта. — 2012. — №3 (додаток). — с. 55-57.

6. **Павлюк К.В. Степанова О.В.** Медичне страхування як форма фінансування медичних послуг / К.В. Павлюк, О.В. Степанова // Наука й економіка. — 2014. — № 3(35). — с. 162–171.

7. Управління інноваційною діяльністю: магістерський курс: підручник / Б.М. Андрушків, О.Б. Бойко, Ю.Я. Вовк та ін.

8. **Федорович І.М.** Проблеми та перспективи розвитку медичного страхування в Україні / І.М. Федорович // Економіка та сучасний менеджмент : теоретичні підходи та практичні аспекти розвитку: збірник тез наукових робіт учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 10–11 лютого 2017 р.) / ГО «Центр економічних досліджень та розвитку». — О. : ЦЕДР, 2017. — С. 101–105.

9. **Чоп'як В.В.** Інноваційні методи впровадження результатів наукової діяльності в практичну медицину : методичні рекомендації, затвержені МОЗ України / Чоп'як В.В., Гутор Т.Г., Фітькало О.С. — К., 2015 — 32 с.

10. Alliance for Connected Care. 2015: Another Unstoppable Year for Telehealth. [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.connectwithcare.org/2015-another-unstoppable-year-telehealth/>.

11. **Berger T.** Concepts of National Competitiveness / T. Berger // Journal of International Business and Economy. — 2008. — Vol.9, Number 1. — P. 91-111.

12. **Gorynia M.** Pojęcie konkurencyjności — istota i poziomy. Luka konkurencyjna na poziomie przedsiębiorstwa a przystąpienie Polskido Unii Europejskiej / M. Gorynia (red.). — Poznań: Akademia Ekonomiczna, 2002. — 53 s.

13. **Douglas S.P.** Global marketing strategy / Susan P. Douglas, C. Samuel Craig. — McGraw-Hill Inc., 2011. — 554 p.

РОЗДІЛ 9.

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНТЕГРОВАНОГО ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

9.1 Розвиток системи управління природокористуванням в контексті економічної безпеки

Динамічний соціально-економічний розвиток України супроводжується антропогенним навантаженням на довкілля, загостренням екологічних проблем, виснаженням природних ресурсів. За роки незалежності в Україні проводилися численні спроби реорганізації системи управління природокористуванням, які не привели до необхідного результату: підвищенню ефективності управлінської діяльності та виконання соціальних запитів громадян. Існуюча система управління природокористуванням на сьогодні не є достатньо дієвою, не відповідає сучасним вимогам та потребам суспільства, процесам трансформації національної економіки, змінам в економічних та інституціональних відносинах в країні. Разом з тим, необхідність удосконалення системи управління природокористуванням викликана проведенням реформи управління в Україні та адаптацією до євроінтеграції. Одночасно важливою умовою посилення ефективності та цілісності системи управління у сфері природокористування та охорони довкілля, впорядкування результативності взаємозв'язку між складовими системи управління є процес удосконалення міжвідомчого розмежування функцій управління природокористування в Україні, тому дослідження цієї проблеми та розробка наукового підґрунтя, принципових підходи та науково-практичних рекомендацій до проведення міжвідомчого розмежування функцій управління є актуальним та своєчасним.

Дослідженню теоретичних та прикладних аспектів проблеми управління у сфері природокористування присвячені численні публікації у наукових і спеціальних виданнях, праці провідних вчених Б.В. Буркинського, І.К. Бистрякова, О.О. Веклич, В.А. Голян, Б.М. Данилишина, Л.Г. Мельника,

В.С. Міщенко, Н.В. Пахомової, К.К. Рихтера, В.Н. Степанова, с. К. Харичкова, М.А. Хвесика, Є.В. Хлобистова [1, с. 47–53; 2, 3; 5, с. 2–6; 6; 9, с. 190–200; 10; 12; 18, с. 14–24] та інших науковців. У наукових розробках представлена наявність різних методологічних та прикладних наукових підходів, широко використовується по-ресурсний підхід до аналізу організації і управління природокористуванням. Водночас спостерігається відсутність достатньої уваги проблемам створення загальної теоретико-методологічної та методичної бази управління природокористуванням як єдиної системи та особливо теоретико-прикладних основ міжвідомчого розмежування функцій управління природокористуванням в Україні. Залишається не вирішеним питання наукового узагальнення проблеми та розробка теоретичної бази та науково обґрунтованих практичних рекомендацій до оптимізації міжвідомчого розмежування функцій управління у сфері природокористування.

Посилення дієвості реалізації екологічної політики країни у значній мірі залежить від системи управління природокористуванням. Оцінка стану екологічної політики України може бути визначена за допомогою місця України у світових рейтингах згідно з індексом екологічної ефективності, який репрезентується на Світовому економічному форумі. За даними 2014 р. Україна посідає 95-те місце серед 117 держав світу, між Зімбабве та Антигуа [11]. Згідно індексу екологічної ефективності 2016 р. Україна посіла 44 позицію, покращив за 10 років свої результати на 25%, між Аргентиною та Кубою [17]. Така позиція у світовому екологічному рейтингу свідчить не тільки про низьку ефективність національної екологічної політики порівняно з іншими країнами, а й недостатню дієвість цілеспрямованих дій державних органів влади, стан системи управління природокористуванням, якій не відповідає сучасним вимогам [11].

За останній час в Україні розроблена ціла низка стратегічних документів: Програма діяльності Кабінету Міністрів, «Стратегія сталого розвитку «Україна-2020», «Шлях до процвітання та засади реформування економіки», зміни до закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 р. ». Програму діяльності Кабінету Міністрів України (Постанова Верховної Ради України від 11.12.2014 № 26-VIII) розроблено із врахуванням положень Коаліційної угоди, яка є невід'ємною частиною цієї Програми. В Програмі діяльності Кабінету Міністрів екологічна політика держави взагалі не заявлена як самостійний елемент діяльності уряду та вагома складова досягнення сталого розвитку.

В документі «Шлях до процвітання та засади реформування економіки» визначені найважливіші структурні реформи у національній економіці. Підкреслено, що цей документ не замінює та не уточнює Угоду про асоціацію, Стратегію 2020, Програму дій уряду та Коаліційну угоду. В той же час в документі окремо не виділені екологічні складові шляху до процвітання, не скоординовані реформи у різних галузях на основі принципів сталого розвитку та екологізації економіки.

В Указі Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» [16] визначена головна ціль реформування системи державного управління. Метою реформи державного управління є побудова прозорої системи державного управління, створення професійного інституту державної служби, забезпечення її ефективності та її спрямованість на суспільний сталий розвиток і адекватне реагування на внутрішні та зовнішні виклики. У Стратегії не визначено механізм поєднання екологічних, соціальних та економічних аспектів розвитку, необхідність поліпшення управління природокористуванням як єдиної системи, що відноситься до невід'ємних складових досягнення сталого розвитку. Слід

відмітити, стратегічні горизонти Стратегії заплановані тільки на п'ять років, що не дозволяє отримати суттєвих значних результатів в екологічній сфері.

Характерною рисою та загальним положенням для всіх стратегічних документів, як свідчить аналіз документів, є відсутність узгодженості між собою базових принципів, позицій, цілей і завдань, структурних складових, винесення за стратегічні горизонти суспільства системну екологічну політику та механізми забезпечення її реалізації, підготовка документів прискореними темпами.

В той же час стан системи організації та управління природокористуванням в Україні характеризується наявністю фундаментальних проблем, які потребують прийняття принципів рішень держави щодо їх вирішення:

1) неефективність організаційно-функціональної структури системи управління природними ресурсами, яка проявляється у відсутності чіткого міжвідомчого розмежування функцій управління та наявності дублювання напрямів діяльності органів управління, розмитості функцій;

2) переважна орієнтація системи управління та функцій на ліквідацію наслідків виснажливого використання природно-ресурсного потенціалу, деградацію екосистем;

3) підпорядкованість об'єктів окремих видів природних ресурсів між різними відомствами, розподіл відповідальності, обов'язків, певних завдань управління між різними відділами відомств;

4) галузева розпорошеність природних ресурсів між різними гілками влади і відомствами, що ускладнює комплексне планування та управління;

5) ізольоване регулювання природоохоронних та ресурсних проблем, покомпонентне управління природними ресурсами (управління водними, земельними, лісовими та іншими природними ресурсами) в той же час, коли вони взаємозв'язані через процеси в атмосфері, гідросфері, літосфері, біосфері.

Розглянемо основні проблеми системи управління природними ресурсами на прикладі рибних ресурсів. Система державного управління в області охорони і використання рибних ресурсів забезпечує, в першу чергу, галузеві, а не природоохоронні інтереси: одні і теж міністерства сумісно виконують виробничі функції використання природних ресурсів з функціями контролю за якістю і споживання природних ресурсів. Загальною рисою системи управління природокористування є суперечність відомчих інтересів з процесом зменшення ролі державі у ринкової економіки в господарському управлінні, що є характерним не тільки для державних органів управління водними ресурсами [15], а також у розподілі функцій господарського і екологічного управління рибними ресурсами. В таких умовах необхідно розділити природоохоронні, екологічні функції управління природокористуванням та, зокрема, управління рибними ресурсами та функції господарського управління, що потребує законодавчого обґрунтування та закріплення.

В системі управління рибним господарством Державне агентство рибного господарства України спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики та продовольства України. Державне агентство рибного господарства України в першу чергу розглядає рибні ресурси як об'єкт господарського використання та отримання економічної вигоди від реалізації рибної продукції. Тому не здатне проводити повноцінну політику у сфері охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів, не може виконувати сумісно господарські та природоохоронні функції.

В той же час, якість водного середовища здійснює рішучий вплив на стан рибних ресурсів. Державне агентство водних ресурсів України, що підпорядковане Міністерством екології та природних ресурсів України проводить моні-

торинг та аналіз якості поверхневих вод, комплексне використання та охорону водних ресурсів, без встановлення взаємозв'язку з рибними ресурсами.

Державний нагляд (контроль) за охорони, використання та відтворення рибних ресурсів здійснює Державне агентство рибного господарства України, рибні інспекції без наявності комплексного та екосистемного підходу до контролю за рибними ресурсами, у відсутності чіткої взаємодії з усіма контролюючими органами. Так водночас, контролем за станом використання, охороною, відтворенням рибних ресурсів займаються Верховна Рада, обласні, районні, міські, сільські, селищні Ради, Кабінет Міністрів, Міністерство екології та природних ресурсів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Державне агентство рибного господарства України, органи рибоохорони, прокурорського нагляду та деякі інші державні органи управління, організації громадського контролю.

В наслідок існуючої ситуації спостерігається дублювання та не ефективний розподіл функцій управління природними ресурсами між органами державної влади, окремими відомствами, відсутність чіткої взаємодії між структурними підрозділами і органами державної влади, самоврядуванням, громадськими об'єднаннями, населенням та бізнесом. Сучасні виклики та прогресивні перетворення у суспільстві потребують зосередження і об'єднання зусиль щодо координації спільних дій між усіма зацікавленими стейкхолдерами в якості навколишнього природного середовища, раціональному і збалансованому використанні, відтворенні та охороні природних об'єктів, досягненні сталого розвитку і природокористування.

Міністерство екології та природних ресурсів України (Мінприроди України) згідно положенням наділено повноваженнями формування екологічної політики в сфері раціонального використання, відтворення і охорони при-

родних ресурсів, водночас Державним агентства рибного господарства України займається реалізацією державної політики у сфері охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів, яку потрібно розробляти на єдиних принципах охорони, використання і відтворення рибних ресурсів як компонентів екосистеми. Необхідна система взаємоузгодження та координації функцій управління органами в сфері охорони, використання та відтворення рибних ресурсів.

Розробка теоретичних основ міжвідомчого розмежування функцій організації та управління природокористуванням, окремими видами природних ресурсів, підвищення якості та результативності визначається обґрунтованістю методології вирішення проблем системи управління, покладеними в основу дослідження науковими підходами, принципами, критеріями, методами [13, с. 127-131]. Екологічні проблеми та ресурсні обмеження підсилюють потребу оптимізації організаційної структури управління за певними критеріями шляхом уникнення дублювання функцій як напрямів державної діяльності.

Для оптимізації міжвідомчого розмежування функцій управління природокористуванням необхідно визначити сутність та основні особливості функцій управління в сфері природокористування та розробити систему їх систематизації. Термін «функція управління» відноситься к базовим поняттям предмета та об'єкту даного дослідження [7, с. 65-68]. Функції (від латинського function — «відправлення, діяльність») відображають суть діяльності, її основні напрямки та зміст. У загальному вигляді функція управління розглядається як функціонально спеціалізований вид управлінської діяльності, що відокремився через поділ праці в управлінській діяльності і представлений обсягом робіт певного вигляду для виконання різних завдань і досягнення цілей діяльності [4, с. 85; 8, с. 11].

Розробка принципів засад міжвідомчого розмежування функцій управління природокористуванням, з авторських позицій, базується на класифікації основних функціями управління, які представлено на рис. 9.1.

Рис. 9.1. Принципові засади міжвідомчого розмежування функцій управління природокористуванням на основі класифікації функцій управління

Функції управління представляють форми впливу на процеси природокористування з метою підвищення його збалансованості та сталого розвитку. Функції управління — це види діяльності та задачі, за допомогою яких суб'єкт управління впливає на об'єкт управління природними ресурсами [13] для оптимальної організації використання, відтворення та охорони природних об'єктів чи навколишнього середовища в цілому, забезпечення ресурсно-екологічної безпеки.

Удосконалення міжвідомчого розмежування функцій управління природокористування представляє процес зміни розподілу функцій та повноважень управління, їх змістовного наповнення між різними органами влади, відомствами, службами та агентствами щодо управління об'єктами природокористування, видами природних ресурсів з обліком нових потреб, викликів, вимог, приведення у відповідність до нових умов функціонування системи управління. Мета — оптимізація та раціоналізація міжвідомчого розмежування функцій управління, ліквідація дублювання функцій, зменшення трансакційних та управлінських витрат, підвищення ефективності управління як основи покращення стану довкілля і збалансованого природокористування.

Дослідження системи управління природокористуванням и проблем їх функціонування, пов'язаних з проведенням раціоналізації міжвідомчого розмежування функцій управління та ліквідацією їх дублювання, пропонується здійснювати за допомогою цілого спектру наукових підходів. Система наукових підходів представлена на рис. 9.2.

Вагоме місце серед наукових підходів до визначеної проблеми займають холістичний (цілісний), якій інтегрує економічні, екологічні та нормативно-правові аспекти системи управління, теорію трансакційних витрат, а також системний та комплексні підходи. Водночас це нічим не знижує значення інших наукових підходів: інноваційного, інституціонального, еволюційного, структурно-функціонального, інтеграційного.

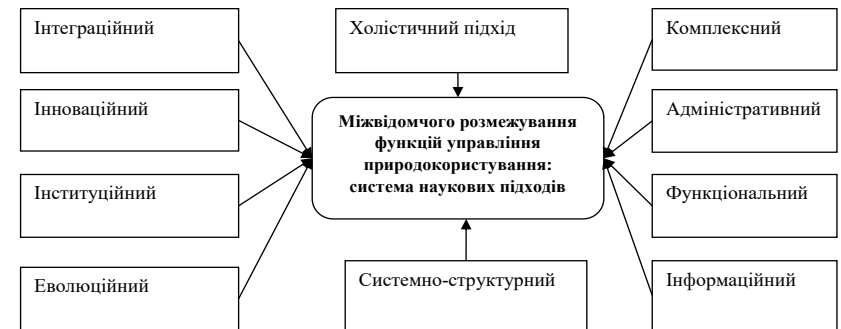

Рис 9.2. Система наукових підходів для проведення міжвідомчого розмежування функцій управління природокористування
(авторська розробка)

Пропонується розроблена авторська модель міжвідомчого розмежування функцій управління природними ресурсами, складовими якої є методи, засоби та шляхи оптимізації міжвідомчого розмежування функцій управління, цілі та результати їх реалізації.

Підсумовуючи викладене, модель міжвідомчого розмежування функцій управління природокористуванням представляє узагальнене відображення реального процесу міжвідомчого розмежування функцій управління природними ресурсами, яке дозволяє визначати причини стану цього процесу та встановити закономірності змін в рамках системи управління, наслідки змін в розмежуванні функцій управління та результати реформування (рис. 9.3).

Представлена модель базується на єдиних теоретичних засадах управління природокористуванням, принципах та підходах до управління усіма видами природних ресурсів, які охоплюють глобальний підхід до управління природними ресурсами як компонентами цілісної глобальної екосистеми, вимагають інституційних змін на основі розгляду природних ресурсів як важливих економічних ресурсів збалансованого природокористування.

Підготовка практичних управлінських інновацій та удосконалення системи управління згідно поставлених цілей і задач у відповідь на зміни середовища і виклики часу потребує зваженої та обґрунтованої теоретичної та науково-методичної основи. В дослідженні запропоновано узагальнена модель міжвідомче розмежування функцій управління природокористуванням, методологічні принципи та базові критерії розмежування функцій управління. При формуванні принципів засадах управління природокористування потрібно враховувати та кореспондувати з концептуальними принципами реформування економіки країни, що є системоутворюючим положенням.

Таким чином потрібно розробити комплекс документів, концепцію, стратегію як частину загальної стратегії реформування державного управління, програму удосконалення системи управління природокористуванням, в якій оптимізація міжвідомчого розмежування функцій управління природокористуванням та охороною довкілля буде вагомим складовою та науково обґрунтовано.

Стратегії повинна містити мету, цілі та основні пріоритети реформи державного управління в сфері природокористування, відтворення та збереження природних ресурсів, охорони довкілля, забезпечення ресурсно-екологічної безпеки, узгоджена з підготовленою Стратегією реформування державного управління. Для її реалізації та виконання потрібно розробити та затвердити поетапний, покроковий послідовний план дій.

Процес реформування Кабінету Міністрів України передбачає не тільки оновлення функцій та також залишення притаманних сучасним реаліям та глобальними викликам функцій управління природокористуванням, в тому числі забезпечення проведення екологічної політики, створення інституційних основ стратегічного управління, координації дій уряду по досягненню сталого розвитку країни, зба-

лансованому та природо ощадливому природокористуванні, ресурсозбереженню не тільки енергетичних ресурсів, інституційне підґрунтя імплементації екологічного фактору в секторальну політику держави та екологізації господарства.

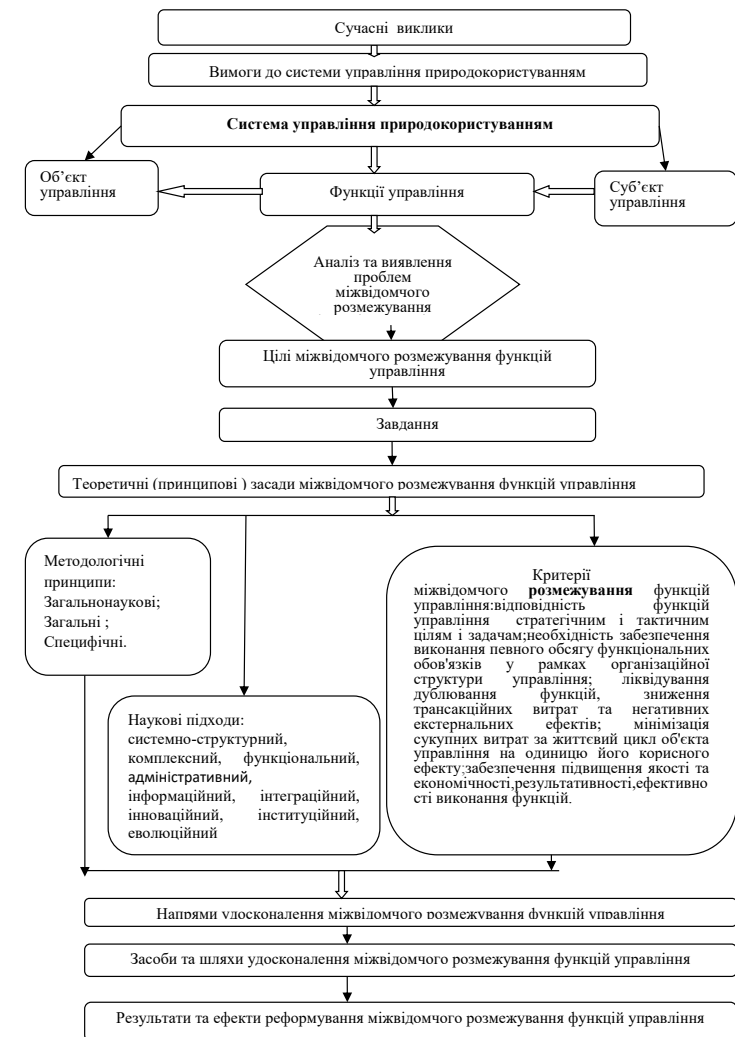

Рис. 9.3. Етапи проведення (модель) удосконалення міжвідомчого розмежування функцій управління природокористуванням

Пропонуємо Міністерству екології та природних ресурсів України як центральному органу виконавчої влади здійснювати підготовку, розроблення та реалізацію комплексної екологічної політики держави щодо використання всіх видів природних ресурсів, включаючи рибні ресурси, охорони довкілля, забезпечення ресурсно-екологічної безпеки, взаємоузгодженого рішення природо-ресурсних та екологічних проблем.

Підсилення координуючої функції Міністерства щодо регулювання використання, відтворення всіх видів природних ресурсів незалежно від відомчої приналежності, імплементації екологічного фактору в секторальну політику та діяльність всіх міністерств та відомств, інтеграції екологічної політики та інших галузевих політик. Необхідно створення інформаційно-аналітичного та комунікаційного центру, підпорядкований Мінприроди України, який забезпечить потрібні інформаційні потоки для прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень.

Удосконалення системи управління природокористуванням потребує стратегічного бачення її функціонування і розвитку. В якості підґрунтя необхідна теоретико-методологічна, організаційна та інституційна основа для вироблення державної управлінських рішень щодо оптимізації діяльності органів управління природокористуванням.

1. **Бистряков І.К.** Сталый розвиток України: постмодернізм, простір, методологія управління / І.К. Бистряков // Вісник НАН України, 2012. — №7. — с. 47-53.

2. **Буркинський Б.В.** Економічний вектор стратегії сталого розвитку України / Л.С. Купінець, с. К. Харічков // Екологія і природокористування. — 2012.- Вип.12. — с. 163-173.

3. **Буркинський Б.В., Степанов В.Н., Харічков С.К.** Економіко-екологіческие основы рационального природопользования и развития / Б.В. Буркинський, В.Н. Степанов, С. К.Харічков. — Одесса : Фенікс, 2005. — 575 с.

4. **Воронкова А.Э.** Современные технологии управления промышленным предприятием: [монография] / А.Э. Воронкова, А.В. Козаченко, с. К. Рамазанов, Л.Е. Хлапенев. — К.: Либра, 2007. — 256 с.

5. **Голян В.А.** Економічне регулювання землекористування як важлива детермінанта нарощування потенціалу аграрного природокористування / В. А. Голян, Д. с. Нірода, А. Б. Поліщук // АгроСвіт: інформаційно-аналітичний журнал. — 2011. — № 23 — с. 2–6.

6. **Данилишин Б.М., Хвесик М.А., Голян В.А.** Економіка природопользования/ Б.М. Данилишин, М.А. Хвесик, В.А. Голян. — К.: Кондор, 2009. — 465 с.

7. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю. с. Шемшученка. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. — 720 с.

8. **Макашева З.М.** Исследование систем управления: уч.пособие / З.М. Макашева. — М.: КНОРУС, 2008. — 176 с.

9. **Мельник Л.Г.** Досвід Європейського Союзу у формуванні інноваційної стратегії сталого розвитку/Л.Г.Мельник, І.Б. Дегтярьова // Маркетинг і менеджмент інновацій. — 2012. — № 1. — 190–200.

10. **Мищенко В.С.** Удосконалення системи управління відходами в Україні в контексті європейського досвіду / [В.С. Мищенко, Г.П. Виговська, Ю.М. Маковецька, Т.Л. Омеляненко]. — К.: Лазурит- Поліграф, 2012. — 120 с.

11. На порядку денному посилення дієвості національної екологічної політики. –Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: джерело <http://ecos.kiev.ua/news/view/218>

12. **Пахомова Н.В., Рихтер К.К.** Экономика природопользования и экологический менеджмент: Учеб. пособие/ Н.В. Пахомова, К.К. Рихтер. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб. ОЦЭиМ, 2006 год. — 460 с.

13. **Рассадникова С.І.** Методологічні принципи оптимізації функцій управління природокористуванням [Електронний ресурс] / С.І. Рассадникова //Матеріали четвертої Міжнародної науково-практичної Інтернет — конференції «Актуальні проблеми

теорії та практики менеджменту», ОНПУ, 21–22 травня 2015 року м. Одеса // Режим доступу: http://economics.opu.ua/files/science/2015/men_2015/80.pdf.

14. **Рассадникова С.І.** Принципові засади удосконалення системи управління природокористуванням / С.І. Рассадникова // Економічні інновації: збірник наукових праць / ІПРЕЕДНАУ. — О. , 2015. — Вип. 60, Книга II. — с. 127–137.

15. **Романчук І.С.** Проблеми формування системи управління водними ресурсами в Україні [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://economics.opu.ua/files/science/2015/men_2015/80.pdf

16. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020» від 12.01.2015 №5/2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>)

17. Україна в рейтингу екологічної ефективності у 2016 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analityka/ukrayina-v-reytingu-ekologichnoyi-efektyvnosti-u-2016-roci>

18. **Хлобыстов Е.** Вектор интеграции Украины: стратегическая перспектива в достижении устойчивого развития / Е. Хлобыстов, Л.Жарова // Устойчивое развитие. Журнал. — 2013. — №1. — с. 14–24.

9.2 Податковий механізм раціонального природокористування та шляхи його екологізації

Раціональне використання природних ресурсів є стратегічним пріоритетом розвитку європейських країн. У контексті національної парадигми сталого розвитку України [1] актуалізується необхідність дослідження питань раціонального природокористування й ефективного менеджменту природних ресурсів на предмет відповідності умовам сучасних глобалізаційних та інтеграційних процесів і узгодження з потребами у якісних природних активах май-

бутніх поколінь. Провідне місце в системі національного раціонального природокористування відводиться ресурсозбереженню.

Під ресурсозбереженням у природокористуванні ми розуміємо економічні відносини, що виникають між державою та суспільством з приводу раціонального поводження з природними ресурсами. Як екологічна категорія сталого розвитку, ресурсозбереження визначає альтернативне використання природних ресурсів і спрямоване на зниження екологічного навантаження. Як категорія економічна, ресурсозбереження задовольняє суспільні потреби у природних ресурсах у такий спосіб, який сприяє підвищенню економічної ефективності еколого-економічних систем як невід’ємної складової сталого розвитку.

Найпоширенішим економічним механізмом стимулювання ресурсозбереження є податково-преференційне регулювання. Почнемо дослідження з проблеми стимулювання ресурсозбереження через механізм оподаткування. Перш за все, відзначимо, що оподаткування у сфері природокористування зводиться передусім до визначення об’єкта стягнення податків. Залежно від об’єкта оподаткування по-різному визначаються і його види. Так, у роботах [2, 3] використовуються поняття «оподаткування природних ресурсів» та «оподаткування природокористування», в яких реалізуються принципи платності природокористування, що стимулює пряму економію ресурсів. Близьким до цих понять є термін «оподаткування ресурсопотоку» [4, 5], однак різниця полягає у тому, що ним позначається такий спосіб стягнення податків, за якого забезпечується мінімальне споживання природних ресурсів. На рентовідчувальний характер оподаткування вказує поняття «оподаткування експлуатації природних ресурсів» [6], яким затверджується ощадливий принцип «користувач платить» за право використання обмеженого ресурсу. Природоохоронна складова ресурсозбере-

ження «забруднювач платить» реалізується в системі понять «оподаткування забруднення довкілля» [7, 8], «оподаткування шкідливих викидів» [9], «екологічне оподаткування» [10, 11] тощо. Щодо наступного об'єкта дослідження — преференційного регулювання ресурсозбереження — відзначимо, що воно полягає у наданні пільг податкового та неподаткового характеру (цінових, кредитних, інвестиційних). Принагідно зауважимо, що преференційне регулювання ресурсозбереження не потребує специфічного аналізу його понятійного апарату, оскільки у процесі огляду літератури нами не було виявлено суттєвих категоріальних відмінностей.

Пропонуємо узагальнити існуючі підходи до проблеми стимулювання ресурсозбереження через застосування комплексного поняття «податково-преференційне регулювання». Вважаємо, що його еколого-економічний зміст є рівнозначним поняттю «природовідшкодування». За своїм змістовим наповненням поняття природовідшкодування є двоїтим: з одного боку, воно означає компенсацію еколого-економічного збитку, заподіяного довкіллю екодеструктивною діяльністю (інтернальне природовідшкодування), яка набуває вартісного вираження через природооподаткування; з іншого боку, воно передбачає компенсацію фінансових сум суб'єктам господарювання внаслідок впровадження заходів з охорони та відтворення природних ресурсів (екстра-ліквідне природовідшкодування) і відноситься до природоопільгування.

Інтернальне природовідшкодування ґрунтується на концепції інтерналізації негативних екологічних екстерналій та передбачає включення побічних зовнішніх ефектів до складу витрат виробництва тих суб'єктів природогосподарювання, діяльність яких викликала ці ефекти, шляхом сплати податку А. Пігу. У такому разі відбувається зміщення податкового тягаря з «жертви забруднення» на його «винуватця» та забезпечується суспільна справедливість. У сучасній

практиці до зовнішніх ефектів можуть відноситися: обсяги забруднення, обсяги вичерпання та надмірна експлуатація природних ресурсів (боргові зобов'язання перед майбутніми поколіннями). Тому, відповідно, об'єктами оподаткування можуть виступати: якість природних ресурсів, обсяги експлуатації природних ресурсів, доходи від експлуатації природних ресурсів, еколого-економічний збиток. Регулювання ресурсозбереження заходами податкового впливу відбувається у напрямках природоохорони та природовідтворення. Підкреслимо, що податки попереджують утворення екологічної антиренти (прибутку за рахунок хижацького ставлення до довкілля), однак є пасивними інструментами ресурсозбереження, оскільки відносяться на витрати підприємства та генерують загрози (ризики) втрати платоспроможності через можливість досягнення такого критичного рівня, який може спровокувати банкрутство.

Екстра-ліквідне природовідшкодування відбувається у формі вивільнення додаткових коштів у структурі фінансового капіталу «зелених» (соціально відповідальних) бізнес-структур та подальшого зростання рівня ліквідності (ефективності) активів завдяки преференціям (природоопільгуванню), застосування яких дозволяє підприємству маневрувати у ціновій, інвестиційній політиці та у сфері управління витратами і корпоративним прибутком. Відзначимо, що показники приросту коштів за рахунок здійснення заходів з ресурсозбереження є другорядними, або додатковими (екстра-показниками), по відношенню до показників основної економічної діяльності. Регулювання ресурсозбереження заходами преференційного впливу відбувається у напрямках природоохорони, природовідтворення та екоконструктивного природоперетворення. Преференційні рішення виступають активними економічними заходами з ресурсозбереження, оскільки використовують механізми позитивної мотивації.

З урахуванням вищезазначеного, податково-преференційне регулювання у сфері ресурсозбереження можна розглядати як сукупність еколого-економічних заходів з інтернального (податковий аспект) та екстра-ліквідного природовідшкодування (пільговий аспект), здійснюваних з метою охорони, відтворення та екоконструктивного природоперетворення.

Наведемо екологічну класифікацію податково-преференційних рішень у сфері ресурсозбереження:

1) деструктивно-превентивні податкові рішення — об'єктами оподаткування можуть виступати якість навколишнього середовища (вуглецеві податки, податок за викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин стаціонарними джерелами забруднення, податок на шумове забруднення, податок на розміщення відходів тощо), обсяги споживання (податок на споживання енергетичних продуктів) та використання природних ресурсів (плата за природний газ, плата за користування надрами для видобування корисних копалин, збір за спеціальне використання води тощо) або дохід від використання природних ресурсів (податок на доходи нафтовидобувних компаній, податок на доходи від використання невідновлюваних природних ресурсів тощо). Ця група податкових рішень має на меті попередження дестабілізуючого антропогенно обумовленого впливу на навколишнє середовище;

2) природостабілізуючі податкові рішення — об'єктами оподаткування можуть виступати несприятливі природні явища (податок на затоплення), збиток від нестійкого споживання та використання природних ресурсів (податок на екологічний слід) або результати природоруйнівної господарської діяльності (утилізаційний збір, податок на продукцію, що містить екологічно шкідливі речовини (напр. мийні засоби, що містять фосфати, мінеральні добрива), податок на упаковку тощо). Мета даного набору податкових рішень —

стабілізація та подолання негативних наслідків природного або антропогенного впливу на навколишнє середовище;

3) екологобезпечні преференційні рішення — віднесення до складу витрат платника податку на прибуток підприємств витрат природоохоронного призначення, звільнення від оподаткування податком на прибуток підприємств доходів фондів, створених з метою екологічної діяльності, зниження ставки ПДВ у випадку випуску екологічно чистої, безпечної продукції (екологічний ПДВ), застосування методу прискореної амортизації для обладнання, призначеного для контролю за забрудненням навколишнього середовища;

4) ресурсощадні преференційні рішення — надбавка до закупівельної ціни електроенергії, що виробляється з відновних енергетичних ресурсів або порівняно менш виснажливих джерел енергії (зелений тариф), звільнення від оподаткування внаслідок підвищення енергоефективності виробництва, раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів (як правило, енергоощадні), пільгові кредити на реалізацію програм зі збереження клімату (кліматоощадні) тощо.

Спираючись на результати класифікаційного аналізу, пропонуємо надати визначення екологічно обумовленим податково-преференційним рішенням у природокористуванні, що полягає у розумінні їх як результату вибору державними ланками менеджменту певного сценарію впливу на господарську діяльність, пов'язану із використанням ресурсопотоків, що носить деструктивно-превентивний, природостабілізуючий, екологобезпечний і ресурсощадний характер, і приймаються з метою природоохорони, природовідтворення і екоконструктивного природоперетворення.

Проаналізуємо податково-преференційні рішення у сфері ресурсозбереження на предмет зв'язку з еколого-економічними рівнями та методами раціонального природокористування (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

**Екологічно орієнтовані податково-преференційні рішення
у природокористуванні**

Рівні раціонального природокористування	Методи ресурсозбереження	Екологічно орієнтовані податково-преференційні рішення	
		Податкові рішення	Преференційні рішення
Природоохорона	Пряма економія, часткова регенерація, консервація	Деструктивно-превентивні	Екологічнобезпечні
Природовідтворення	Ресурсополіпшуюча економія, регенерація, рециркуляція ресурсопотоку, утилізація відходів, пролонгація життєвого циклу ресурсів	Природостабілізуючі	Ресурсоощадні
Екоконструктивне природоперетворення	Ресурсозаміщуюча економія, екологічна конверсія, дематеріалізація	Прийняття рішень є екологічно не доцільним	Енергоощадні, кліматоощадні

Стає зрозумілим, що комплексне ресурсозбереження досягається шляхом агрегації (укрупнення) рівнів раціонального природокористування. Агрегування еколого-економічних рівнів є, по суті, еквівалентом суспільного попиту на ресурсозбереження. В залежності від типу регуляторного впливу (податкового або преференційного) суспільний попит на ресурсозбереження поділяється на пасивний (ре-активний) та про-активний відповідно. Відсутність або неефективність (фрагментарність) регулюючих заходів спричиняють антипопит, або ресурсомарнотратний тип економічного зростання. Таким чином, податково-преференційні інструменти, що володіють значним потенціалом для регулювання ресурсозбереження, можуть використовуватися з метою агрегації еколого-економічних рівнів природокористування. Ефективна реалізація цього принципу на практиці стане потужним чинником перетворення України та країн Європейського Союзу на ресурсоефективні держави.

1. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. Б.Є. Патона. — К. : ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2012. — 72 с.

2. **Boadway R.** The Taxation of Natural Resources. Principles and Policy Issues / R. Boadway, F. Flatters : Working Paper, Policy Research Department — 1993. — 72 P.

3. **Мандзик В.М.** Світовий досвід справляння платежів за користування водними ресурсами / В.М. Мандзик // Економіка природокористування і охорони довкілля. — К. : РВПС України НАН України, 2008. — с. 179–186.

4. **Вовк В.І.** Екологічна економіка — від доктрини до політики : доповідь на круглому столі з екологічної економіки в НАУКМА) [Електронний ресурс]. — Режим доступу до наукової доповіді : <http://clubofrome.org.ua/>.

5. **Маслюківська О.** Необхідність та передумови оподаткування ресурсопотоку в сучасному світі / О. Маслюківська : Проблеми і перспективи функціонування інноваційної системи держави в умовах глобалізації : тези XIII Міжнародної науково-практичної конференції 27-28 вересня 2007 р. — Луцьк : «Вежа», 2007. — с. 105–108

6. **Веклич О.** Економічний механізм екологічного регулювання в Україні / О. Веклич. — Київ : УІНСІР, 2003. — с. 36.

7. **Mahmoud M.** Taxation of Pollution / M. Mahmoud [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://digital.library.okstate.edu/>.

8. **Ramos R.** Taxing Pollution / R. Ramos [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uvm.edu/>.

9. **Долан Э.** Экономикс [Текст] / Э. Долан, Б. Домненко : Англо-русский словарь-справочник. — М.: Лазурь, 1994. — 544 с.

10. **Березюк С.** Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного оподаткування в Україні / С. Березюк // Збірник наукових праць ВНАУ: Серія Економічні науки. — 2012. — Том 2. — № 4. — с. 8–15.

11. **Волковець Т.В.** Аналіз застосування екологічних податків в Україні та за кордоном / Т. В. Волковець // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: збірник наукових праць : — Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. — Вип. 35. — с. 249–257.

9.3 Роль маркетингу в системі формування економічної безпеки

Необхідною умовою досягнення політики екологічної безпеки в нових економічних умовах є ефективне і безупинне забезпечення виробництва матеріалами, трудовими, фінансовими, екологічними, інформаційними ресурсами в потрібній кількості, що відповідає якості і за прийнятими цінами. Принципове значення має орієнтація виробничо-господарської діяльності на випуск потрібної ринку продукції, що відповідає екологічним стандартам якості самої продукції й екологічним стандартам навколишнього природного середовища, що витримуються в процесі виробництва, реалізації, обміну і споживання.

Сьогодні на порядку денному — вирішення якісно нових, складних, багатопланових завдань і забезпечення єдиної мети: збереження умов життя і діяльності людей. Вийти із ситуації можна тільки за допомогою залучення наукових знань і досвіду, тобто створення самостійної науково-дослідної бази, участі в інтернаціоналізації високих технологій та набуття досвіду ефективного трансферту технологій, конкуренції за нові ринки, чіткого дотримання в господарській діяльності рекомендацій науки.

В даний час маркетингова діяльність набула універсальності і потужно впливає на теоретичні підходи до управління природокористуванням, особливе значення при цьому набувають дослідження, спрямовані на стимулювання всіх видів природоохоронної діяльності та ресурсозбереження. Так, для вирішення багатьох економіко-екологічних проблем слід використовувати новий вид людської діяльності в області природокористування — екологічний маркетинг.

Економічно-екологічна безпека — стан захищеності особистості, суспільства і держави від наслідків антропогенного впливу на навколишнє середовище, а також стихійних лих і катастроф. Заклопотаність із приводу майбутніх еколо-

гічних ризиків може бути цілком виправданою. Майбутній екологічний збиток часто занижується через відсутність знання можливих результатів-наслідків і недостатніх відомостей про відповідні процеси. Цільовими орієнтирами сталого суспільного розвитку є якість життя, рівень економічного розвитку, екологічна стабільність.

Екологічний маркетинг надає можливість поширити серед громадськості екологічні ідеї та підходи, зокрема щодо збереження навколишнього середовища, біорозмаїття та сталого розвитку. Тому екологічний маркетинг можна вважати ефективним засобом у формуванні економіко-екологічної безпеки суспільства. Такий підхід дослідження зумовлений потребами соціально-екологічної практики, а також відсутністю наукових розробок, які забезпечили б всебічне теоретичне осмислення назрілих економіко-екологічних проблем в державно-управлінських відносинах.

Проблема екологізації виробництва в даний час дуже гостро постає перед суб'єктами господарської діяльності. Екологізація технологій (виробництва) передбачає проведення заходів щодо раціонального використання природно-ресурсного потенціалу, запобігання негативного впливу виробничо-господарської діяльності на навколишнє природне середовище. Вона здійснюється шляхом розробки такої техніки і технологічних ланцюгів (в тому числі маловідходних технологій), при яких використовується мінімальна кількість природних ресурсів (або невідновні ресурси замінюються відновлюваними) і мінімізується кількість шкідливих викидів.

Реформування економіки України передбачає структурну реорганізацію в галузі використання, охорони та відтворення природних ресурсів, що охоплює банківську, фінансово-кредитну системи, інвестиційну, інноваційну політику і безпосереднє природокористування на приватних і державних підприємствах. Тільки екологічно високоякісний товар і така ж високоякісна екологічна послуга користуються дійсним

попитом на ринку і можуть привернути до себе споживача. Виходячи як з інтересів суспільства в цілому, так і кожного члена суспільства, потрібне застосування нових форм організації виробництва, бізнесу та праці, вдосконалення структури виробничо-господарської діяльності з урахуванням національних особливостей природокористування. Ефективність заходів по збереженню і підтримці біорозмаїття, інновацій в природоохоронний сектор може бути забезпечена тільки за умов загальнодержавного підходу до цієї проблеми.

Інформаційно-технологічна (техноекономічна) парадигма, як зазначає К. Фрімен [1, с. 76], є концентрація взаємопов'язаних технічних, організаційних і менеджерських інновацій, переваги яких слід шукати не тільки в новому діапазоні продуктів і систем, але більш за все в динаміці відносної структури витрат на всілякі вкладення у виробництво. Сучасне суспільство вступає в стадію технотронного розвитку, змістом якого є інформаційна технологія, сполучена з штучним інтелектом. Інформаційні технології вимагають глибоких теоретичних досліджень в області сучасних тенденцій розвитку техніки, технології, економіки і політики, включаючи інформатику і кібернетику.

Інформаційні технології стали новим інструментом перетворення знань в інформаційний ресурс суспільства, який перетворився в головну цінність цивілізованого світу. Інформаційний ресурс трактується як соціальна сила, спрямована на перетворення суспільства.

Поява нової технологічної парадигми [1, с. 28] на основі більш потужних і гнучких інформаційних технологій зробило можливим перетворення інформації як такої в продукт виробничого процесу. Трансформуючи процес обробки інформації, нові інформаційні технології впливають на всі сфери людської діяльності і роблять можливим встановлення незліченних зв'язків між різними областями, так само як і між елементами і агентами цієї діяльності.

Жодне політичне чи економічне рішення на рівні державних структур не забезпечить ефективною стабілізації економічної ситуації в Україні, якщо їх стратегічним напрямком не буде фільтрування існуючої галузевої структури національної економіки і її технологічне оновлення. Як пише Нельсон в своїй книзі [1, с. 94], нова база в теорії економічного зростання повинна будуватися навколо взаємозв'язків між технологічними змінами, можливостями фірми і національних інститутів. Дійсно, фірми, компанії, підприємства не потребують технологій заради самих технологій або зростання продуктивності праці — все це є важливим засобом для досягнення головного завдання — прибутковості.

Прагнення збільшення прибутковості підприємств, організацій, фірм та мобілізація країн на досягнення більшої конкурентоспроможності викликали зміни в новому часовому інтервалі між технологією і продуктивністю.

Стратегічна концепція стабільного економічного розвитку повинна забезпечувати планомірний відтворювальний і оборотний процес не тільки соціально-економічної, демографічної сфери та духовного життя людського суспільства, а й відтворення, збереження і захист навколишнього природного середовища, сукупного ресурсного потенціалу життєзабезпечення, кругообігу живої і неживої природи.

Для створення потужного економічного базису країни і її регіонів ринкові механізми на базі новітніх технологій і сучасних наукових досягнень, впровадження нових методів господарювання дозволять визначити основні стратегічні напрямки діяльності підприємств та оцінити її результати величиною кінцевого доходу.

В умовах поглиблення економічної реформи в Україні особливу важливість набувають питання сталого розвитку економіко-екологічних систем. Ринкові механізми повинні

сприяти швидкому і якісному оновленню виробництва, задовольняти зростаючі потреби суспільства з урахуванням екологічної складової.

При розгляді питань ресурсно-безпечної політики виникають інтереси і розбіжності між державою, підприємцями і споживачами. Партнерство повинно бути спрямовано на з'ясування економіко-екологічних інтересів в системі виробничих, споживчих, розподільних і обмінних відносин. У період економічних трансформацій гостро стоять питання про оптимальне поєднання економіко-екологічних інтересів між виробниками і споживачами. Пріоритетним напрямком удосконалення механізму реалізації державної екологічної політики є реформування законодавчої та нормативної бази природокористування.

В даний час широкого поширення набули порушення господарюючими суб'єктами правових норм, етичних правил і екологічних обмежень економічної поведінки, і зокрема, вимог соціальної справедливості. Дослідження соціальної справедливості як фактора ефективності економіки є однією з фундаментальних проблем економічної теорії.

У цих умовах система державного регулювання потребує потужної інституційної підтримки, орієнтованої на підвищення рівня соціальної справедливості в економіко-екологічних відносинах.

Багато політиків, експерти і вчені стверджують, що безпека національної економіки та побудова громадянського суспільства багато в чому залежать від того, наскільки дотримуються принципи соціальної справедливості в усіх сферах суспільного життя, включаючи економіку. Екологічний фактор — це складова соціальної справедливості.

У даних умовах необхідно створення соціо-екологоорієнтованих і економічно ефективних інститутів національного господарства.

Невід'ємний обов'язок, місія і «домінуюча компетенція» держави — реалізація властивих йому функцій, в тому числі інституційної. Йде мова про роль держави в створенні і закріпленні інститутів — формальних і неформальних законів, правил і норм суспільного життя суспільства.

Соціальну справедливість в економіко-екологічних відносинах слід розглядати як особливий вид інституту сталого розвитку (соціо-еколого-економічного). Для її забезпечення на державному рівні необхідно розробити відповідний інституційний механізм.

Для відкриття нових ринків, що з'єднують сегменти ринків в різних країнах в єдину мережу, підприємства, фірми, організації повинні володіти сучасними телекомунікаційними технологіями і капіталом, здатним швидко переміщатися в просторі і в часі. Сьогодні вже звикли ділитися інформацією через децентралізовану інтерактивну платформу Інтернету. Але коли мова заходить про пересилання цінностей (грошей), ми зазвичай змушені знову користуватися послугами старих централізованих фінансових установ (банків). Методи платежів через Інтернет з'явилися відразу ж в момент народження цієї мережі, але вони, як правило, вимагають інтеграції з банківським рахунком або кредитною картою, інакше їх не можна реально використовувати.

Технологія блокчейн пропонує привабливу можливість позбутися від цього «зайвої ланки». Вона може взяти на себе всі три важливі ролі, які традиційно відіграє сектор фінансових послуг: реєстрація угод, підтвердження автентичності особистості та укладання контрактів.

Це буде мати величезне значення, оскільки в усьому світі ринок фінансових послуг — найбільший за ринковою капіталізацією. Переклад хоча б частини цієї системи на технологію блокчейн призведе до розриву великого числа зв'язків у сфері фінансових послуг, але одночасно дозволить значно підвищити ефективність цих послуг.

Третя можлива роль цієї технології (укладання контрактів) може виявитися дуже корисною і поза сектором фінансових послуг. Крім введення в обіг ще однієї валюти (біткоїни), технологія блокчейн може використовуватися також для зберігання будь-якого виду цифрової інформації, включаючи комп'ютерний код.

Цей фрагмент коду можна запрограмувати так, щоб він виконувався, тільки коли обидві сторони вводять свої ключі, тим самим погоджуючись на укладення контракту. Цей же код може отримувати інформацію з зовнішніх потоків даних (ціни на акції, метеорологічні зведення, заголовки новин і все інше, що може бути проаналізовано комп'ютером) і складати контракти, які будуть автоматично реєструватися при виконанні певних умов. Цей механізм називається «розумні контракти», і можливості їх застосування практично нескінченні. Цей етап є ключовим в розробці і впровадженні ефективного механізму реформування економіки України.

Все це свідчить про недостатній розвиток інституційної системи сталого розвитку, і неузгодженість її формальної та неформальної складових. Саме на основі розвитку неформальних інститутів, завдяки їх сталості та формотворній функції, забезпечується більш ефективна побудова механізму стійкого розвитку, а отже і економіко-екологічної безпеки суспільства.

Неформальні інститути створюються на протязі великого періоду часу під впливом уніфікації відносин між суб'єктами господарювання, і вони здатні здійснювати і зворотний вплив як стабілізуючого, так і дестабілізуючого характеру (наприклад, при формуванні тіньової економіки). У країнах, які досягли значних успіхів на шляху до сталого розвитку, формуванню неформальних екологічних інститутів надається не менш важлива роль, ніж державному регулюванню.

Незважаючи на недосконалість вітчизняних ринків товарів, послуг і природних ресурсів, існують об'єктивні фактори, що сприяють розвитку і використанню екологічного маркетингу в Україні.

По-перше, це необхідність підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів з метою їх просування на світовому ринку. Справа в тому, що в даний час світовий ринок розвивається в напрямку посилення уваги до екологічних властивостей товарів і послуг. З цим необхідно рахуватися і українським товаровиробникам, якщо вони хочуть на рівних конкурувати із зарубіжними фірмами.

По-друге, поширенню екологічного маркетингу в Україні сприяє підвищення загального рівня екологічної культури населення країни, яке вже зазнало і продовжує відчувати на собі наслідки екологічних катастроф і проблем (Чорнобильська аварія, численні регіональні екологічні проблеми).

По-третє, важливим політичним чинником, що сприяє становленню та поширенню екологічного маркетингу в Україні, є пріоритет європейської інтеграції. Для цього Україна повинна привести своє екологічне законодавство і екологічну практику у відповідність з високими стандартами та вимогами Європейського Союзу.

Теоретико-методологічні основи класичного маркетингу, як відомо, історично розвивалися з практики бізнесу, а екологічний маркетинг розвивається з практики діяльності в природокористуванні та некомерційній сфері.

Екологічний маркетинг може бути використаний як ефективний інструмент підвищення конкурентоспроможності окремих регіонів і територій України. В умовах глобалізації та посилення конкуренції регіонів, екологічний фактор набуває все більшої ваги і значення. Зростає попит на екологічно чисті території щодо розміщення там підприємств харчової та електронної промисловості. Дуже динамічно зростає попит на таку послугу, як екологічний туризм (екотуризм). Тому місцеві органи влади повинні бути дуже зацікавлені в використанні екологічного маркетингу територій, завдяки якому вирішується завдання просування регіону (території) як товару до потенційних виробників та інвесторів.

Екологічний маркетинг представляє собою не просто новий концептуальний підхід: він реально дозволяє продумати і розробити структуру системи виживання і її робочі механізми. Екологічний маркетинг дає можливість не тільки по-новому здійснювати процес стратегічного цілепокладання, але і дає направлення рішення багатьох труднощів, пов'язаних з виникненням екологічного ризику. А сприйняття екологічного ризику соціумом — реальність, багато в чому визначає ставлення до конкретного підприємства (або виду технології, продукції, послуг) не в меншій мірі, ніж власне характеристики впливу виробничого процесу. «Екологічний менеджмент не є якоюсь надбудовою або відгалуженням сучасної науки про управління, це логічний розвиток концепції всеосяжного менеджменту якості, що є в даний момент ядром філософії сучасного менеджменту» [5].

Вивчення екологічного товару припускає дослідження цілого ряду питань, зв'язаних з його екологічними споживчими властивостями.

До них відносяться:

- 1) новизна і ступінь привабливості товару, що відповідає екологічним стандартам, для покупця;
- 2) нова структура екологічно чистих продуктів, товарів, що надходять на ринок, пріоритетність продуктів і товарів з товарним знаком «екологічно чисті»;
- 3) відповідність вимогам місцевого законодавства і законодавству державного рівня (закони про охорону природи — звід основних юридичних норм, що регулюють державні заходи, спрямовані на охорону, раціональне використання і розширення відтворення природних ресурсів; екологічне право — звід основних юридичних норм, що регулюють користування природними ресурсами в масштабах держави і її регіонів);
- 4) проведення радіоекологічного контролю товарів;
- 5) здатність задовольнити нинішні і перспективні потреби потенційних покупців з урахуванням особливостей

розглянутого товару (ресурсо-товару) в умовах прийняття державою ряду законів і нормативно-правових актів по природоохоронній діяльності;

б) необхідність модифікації виробництва відповідно до виявлених вимог покупців щодо забруднення навколишнього природного середовища.

Розширення ринку і боротьба за частку ринку. Підприємства або інвестори не будуть збільшувати продуктивність без попереднього розширення попиту або його потенціалу в Україні. Коли порушилися зв'язки з іншими державами і були втрачені ринки збуту, державний сектор вже не міг постійно розширювати ринки і відповідно збільшувати зайнятість без підвищення податків на капітал або створення надлишкової грошової пропозиції і державної заборгованості. Тому короткострокові заходи щодо подолання кризи в економіці склалися в скороченні чисельності працюючих і їх зарплати. Для вирішення цієї проблеми слід шукати нові ринки. Ринок, як природний спосіб формування рівноваги між попитом і пропозицією, є необхідною умовою ефективного функціонування будь-якої економіки. На сьогоднішній день ринок екологічно чистих товарів, послуг і технологій особливо актуальний, і ці товари, послуги і технології користуються особливим попитом.

Для ефективного функціонування економіки регіону і забезпечення екологічних потреб населення необхідне формування системи ринків, з урахуванням сегментації ринку екологічних товарів: товарів (і послуг) виробничого екологічного призначення, товарів індивідуального споживання, товарів-регіонів і ресурсо-товарів. Усі ці ринки чи сегменти ринку беруть участь у єдиному кругообігу матеріально-речовинних ресурсів, фінансово-кредитних засобів, інформаційних потоків, регулюючи економічні відносини між підприємствами й організаціями сфери виробництва, торгівлі, фінансово-кредитної системи, невиробничої сфери і людьми, що проживають на даній території.

Сегментація ринку — розбивка ринку на групи покупців, для кожної з яких можуть знадобитися окремі товари (екологічні послуги, екологічно чисті товари і технології, ресурсо-товари, екологічні програми й інформація). Продавець визначає різні способи сегментування ринку, складає профілі отриманих сегментів і оцінює ступінь привабливості кожного з них у залежності від першочерговості задач. Товари екологічного призначення (чи екологічний товар) можна поділити на наступні види товарів:

1) споживчі (товари, виготовлені на екологічно чистому устаткуванні і з екологічно чистої сировини і т.д.);

2) товари виробничого призначення (товари необхідні для усунення забруднення, екологічно чиста техніка і технології і т.д.);

3) території (регіони), програми, послуги, види діяльності, ідеї.

Поняття «товар» не обмежується фізичними об'єктами. Товаром можна назвати усе, що здатне зробити послугу, тобто задовольнити нестаток і потребу. Відповідно до цих класифікацій потрібен різний підхід до виробництва і реалізації товарів. Основним фактором привабливості товарів екологічного призначення є якість самого товару, а також якість навколишнього природного середовища, де цей товар виробляється, обмінюється і реалізується, екологічна реклама [2, 4].

Завдяки ідеології маркетингу вдається вирішувати одне з головних протиріч будь-якого суспільства, що використовує ринкову економіку: протиріччя між інтересами виробника (продавця), який прагне створити більшу кількість продукції і дорожче її продати, і споживача (покупця), що прагне дешевше купити найбільш якісний продукт. Так, класичний маркетинг сприяє вирішенню зазначеного протиріччя, виконуючи найважливішу соціальну функцію — приведення у відповідність суперечливі ринкові інтереси продавців і покупців.

Але виникає й інше протиріччя — проблема впливу діяльності людини (маркетингу) на навколишнє природне середовище в результаті задоволення запитів і потреб споживачів, протиріччя між економічними інтересами підприємств і еколого-соціальними потребами суспільства (виробництвом і збереженням довкілля). Хоча чисті природні ресурси і екологічно безпечні умови життя в кінцевому підсумку становлять головні потреби, переваги, запити та потреби людей.

Тому кінцевою метою екологічного маркетингу є рішення зазначених протиріч. Здійснення екологічного маркетингу має ґрунтуватися на принципах екологічної нешкідливості і безпеки.

Мета екологічного маркетингу — створити такі економічні умови для підприємств, організацій (фірм, компаній), при яких вони будуть зацікавлені в модернізації технологій виробництва та прагнути раціонально використовувати, зберігати і відновлювати природно-ресурсний потенціал регіону (або компенсувати суспільству збиток, що наноситься). Екологічний маркетинг спрямований на стимулювання виробника до створення і поширення екологічно безпечних товарів і послуг, поєднання економічних і екологічних інтересів суспільства.

Теорія граничної екологічної корисності базується на основному правилу вибору обсягів екологічних товарів, з урахуванням всіх екологічних факторів. Підприємство що максимізує прибуток, має орієнтуватися на такий обсяг випуску, при якому граничні витрати, з урахуванням екологічних факторів — коефіцієнта виснаження ресурсів, оцінки збитку навколишньому природному середовищу, коефіцієнта пріоритетності природних ресурсів для майбутніх поколінь, тобто оптимальне витрачання природних ресурсів і мінімальне забруднення навколишнього природного середовища з урахуванням альтернативної вартості товарів, що випускаються і альтернативної вартості відновлюваних і невідновних природних ресурсів, дорівнюють граничному доходу.

Облік всіх складових, в тому числі і екологічних, дозволить розширити межі теорії граничної корисності і акцентувати увагу на зв'язку екологічної корисності кожної одиниці блага і інтенсивності безпосередньої потреби (в т.ч. і екологічної) як на даний момент так і для майбутніх поколінь, яку воно має задовольняти, а також від кількості блага, що вже знаходиться в споживанні. При розгляді екологічної корисності дуже важливий фактор обмеженості природних ресурсів, споживаних з інтенсивністю в даний момент часу і фактор екологічної ємності простору. На сьогоднішній день і поновлювані природні ресурси вимагають оптимального використання, а кількість невідновлюваних ресурсів скорочується і не може бути потенційно використано в майбутньому. Якщо не будуть знайдені замітники цих ресурсів або альтернативні товари в виробництві яких не братимуть участі ці ресурси, то з часом ціни на них виростуть, у зв'язку із збільшеним дефіцитом і збільшеною вартості видобутку цих ресурсів. Екомаркетинг вивчає проблему особистого (і мотиви дії всіх споживачів) і суспільного споживання, тому врахування екологічних складових повинно бути включено в предмет економічної теорії — теорії граничної корисності. В теорії граничної економіко-екологічної корисності цінність товару (ресурсо-товару, регіону-товару) слід визначати величиною корисного ефекту, одержуваного від споживання як кожного конкретного індивідуума, так і суспільства в цілому, тобто граничної екологічної корисністю блага. Теорія граничних економіко-екологічних величин знаходить своє застосування в сфері обміну, споживання, і сфері виробництва. Але виробництво екотоварів може виникнути (розвиватися або скручуватися), якщо корисність благ-екотоварів, екопослуг визначить їх здатність задовольнити потреби людини. У вченні про граничну корисність Парето висунув тезу про неможливість абсолютних вимірювань граничної корисності і запропонував перейти до оцінки переваг одних товарів порівняно з іншими або одних

комбінацій товарів у порівнянні з іншими комбінаціями товарів. У зв'язку з цим, на нашу думку, перевагу екологічних товарів, перевагу в якісних умовах проживання визначатиме (або впливатиме) цінність блага. При розгляді екологічних товарів корисність кожної наступної одиниці даного товару зменшується, діючи за загальними законами ринку, але при розгляді чистих ресурсів, умов проживання людей — корисність і потреба збільшується.

Моделювання споживчого поведінки на ринку обумовлено потребою населення в отриманні максимального економіко-екологічного ефекту. Воно дозволяє фахівцям в області екологічного маркетингу передбачати можливі дії споживача і розробити комплекс маркетингу з урахуванням екологічних чинників для кращого задоволення потреб клієнтів і забезпечення прибутку підприємству. Екомаркетингова діяльність фірми повинна бути спрямована на постійне збільшення числа своїх споживачів, турботу про те, щоб налагодити з ними міцні відносини.

Потреби людей в чистих природних ресурсах і умовах, в еколого-безпечних товарах, послугах є основою стратегічної державної політики — економіко-екологічної безпеки суспільства. Досягнення науково-технічного прогресу призводять до раціонального використання природних ресурсів (скорочується кількість природних ресурсів для виробництва одиниці продукції), удосконалюються технологічні процеси виробництва і реалізації товарів і послуг, одні види сировини замінюються іншими. Це особливо актуально для невідновлюваних ресурсів. Оптимальне використання невідновлюваних ресурсів передбачає коригування і баланс позитивних і негативних моментів їх негайного споживання, тобто потрібен компроміс між сьогоднішнім і майбутнім. Так, якщо на конкурентному ринку природних ресурсів очікувані темпи зростання цін на невідновлювані ресурси перевищують рівень доходу на капітал, то стає вигідним їх консер-

вація для виробництва майбутніх благ, тобто ринок містить у собі механізм їх консервації. Важливим шляхом реалізації досліджень сучасного науково-технічного прогресу є розвиток безвідходного і маловідходного виробництва, що має особливе значення в якості природоохоронного заходу.

Деякі ринки (екологічного спрямування) можуть виявитися взагалі закритими для товарів підприємств, які не зовсім чітко виконують екологічні стандарти. Такого роду негативний результат аналізу дуже важливий, так як він звільняє підприємство від непотрібних комерційних дій і попереджає непотрібні витрати на маркетинг і стимулює підприємство до наукового пошуку і виробництва товарів, які відповідають екологічним вимогам. Для вмілого використання особливостей сучасного ринку природних ресурсів, екологічно чистих товарів, технологій (місцевого, регіонального, міжнародного рівнів) необхідно його постійне і ретельне вивчення, а разом з тим і прогнозування.

Цілком очевидно, що перехід людства до сталого розвитку зажадає прояву більшої відповідальності світової спільноти за збереження екосистем, від яких залежить життя всієї планети.

1. **Кастельс М.** Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.

2. **Садченко Е.В.** Маркетинг інноваційної діяльності в природокористуванні як інструмент реалізації екологічно відповідального бізнесу / Е.В. Садченко / Сталій розвиток — XXI століття: управління, технології, моделі. Дискусії 2017: колективна монографія / Аверіхіна Т.В., Адамець Т.П., Андерсон Н.В. [та ін.]; НТУУ — Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського; Інститут телекомунікацій та глобального інформаційного простору НАН України; Вища економіко-гуманітарна школа / за наук. ред. проф. Хлобистова Є.В. — Київ, 2017. — 486-497

3. **Садченко Е.В.** Економіко-екологічні ризики в господарській діяльності: монографія / Е.В. Садченко, М.Н. Барчан; НАН України, Ін-т пробл. ринку и екон.-екол.дослід. — Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2016. — 222 с.

4. **Садченко Е.В.** Принципы и концепции экологического маркетинга: Монография. — Одесса: Астропринт, 2002. — 400 с.

5. Kangun, Norman and Michael Polonsky Regulation of Environmental Marketing Claims: A Comparative. International Journal of Advertising. — 1997. — № 13(4). P. 3 — 16.

9.4 Екологічна безпека ресурсного потенціалу (на прикладі Одеської області)

Рівень безпеки держави та її регіонів в значній мірі визначається ефективним функціонуванням реального сектора національної економіки, ступенем сприйнятливості підприємств до інновацій, здатністю населення до радикальних змін. Найважливішим питання екологічної безпеки є саме для рекреаційних територій, адже вони найбільш чутливо реагують на ті види господарської діяльності, які здатні погіршити умови збереження й відновлення їх оздоровчих властивостей.

На прикладі Одеської обл., як одного з рекреаційних регіонів України, розглянуті умови екологічної безпеки, проведена її оцінка, запропоновані шляхи забезпечення. Акцент зроблено саме на екологічну складову в зв'язку з особливостями господарювання в регіоні, наявним ресурсним потенціалом та перспективами подальшого розвитку.

В останні роки в Одеській обл. спостерігається тенденція до економічного зростання. Однак ці позитивні зміни сприяли збільшенню забруднення навколишнього середовища. Спектр екологічних проблем, що потребують вирішення, наступний:

1) збереження земельних ресурсів (боротьба з наслідками водної та вітряної ерозії; ґрунтовими зсувами; підтопленням, засміченням промисловими та іншими відходами);

2) оздоровлення екологічного стану басейнів річок Дунай і Дністер, котрі є основними джерелами водопостачання на Одещині;

3) проблема утилізації відходів, в тому числі, непридатних для використання хімічних засобів;

4) вирішенні проблем зі збереження й відтворення водних ресурсів, зокрема озера Сасик, Придунайських озер, малих річок;

5) зниженні інтенсивності забруднення атмосферного повітря шкідливими речовинами;

6) розширення мережі природно-заповідного фонду.

Причиною забруднення атмосферного повітря є значне зростання кількості автотранспорту в області. Причому, зазначена різниця між викидами стаціонарних та пересувних джерел в останні роки збільшується. Основна частина забруднюючих речовин як в області взагалі, так і в м. Одесі відноситься до викидів транспортних засобів. Вони складають до 80% від загальної кількості забруднюючих речовин, що надходять до атмосферного повітря. В останні роки внесок забруднення транспортними засобами в найбільш розвинутих в економічному відношенні після м. Одеси містак — Ізмаїлі та Чорноморську — становить майже 74% [1].

Сильно забруднюють атмосферне повітря підприємства, насамперед, нафто- і газопереробної промисловості, підприємства енергетики та інші. Основними шкідливими речовинами, що надходять до атмосферного повітря від стаціонарних джерел забруднення, є сірчистий ангідрид, оксид вуглецю, оксиди азоту, пил, викиди яких складають 79% від усіх викидів по області. У значно менших кількостях до атмосфери викидаються специфічні речовини: аміак, бенз(а)пірен, формальдегід та деякі інші [2]. Надходження небезпечних речовин у атмосферу залежить від надійної роботи очисного

обладнання, де вони уловлюються і знешкоджуються та впровадження ефективних технологій виробництва, а також переходу на альтернативні джерела енерго- та теплопостачання.

Рекреаційні території характеризуються широким освоєнням, що включає насиченість елементами природних об'єктів. Використовуючи даний критерій доцільно провести функціональне структурування рекреаційних територій з виділенням рангу за кожним з відповідних видів. У подальшому було визначено середнє значення рейтингу вагомості, що дозволило виділити окремі регіони в країні, які мають максимальне забезпечення розвитку рекреаційних територій (табл. 9.2).

Таблиця 9.2

Функціональна структура оздоровчо-рекреаційних земель України
(розраховано за даними [3])

Регіон	Оздоровчо-рекреаційні землі, га/рейтинг				
	Природоохоронні	Оздоровчі	Рекреаційні	Історико-культурні	Середній рейтинг
Донецький*	142,70/5	0,50/8	9,41/4	2,30/6	5,75
Придніпровський	93,3/7	1,57/5	6,62/5	1,01/8	6,25
Східний	430,86/5	1,60/4	6,09/7	3,47/5	5,25
Полісся	477,51/3	0,94/7	6,31/6	14,11/1	4,25
Центральний	57,63/8	1,53/6	5,56/8	8,06/2	6,0
Поділля	444,58/4	1,88/3	18,17/3	3,51/4	3,5
Причорноморський*	570,82/1	10,99/1	29,08/1	6,04/3	1,5
Карпатський	526,90/2	4,89/2	25,66/2	1,80/7	3,25

Примітка: рейтингова оцінка має зворотнє обчислення. Зірочкою відмічені регіони, що мають анексовані території та на яких відбуваються військові дії.

Наведені дані свідчать про доцільність виділення трьох регіонів, що мають максимальний рейтинг: Причорноморський, Карпатський та Поділля. Саме вони містять значні оздоровчо-рекреаційні ресурси. При чому, в саме Причорноморський регіон входить Одеська обл., яка краще інших областей забезпечена відповідними угіддями, що підтверджують проведене рейтингове оцінювання [4, с. 45].

Для подальшого дослідження Одеська обл. була розділена за регіональним принципом на такі складові: Північний (Ана-нївський район, Балтський район, Кодимський район, Котовський район, Савранський район), Північно-східний (Миколаївський район, Любашівський район), Північно-західний (Красноокнянський район), Східний регіон (Березівський район), Західний регіон (Великомихайлівський район, Тарутинський район, Фрунзівський район, Болградський район), Центральний регіон (Біляївський район, Комінтернівський район, Іванівський район, Овідіопольський район, Роздільнянський район, Ширяївський район), Південний регіон (Ізмаїльський район, Татарбунарський район), Південно-західний (Білгород-Дністровський, Арцизький район, Ренійський район, Саратовський район), Південно-східний (Кілійський район).

Для виділених регіонів було проведено рейтинг оздоровчо-рекреаційних земель (табл. 9.3), що підтверджує наявність цінних рекреаційних ресурсів та можливість їх використання й подальшого відновлення. Найбільший рейтинг отримали Центральний (1,0), Південно-західний (2,0) та Південно-східний (3,5) регіони.

Таблиця 9.3

Функціональна структура рекреаційних ресурсів Одеської обл.

(розраховано за даними [13])

Регіон	Оздоровчо-рекреаційні землі, тис. га / рейтинг		
	Курортно-оздоровчі	Туристичні	Середній рейтинг
Північний	0,95/6	0,07/6	6,0
Північно-Східний	0,03/8	0,01/8	8,0
Північно-Західний	0,05/7	0,01/7	7,0
Східний	0,32/7	0,78/4	5,5
Західний	1,93/3	0,06/7	5,0
Центральний	4,43/1	1,98/1	1,0
Південний	1,33/5	0,21/5	5,0
Південно-Західний	2,03/2	0,24/2	2,0
Південно-Східний	1,65/4	0,87/3	3,5
Разом	12,7	5,23	

Для розрахунку взято по кожному з регіонів розмір оздоровчо-рекреаційних земель та поділено на середній рейтинг, найменший та найбільший 8,0; 1,0 відповідно. Рейтингова оцінка має зворотне обчислення.

Розвиток рекреаційних територій дає змогу впливати на процес накопичення капіталу в курортно-рекреаційній сфері, що можливо при використанні такого економічного інструменту як бюджетування. Доречним є зменшення податкового навантаження та збільшення витрат державного бюджету на підтримку сфери послуг, а саме — курортно-рекреаційної галузі та туризму [5, с. 189].

Розвиток рекреаційних територій залежить від попиту на послуги, що пропонуються потенційним рекреантам. Стабільне зростання попиту сприяє постійному економічному росту. Однак при цьому може бути присутнє погіршення екологічної ситуації, пов'язане з підвищеним антропогенним тиском на територію. За методикою, запропонованою вітчизняним вченим П.В. Гудзем, було проведено оцінку тиску при застосуванні показника щільності розподілу рекреантів. Результати цієї оцінки наведені у табл. 9.4.

Таблиця 9.4

Щільність розподілу рекреантів в Одеській обл., осіб/км²

(розраховано за даними [9, 13])

Рік	Регіони								
	Північний	Північно-Східний	Північно-Західний	Східний	Західний	Центральний	Південний	Південно-Західний	Південно-Східний
2001	57,22	0,10	0,11	55,35	13,95	697,12	20,53	203,25	170,15
2005	61,22	0,13	0,15	57,60	15,05	712,35	24,02	208,65	176,85
2010	68,17	0,18	0,19	61,80	17,75	747,82	25,47	212,73	185,71
2012	68,91	0,18	0,20	63,57	18,23	756,11	26,31	213,92	186,85
2013	67,51	0,19	0,22	64,15	19,22	762,12	27,14	312,82	190,20
2014	68,82	0,19	0,24	65,22	21,65	967,21	52,21	356,45	221,18
2015	70,0	0,22	0,24	66,79	25,13	1069,44	61,18	461,20	242,25
2016	70,6	0,23	0,32	67,20	26,12	1271,36	73,12	502,32	257,13

Наведені дані свідчать про те, що основне навантаження приходить на центральний та південні регіони та про надмірну концентрацію рекреантів на порівняно невеликій території, що негативно впливає на екологічну ситуацію. Крім цього, рекреаційні території знаходяться під впливом нестаціонарних джерел забруднення, кількість яких за статистичними даними збільшується в курортний сезон в 3–4 рази.

Вітчизняними науковцями проведені розрахунки економічного збитку, нанесено рекреаційним територіям Одеської обл., яка становить 30,73 млн. грн. і складається з: викидів автотранспорту (68,9%), відходів, залишених рекреантами (16,64%), викидів пилу (14,46%) [6, с. 193].

Отже, розвиток рекреаційних територій залежить від стабілізації економічної та екологічної складових. Існуючий організаційно-економічний механізм не забезпечує вирішення екологічних проблем, тому виникає потреба у розробці, обґрунтуванні та використанні ринково-орієнтованих економічних інструментів, які відповідають сучасній економічній ситуації.

В наш час існують різні підходи до формування методики оцінки екологічної безпеки. Для подальшого дослідження обрана одна з методик, що була розроблена кримськими вченими і базується на співставленні екологічної ємності та антропогенного тиску на довкілля [6, с. 196]. В якості антропогенного тиску було обрано вплив рекреантів на компоненти оточуючого середовища рекреаційних територій на протязі курортного сезону, що призводять до змін їх якісного становища. При чому екологічна ємність розглядається з позиції оцінки стану виділеної компоненти природного середовища та змінюваності екологічно вагомих параметрів.

За обраною методикою оцінка екологічної безпеки рекреаційних територій проводиться у два етапи. На першому етапі визначаються одиничні показники по виділених шес-

ти компонентам довкілля (атмосферне повітря, поверхневі і морські води, навантаження рекреантів та рекреаційні території, рослинність та світ тварин. Співвідношення екологічної ємності та антропогенного навантаження дозволяють визначити коефіцієнт небезпеки по кожній компоненті й виділити ту з них, яка отримує негативний вплив і вимагає реалізації заходів з нормалізації ситуації. На другому етапі — визначається комплексний показник екологічної безпеки з залученням апарату кваліметрії, що обумовлює можливість розглядати різні показники, які характеризують стан компонент та звести в одне ціле відповідні різнобічні показники [5, с. 198].

В результаті, для розрахунків вихідного показника була застосована формула:

$$EB = \sqrt{EB_{an} \cdot EB_{nv} \cdot EB_{mv} \cdot EB_{an} \cdot EB_r \cdot EB_m}, \quad (9.1)$$

де EB_{an} , EB_{nv} , EB_{mv} , EB_{an} , EB_r , EB_m — екологічна безпека відповідно шести компоненти навколишнього природного середовища.

Завдяки загальним розрахункам стає можливим визначення рівня екологічної безпеки рекреаційних територій і отримати об'єктивну уяву про реальну екологічну ситуацію та розробити пропозиції щодо покращення існуючої ситуації.

Рекреаційні території сприймають антропогенне навантаження з боку рекреантів завдяки нерівномірному розподілу на протязі року надходження й розподілу природно-кліматичних умов [7, с. 78]. Максимум негативного впливу відбувається в курортний сезон — з квітня по вересень (табл. 9.4).

Таблиця 9.4

Антропогенне навантаження на рекреаційні території*(розраховано за даними [9, 13])*

Регіон	Антропогенне навантаження, осіб/км ²					
	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Північний	956	1835	2570	3672	2081	1224
Північно-Східний	27,7	15,2	21,1	121,1	68,4	40,7
Північно-Західний	25,3	14,2	19,8	120,5	66,8	39,9
Східний	1351	2897	4065	5080	2081	1224
Західний	1961	4202	5883	8404	4762	2801
Центральний	9535	8692	27759	39656	22471	13219
Південний	2096	4492	6289	8985	5092	2999
Південно-Західний	6296	13493	18891	26988	15292	8995
Південно-Східний	7185	15399	21559	30800	17452	10266

З наведених даних бачимо, що розподіл антропогенного навантаження здійснюється з подальшим нарощуванням і досягненням пікових значень практично по всім рекреаційним територіям Одеської обл.

Проведені розрахунки показали, що домінуючим для рекреаційних територій виступає компонента «морські води». Саме вона забезпечує відтворення максимальної кількості кисню, що сприяє відновленню природного середовища та поряд з цим стимулює прибуття рекреантів.

Таким чином, в результаті апробації методичного забезпечення до оцінки екологічної безпеки рекреаційних територій визначено характер змін екологічної ситуації за обраними компонентами навколишнього середовища. Дослідження динаміки комплексного показника екологічної безпеки доводить його нерівномірне розповсюдження і підкреслює недостатність запасу позитивних факторів для зупинки процесу погіршення екологічної ситуації на рекреаційних територіях Одеської обл.

Наявність ресурсного потенціалу може забезпечити регіону власну безпеку, за рахунок задіяння існуючих ресурсів, усвідомлення населення тощо.

Для виявлення рівня ресурсного потенціалу до формування загального соціально-економічного розвитку регіонів використовується оцінка вкладу того чи іншого капіталу до становлення валового регіонального продукту. Але для досягнення більш коректних результатів вважаємо за доцільне розподілити регіони за групами з подібними рівнями розвитку та дослідити вплив різних факторів: виробничих та ресурсного потенціалу з метою виявлення рівня сталого розвитку. Для цього було застосовано метод кластерного аналізу, що дозволяє розподілити різномірну статистичну сукупність, яка підлягає дослідженню, на виділити окремі однорідні групи. Адаже в якості групувальної ознаки для включення регіону в кластер використовується зразу декілька показників. Для цілей проведеного дослідження були визначені наступні шість критеріїв кластеризації: ВРП на душу населення, ВРП на одного зайнятого в економіці, валова додана вартість (ВДВ) промисловості на одного працівника, обсяг промислової продукції сировинних галузей на одного робітника, обсяг промислової продукції провідних переробних галузей на одного робітника.

Вибрані показники дозволяють створити кластери регіонів, однорідні як за рівнем розвитку економіки і промисловості регіону, так і за галузевою структурою промисловості. У процесі кластеризації при використанні абсолютних значень вихідних даних могли виникнути викривлення, пов'язані з їх нерозмірністю. Тому при побудові кластерів дані були приведені до одного базису: використовувалося не саме значення регіонального показника, а його співвідношення з загальнодержавним рівнем [8, с. 60].

В якості методу об'єднання регіонів у кластери був використаний метод «зваженого попарного середнього», а в якості міри схожості найбільш поширена Евклідова відстань. У результаті аналізу отримана ієрархічна деревоподібна структура, яка була поділена на 7 кластерів, од-

норідних за обраними критеріями. Розподіл регіонів по кластерах та економічні показники кожного з них представлені в табл. 9.5.

Кластерам були надані умовні назви, які в деякій мірі відображають загальну картину розвитку регіонів, що увійшли до них [8, с. 71].

Отримані кластери досить однорідні за основними характеристиками розвитку: коефіцієнт варіації показників в середині кластера не перевищує 30%. Це дозволяє використовувати в подальшому обрані показники, розраховані в середньому по кластеру (табл. 9.6), оскільки вони адекватно відображають рівень розвитку регіонів, що утворюють кластер.

Таблиця 9.5

Економічні показники районів Одеської обл.

(складено за даними [9])

Суб'єкти	ВРП на душу населення, млн. грн.	ВРП на одного зайнятого в економіці, грн.	Обсяг промислової продукції сировинних галузей на одного робітника	Обсяг реалізації сільсько-господарської продукції на душу населення	ВДВ промисло-вості на одного працівника, тис. грн.
В середньому по Україні	1459096	32002	1115,8		51149
В середньому по Одеській обл.	64743	27070	2240	266	2701
Ананівський	46567	24790	797	107,1	1043
Арцизький	21300	8976	1321,2	88,4	1511
Балтський	45800	22460	565,04	77,5	1858
Білгород-Дністровський	56889	26609	3095,02	79,3	3184
Біляївський	19664	7275	1029	95	1225
Березівський	51578	24165	1832,03	79,8	2030
Болградський	20232	8675	1320	60,8	1493
Великомихайлівський	54688	25567	2870	44,3	2925
Іванівський	63156	26132	3190	95,9	3535
Ізмаїльський	22007	9064	1880,3	22,4	1917
Кілійський	66780	28567	1099	228,3	1514
Кодимський	21581	8480	1240,7	82,3	1323
Комінтернівський	70899	31566	3537	939,9	4993

Продовження табл. 9.5

Суб'єкти	ВРП на душу населення, млн. грн.	ВРП на одного зайнятого в економіці, грн.	Обсяг промислової продукції сировинних галузей на одного робітника	Обсяг реалізації сільсько-господарської продукції на душу населення	ВДВ промисло-вості на одного працівника, тис. грн.
Котовський	53211	22998	2140	2,5	2143
Красноокнянський	53943	23456	2370	100,7	2527
Любашівський	63986	26355	2322	34,9	3060
Миколаївський	64654	27554	4000,1	62,9	4239
Овідіопольський	67142	29678	1160	2168	3706
Роздільнянський	71345	28009	984	1072	2310
Ренійський	70234	31556	2460	562,2	3163
Савранський	22798	9002	1790,4	80,6	1920
Саратський	55937	26707	3557	57,1	3656
Тарутинський	54336	25997	2763	54	2842
Татарбунарський	54129	24900	1971	81,4	2061
Фрунзівський	19867	8996	1650	32,4	1708
Ширяївський	54567	26008	2832	90,4	2961

Таблиця 9.6

Рівень розвитку економіки та промисловості регіонів в кластерах

(розраховано за даними [9, 13])

Кластери	Кількість районів у кластері	ВРП на душу населення, тис. грн.	ВРП на одного зайнятого в економіці, тис. грн.	ВДВ промисловості на одного працівника, тис. грн.	Обсяг промислової продукції сировинних галузей на одного робітника	Обсяг реалізації сільськогосподарської продукції на душу населення
I. Дуже низький рівень розвитку	7	21207	8638	1585	1461	66
II. Низький рівень	11	43016	24877	2475	2253	70
III. Середній рівень	3	63932	26680	3611	3170	65
IV. Високий рівень	3	68052	29937	2794	1573	986
V. Дуже високий рівень	2	71122	29787	3651	2260	1006

Нижче подана характеристика виділених кластерів.

Кластер I «Дуже низький рівень розвитку». Даний кластер утворюють з найбільш «бідних» райони. Рівень розвитку економіки в цих суб'єктах дуже низький: у середньому по кластеру ВРП на душу населення майже в 3 рази менше, ніж у середньому по обл. Провідна галузь економіки — сільське господарство. На частку промисловості припадає менше 15% доданої вартості економіки. Обсяг промислового виробництва у розрахунку на 1 працівника більш ніж в 4 рази нижче середньодержавного рівня. Промисловість представлена, в основному, сировинним сектором: видобування будівельних матеріалів. Таким чином, більша частина доходу, що одержується в регіонах, забезпечується за рахунок експлуатації природного капіталу (сировинні галузі промисловості та сільське господарство). Проте дані види природних ресурсів не є експортованими або представлені в недостатньо великому обсязі, що не дозволяє регіонам за їх рахунок підвищити свій рівень розвитку. В цьому кластері представлені такі райони: Арцизький, Болградський, Ізмаїльський, Біляївський, Фрунзівський, Кодимський, Савранський.

Кластер II «Низький рівень розвитку». Найчисленніший кластер: до його складу входять райони, що характеризуються низьким рівнем соціально-економічного розвитку. Середньодушовий валовий регіональний продукт нижче, ніж у середньому по області в 1,1 рази. В економіці районів зростає роль промисловості: у ній формується 23,5% регіонального доходу. Але в порівнянні з загальнонаціональним рівнем обсяг промислового виробництва все ще низький — в 1,6 рази нижче, ніж у середньому по країні. В цілому по кластеру більше третини промислового випуску припадає на галузі видобувної (з первинною обробкою) та харчової промисловості в основному місцевого значення, що дозволяє вважати даний кластер орієнтованим на переробну промисловість. Однак низький рівень інвестицій, характерний для більшості районів, не спри-

яє впровадженню високотехнологічних виробництв в галузях переробної промисловості. Експлуатація факторів праці і капіталу в таких регіонах недостатньо ефективна.

Кластер III «Середній рівень розвитку». Даний кластер утворюють райони, рівень розвитку економіки яких відповідає загальнодержавному рівню. Економіка регіонів відрізняється більш високою диверсифікацією: при досить високій ролі промисловості в створенні регіонального доходу (понад 30%–35% ВРП) зростає роль невикористаного сектора економіки. Обсяги промислового виробництва перебувають на середньонаціональному рівні. У галузевій структурі промисловості переважають галузі харчової та легкої промисловості — на їх частку припадає понад 40% всього промислового випуску. Таким чином, розвиток економіки регіонів даного кластера більшою мірою визначається продуктивністю сировинних галузей, тобто залученням природного капіталу до господарського обороту. До цього кластеру відносяться Любашівський, Миколаївський та Іванівський райони.

Кластер IV «Високий рівень розвитку» — складається з районів, рівень економічного розвитку яких характеризується високим показником ВРП на душу населення. Він в 1,3 рази перевищує загальнодержавне значення. Регіони характеризуються високорозвиненою промисловістю: випуск промислової продукції в середньому по кластеру в 1,4 рази перевищує загальний рівень. Регіони, що утворюють кластер, є лідерами: в середньому по кластеру більше 40% всієї доданої вартості створюється в промисловості. Високий рівень розвитку промисловості і, відповідно, економіки забезпечується, в основному, виробництвом в сировинних галузях. Більше половини промислового випуску це продукція сировинного сектора. Обсяги видобутку природного сировини настільки великі в цих регіонах, що регіональний дохід, в основному, формується за рахунок експлуатації природного капіталу. Провідними галузями промисловості

є такі галузі переробного сектора, як машинобудування та хімічна промисловість. Впровадження високотехнологічних виробництв в даних галузях сприяло зростанню конкурентоспроможності продукції та допомогло їй знайти своє місце на внутрішньому ринку. У цих регіонах в основі прибутковості господарської діяльності закладена експлуатація науково-технічного прогресу, який дозволяє більш ефективно використовувати ресурси праці і капіталу. До цього кластеру відносять такі райони: Ренійській, Кілійській, Іванівській.

Кластер V «Дуже високий рівень розвитку» — об'єднав райони, що лідирують за макроекономічними показниками розвитку. Середньодушовий ВРП в цих регіонах перевищує загальний рівень. Це Розділянський та Комінтернівський райони.

Аналіз внеску кожного з цих кластерів в структуру сумарного ВРП показав, що досягнення високих макроекономічних показників можливо за рахунок видобутку і експорту природної сировини. Регіони, економіка яких орієнтована на сировинний сектор промисловості, формують значну частину національного доходу країни.

Більша ж частина регіонів, обділених багатим ресурсним потенціалом, характеризується низьким рівнем економічного розвитку. Однак у процесі аналізу було виділено групу районів, які мали дуже високі показники розвитку при орієнтації економіки на переробний сектор промисловості [10, с. 106].

Таким чином, у досягненні високого рівня соціально-економічного розвитку можна виділити два шляхи. Перший шлях ресурсоспоживаючий розвиток. Більшість регіонів, що володіють запасами природних ресурсів, розвиваються саме цим шляхом. Основу високих макроекономічних показників закладає масштабне споживання природного капіталу в процесі господарської діяльності: видобуток природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища неконтрольованими викидами шкідливих речовин та інше. «Легкий» прибуток від видобутку природного сировини та її експорту

в умовах високих світових цін не стимулює розвиток переробного сектора промисловості в регіонах. Висока рентбельність сировинних виробництв, обумовлена рентним характером природокористування, відволікає на себе ресурси праці і капіталу, що знижує інноваційну активність в інших галузях економіки. Відсутність ефективної системи оподаткування в галузі природокористування не стимулює підприємства до впровадження маловідходних технологій або до знешкодження промислових відходів. Такий розвиток не здатний забезпечити справжній добробут населення. «Проїдання» ресурсів у процесі поточної господарської діяльності не залишає можливості для подальшого розвитку економічних систем. Вкрай нестійкий характер такого шляху розвитку відбивається в тому, що істотна деградація природного середовища в умовах відсутності інтелектуальних ресурсів і сучасних технологій призведе до повного «розвитку» господарських систем в таких регіонах.

Найбільш яскравими прикладами регіонів з «ресурсоспоживаючим» розвитком економіки є регіони двох найбільш розвинених кластерів. Експлуатація природного капіталу в процесі господарської діяльності дозволяє їм отримувати значні рентні доходи.

Другий можливий шлях розвитку — інноваційний розвиток. До регіонів, що розвиваються цим шляхом, можна віднести райони переробної промисловості. В основі їх економічного зростання закладені досягнення науково-технічного прогресу, які забезпечують більш високу ефективність експлуатації ресурсів праці і капіталу. Навіть при відсутності рентної складової в доходах переробних галузей промисловості, частка доданої вартості в обсязі промислової продукції цих регіонів становить від 30 до 40%. При цьому ВРП, створюваний у процесі промислового виробництва в цих регіонах, більш рівномірно розподіляється серед населення регіонів. Населення цих суб'єктів має високі середньодушо-

ві доходи і характеризується низькою часткою населення з грошовими доходами нижче величини прожиткового мінімуму. Такий розвиток має стійкий характер, оскільки не просто «залишає» ресурси, а й створює нові, закладаючи можливість для розвитку наступних поколінь [10, с. 122].

Розвиток же більшості районів Одеської обл., основу економіки яких становить переробний сектор промисловості, не може бути віднесено до інноваційного типу. Прибутковість промисловості цих регіонів, в основному, низька, оскільки у виробництві використовуються застарілі, неефективні технології і кінцевим продуктом виступає сировина. Через занижений курс національної валюти, підприємства переробних галузей, продукція яких орієнтована, в основному, на внутрішній попит, перебувають у вкрай не вигідному становищі. При цьому доходи, що одержуються в сировинному секторі, відволікають інвестиційні потоки від переробної промисловості. Обсяг інвестицій в основні фонди переробних галузей становить менше половини обсягу всіх інвестицій в промислові основні фонди. Відсутність активних інноваційних процесів у цих виробництвах веде до «проїдання» наявних ресурсів праці і капіталу, що не закладає основу для подальшого відтворення і в деякому розумінні, також є ресурсоспоживаючим напрямком розвитку.

Вивчення характеру розвитку економіки в районах Одещини дозволило зробити висновок про те, що більшість з них розвивається за рахунок безконтрольного споживання ресурсів. Економічний стан в них характеризується як вкрай нестійкий. Будь-яке коливання світових цін на експортовані ресурси може призвести до порушення економічної безпеки і вивести економічну систему зі стану рівноваги. Разом з тим, використання природних ресурсів у процесі господарської діяльності, будь то видобуток корисних копалин або викиди промислових відходів в атмосферу та водні об'єкти, неминуче веде до поступового виснаження ресурсного капіталу: скорочуються за-

паси природних ресурсів, знижується асиміляційна здатність екосистем, погіршується здоров'я населення. У світлі концепції сталого розвитку регіональний дохід, створення якого спричинило забруднення навколишнього середовища і завдало шкоди економічній системі у вигляді зовнішніх витрат, упущеної вигоди, не є свідченням високого рівня розвитку території. Подальша оцінка рівня сталого розвитку економічної системи та ролі природного капіталу в ньому повинна здійснюватися з урахуванням споживання природного та фізичного капіталу. Проведений аналіз традиційних макроекономічних показників необхідно доповнити розрахунком еколого-економічних показників, зокрема, показником екологічно відрегульованого ВРП з системи еколого-економічного обліку.

Забезпечення високого рівня ресурсного потенціалу регіонів можливе лише на основі запровадження планово-прогнозних механізмів щодо його розвитку. Зокрема це вимагає розроблення в рамках регіональних стратегій соціально-економічного розвитку стратегій зміцнення ресурсного потенціалу регіонів та підвищення їхньої конкурентоспроможності.

Розвиток завжди має спрямованість, визначену метою або системою цілей. Якщо ця спрямованість позитивна, то говорять про прогрес, якщо негативна, то про регрес, або про депресію. Іншими словами, природа розвитку регіонів завжди припускає певну мету або декілька цілей. На сьогодні основною метою економічного розвитку Одеського регіону, як і більшості країн світу та їх регіонів, є поліпшення якості життя населення. Тому процес соціально-економічного розвитку включає три найважливіші складові [11]: підвищення доходів, поліпшення здоров'я населення й покращення рівня його освіти; створення умов, що сприяють зростанню самоповаги людей у результаті формування соціальної, політичної, економічної та інституційної систем, орієнтованих на пошану людської гідності; збільшення свободи людей, зокрема їх економічної свободи.

Останні два показники якості життя не завжди враховуються при оцінках ступеня соціально-економічного розвитку країн і регіонів, проте останнім часом в управлінській науці і практиці їм надається все більше значення [12].

Врахування екологічної безпеки передбачає перетворення Одещини в регіон з високим рівнем життя населення та умовами для гармонійного розвитку особистості на підставі модернізаційної інвестиційно-інноваційної моделі, яка одночасно забезпечить посилення конкурентних переваг області. Для забезпечення економічно ефективного використання природних ресурсів, перетворення ресурсного потенціалу на дієвий чинник регіонального розвитку регіональним і місцевим органам виконавчої влади потрібно зосередити увагу на реалізації насамперед таких заходів, які наведені на рис. 9.4.

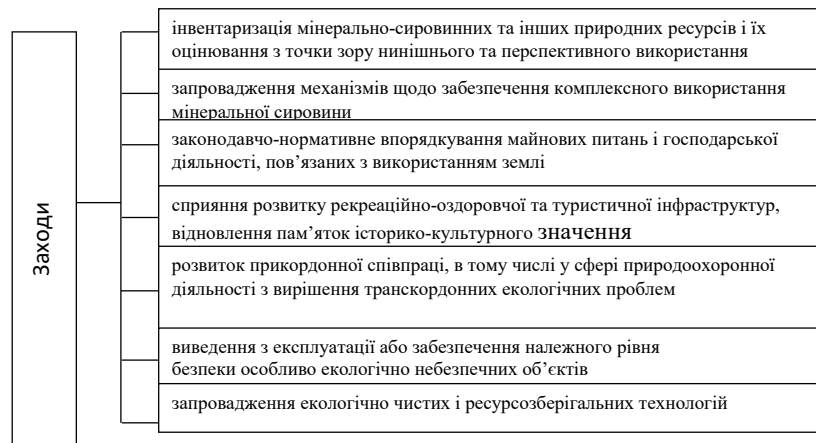

Рис 9.4. Заходи для забезпечення ефективного використання природно-ресурсного потенціалу та забезпечення екологічної безпеки (авторська розробка)

Для ефективного використання виробничого потенціалу та забезпечення екологічної безпеки треба забезпечити реалізацію деяких напрямів діяльності центральних і місцевих ор-

ганів влади, основні з яких є наступні [13, с.340]: розширення галузевої спеціалізації економіки регіонів; створення на сучасній технологічній базі переробних галузей промисловості в кожному регіоні; екологізації виробництва, впровадження у виробництво нових мало- і безвідходних технологій; виведення з експлуатації або перепрофілювання виробничих потужностей, що справляють негативний вплив на навколишнє природне середовище; формування регіональної інфраструктури підтримки та розвитку підприємництва; створення сприятливих фінансово-кредитних умов для підприємницької діяльності; забезпечення належного фінансування заходів регіональних програм розвитку малого підприємництва; пошук та освоєння нових ринків збуту виробленої продукції, зростання наукоємного експорту; розвиток інфраструктури регіональних і міжрегіональних товарних ринків, бірж, оптових ринків, аукціонів тощо; формування інфраструктури ринків землі, іншого нерухомого майна, насамперед вторинного, та забезпечення її функціонування, створення умов для розвитку конкуренції, забезпечення прозорості операцій та зменшення інвестиційних ризиків на цих ринках; удосконалення економічного механізму охорони довкілля та використання природних ресурсів; запровадження прогнозування та планування розвитку виробничого потенціалу.

Розподіл інноваційного потенціалу який спостерігається у нас в країні вимагає чіткої і скоординованої дії державних і регіональних органів влади щодо реалізації державної інноваційної політики. Для розроблення та ефективного реалізації інноваційної політики в регіонах першочерговими мають стати заходи щодо: створення нових організаційних структур, що здійснюють інноваційну діяльність; технопарків, інноваційних центрів, бізнес-інкубаторів, які сприяють упровадженню нової техніки і технологій у виробництво; організації діяльності лізингових компаній з постачання нової техніки, дослідного обладнання і унікального устаткування; надання прямих

державних субсидій і цільових асигнувань суб'єктам підприємницької діяльності; надання податкових пільг, спрямованих на стимулювання регіонального інноваційного розвитку; організації управлінського консалтингу підприємств тощо.

Важливим напрямом стратегії формування інвестиційно-інноваційного комплексу регіонів має стати розвиток інфраструктури ризикового фінансування, зокрема фондів, що гарантують інвесторам випуск акцій за визначеною ціною через кілька років за умови, що підприємство досягне певних показників ефективності. Перспективним напрямом діяльності є формування регіональних інноваційних кластерів — комплексів підприємств (промислових компаній, дослідних центрів, наукових установ), органів державного управління, громадських організацій на базі територіальної концентрації мереж виробників, постачальників і споживачів, пов'язаних технологічним ланцюжком [14].

За останні декілька років спостерігались кількісні втрати трудового потенціалу, що вимагає розробки на державному та регіональному рівнях комплексу заходів щодо збереження й розвитку трудового потенціалу на основі формування ефективної демографічної, економічної, соціальної, екологічної політики. Значні регіональні відмінності у кількісному і якісному стані трудового потенціалу обумовлюють необхідність реалізації різних методів управління його збереженням і розвитком [8, с. 124].

Першочерговими заходами з протидії руйнуванню трудового потенціалу, що мають містити регіональні стратегії розвитку, плани економічного та соціального розвитку, а також відповідні програми зайнятості, подолання бідності, охорони праці тощо.

Тенденції сучасного етапу розвитку суспільства призвели до необхідності впровадження новітніх підходів у використанні ресурсного потенціалу, які б поєднували екологічні, соціальні, економічні, юридичні, природничі та інші напрямки. Одним

з них виступила стратегія сталого розвитку як засіб інтеграції економічних, соціальних та екологічних цілей для розвитку держав з позицій національних і міжнародних інтересів. Визначаючи необхідність переходу на принципи сталого розвитку, в країні було прийнято низку законодавчих та нормативно-правових документів цього напрямку, одним з яких є стратегія.

Сучасні об'єктивні підходи при використанні ресурсів вимагають прийняття сумлінних рішень з розробки та реалізації ефективної стратегії регіонального спрямованої на забезпечення безпеки. Необхідно впроваджувати напрямки реалізації раціонального природокористування шляхом посилення ресурсної компоненти в стратегіях, проектах та програмах соціально-економічного розвитку і створення спеціальних інституцій, що беруть на себе функцію організаційно-економічного забезпечення регулювання природокористування з метою удосконалення організаційно-економічного механізму, впровадженні інноваційних підходів та проведенні моніторингових досліджень. Кожен регіон має право самостійно використовувати власні ресурси для прискорення власного розвитку та забезпечення екологічної безпеки.

В умовах еколого-орієнтованої економіки впровадження організаційно-економічного забезпечення регулювання на рівні регіонів є особливо актуальним, оскільки існуючі в країні системи організації та управління використанням ресурсного потенціалу не забезпечують узгодженості економічних, соціальних і екологічних дій та, відповідно, реалізацію оптимальних рішень. Тому виникає потреба у розробленні інноваційних підходів до розробки стратегії, враховуючи регіональний ресурсний потенціал.

Для подальшого впровадження інноваційних напрямків пропонується використання наступних шляхів [15]:

1) Розвиток інноваційного механізму регулювання раціонального використання ресурсного потенціалу, що передбачає розробку спеціальних індикаторів природокористування

для виміру динаміки і якісних зрушень у використанні ресурсів та охорони природи; запровадження ресурсозберігаючих технологій (створення спеціалізованого підрозділу, що концентрує інформацію та бази даних з розвитку ресурсозберігаючих технологій, їх розроблювачів та зв'язок зі споживачами; проведення конкурсів і виділення грантів для стимулювання розробки нових технологій); вдосконалення системи екологічного менеджменту з підтримкою впровадження даних пропозицій в усі структури управління (державні, регіональні, місцеві);

2) посилення інноваційного партнерства на регіональному та міжрегіональному рівнях, що включає фінансову підтримку нововведень у регіонах, спільне планування й установаку пріоритетів в інноваційній політиці, співробітництво в розробці і реалізацію інноваційних проектів, обмін досвідом успішних проектів та вдосконалення кваліфікації кадрів в області інноваційної стратегії і політики;

3) стимулювання інноваційної творчості, що спрямоване на активність та творче мислення вищого управлінського персоналу, подолання організаційних перепон — створення комплексних груп з дозволу міжгалузевих та міжрегіональних проблем при раціональному використанні ресурсів, охороні природи і забезпеченні здоров'я населення; фінансову підтримку конкурентного середовища; впровадження нагород та заохочень; підвищення професійного рівня у впровадженні інновацій у діяльність різних управлінських структур.

Головним засобом реалізації цілей регіональної політики має стати забезпечення людського розвитку через поліпшення демографічної бази відтворення трудового потенціалу, підвищення економічних потужностей територій, створення адекватного ринковим відносинам мотиваційного механізму реалізації населенням свого інтелектуального потенціалу, залучення інвестицій у розвиток трудового потенціалу, зростання рівня економічної активності, зниження негативного

впливу забруднення навколишнього природного середовища, затвердження України та її регіонів як економічно розвиненої соціальної держави.

Впровадження екологічної безпеки на рекреаційних територіях припускає контроль за виконанням вимог екологічних стандартів ведення господарської діяльності, забезпечення проведення заходів з охорони навколишнього природного середовища, раціонального природокористування, досягнення узгодженості дій місцевих органів влади, екологічних організацій, суб'єктів господарювання у зниженні антропогенного тиску. Досягнення позитивного результату можливе тільки при впровадженні напрямків покращення організаційного забезпечення екологічної безпеки рекреаційних територій. До них доцільно віднести наступні [16, с. 120]:

— оптимізацію систем водо-, газо-, енергозбереження та водовідведення, яка базується на створенні системи життєзабезпечення, яка функціонує як цілісна сукупність матеріальних об'єктів і володіє взаємодіючими функціональними частинами;

— запобігання розвитку зсувних та абразивних процесів, що обумовлює створення й впровадження системи попередження несприятливого розвитку гідрогеологічних процесів. Це можливо здійснити при наявності мережі спеціальних постів на тих ділянках рекреаційних територій, де найчастіше відбуваються подібні явища;

— стимулювання впровадження інноваційних технологій, яке розглядається з позицій переводу курортно-рекреаційної сфери на інноваційний шлях розвитку, підвищення конкурентоспроможності послуг, які надаються;

— оптимізацію цінової політики на надання рекреаційних послуг, шляхом встановлення співвідношення між ціною і якістю послуг, які надаються. При чому оптимізація спрямована на проведення диференціації рівня цін в залежності від реального попиту, природних умов та рівня обслуговування;

— адаптивність системи управління до змін екологічних умов обумовлює своєчасне реагування на погіршення екологічного стану компонент довкілля рекреаційних територій. В даному випадку можливо внесення змін до системи моніторингу з метою отримання вірної інформації про реальні масштаби змін, що відбуваються у природному середовищі;

— стратегічне планування розвитку курортно-рекреаційного комплексу відповідає вимогам програми соціально-економічного розвитку Одеської обл. на період до 2022 р., пріоритетними напрямками якої є збереження природно-ресурсного біорізноманіття, підвищення інвестиційної привабливості та екологічної безпеки;

— збереження структури і функцій екологічних систем, що спрямоване на обмеження ведення господарської діяльності на рекреаційних територіях;

— збереження традиційного укладу, образу життя й середовища існування, що обумовлює створення умов для збереження традиційного природокористування й здоров'я населення в межах рекреаційних територій;

— популяризацію екологічної культури, спрямовану на формування природного і відновлюючого відношення до оточуючого середовища і ресурсам рекреаційних територій.

Для реалізації й впровадження цих напрямків доцільно визначити основні дії, що сприятимуть забезпеченню екологічної безпеки та сталого розвитку рекреаційних територій, які стають можливими при рішенні наступних завдань [2, с. 200]: запобігання й призупинення всіх видів нелегального використання природних ресурсів; підтримку традиційної господарської діяльності, що склалась; впровадження систем землеустрою, що адаптовані до природних ландшафтів; мінімізацію економічного збитку при засвоєнні нових територій; планове проведення рекультивації порушених земель при впровадженні господарської діяльності; збереження різноманіття біологічних ресурсів, відновлення

їх здатності до саморегуляції та самовідновлення; впровадження екологічно чистих технологій водо- і газопостачання та водовідведення.

З метою оперативного вирішення локальних екологічних проблем, забезпечення екологічної безпеки та сталого соціально-економічного розвитку рекреаційних територій пропонується створення відповідної ради, яка має виконувати наступні завдання [16, с. 125]: визначення пріоритетних напрямків локальної екологічної політики; корегування і координація виконання локальних екологічних програм; розробка рекомендацій з фінансування природоохоронних програм локального значення з місцевого бюджету; координація діяльності природоохоронних органів, науково-дослідних та проектних інститутів у рішенні питань забезпечення екологічної безпеки.

Система організаційного забезпечення екологічної безпеки рекреаційних територій має включати інформаційний, правовий, інституціональний напрямки і дозволяє сформулювати необхідний масив управлінських важелів на об'єкт дослідження. Інформаційний напрямок забезпечує своєчасне надходження з різних джерел об'єктивних даних про стан довкілля, що сприяє прийняттю адекватних інституційних рішень при досягненні необхідного рівня екологічної безпеки, а правовий — спрямований на запобігання негативного впливу суб'єктів господарювання на природне середовище рекреаційних територій.

В ході аналізу соціально-економічного розвитку регіону на основі використання ресурсного потенціалу в Одеській обл. були виявлені ряд проблем однією з яких є недостатня розвинутість рекреаційної зони: Одеська обл. має великий потенціал та значну область курортно-санаторної зони, який не використовують у повній мірі. У подальшому, соціально-економічна стратегія спрямована на розвиток цієї галузі та формування туристичного кластеру. Значне місце у списку

недоліків просторового розвитку регіону відіграє екологічна проблема: через велику кількість портів та заводів важкої промисловості, спостерігається значне забруднення повітря, яке викликає у подальшому велику кількість хвороб. Здійснення комплексу заходів щодо покращання екологічної ситуації в регіоні потребує не тільки надійного фінансового підкріплення, а й подальшого удосконалення природоохоронного законодавства. Виконання стратегічних програм соціально-економічного розвитку регіону та перерозподіл бюджетних коштів, дозволить вирішити головні питання розвитку області та значно покращити її конкурентоспроможність.

Таким чином, обґрунтовані напрями реалізації раціонального використання ресурсного потенціалу, шляхом посилення ресурсної компоненти в стратегіях, проектах та програмах соціально-економічного розвитку і доведена вагомість створення спеціальних інституцій, що беруть на себе функцію організаційно-економічного забезпечення управління з метою удосконалення організаційно-економічного механізму соціально-економічного спрямування.

1. Програма Соціально-економічного розвитку Одеської області на 2017 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://oda.odessa.gov.ua>.

2. **Нестеров П.М.** Экономика природопользования: учебное пособие / П.М.Нестеров. — М. : Высш. шк., 1984. — 256 с.

3. Стратегія економічного та соціального розвитку області до 2020 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://oblrada.odessa.gov.ua/wp-content/uploads/285-VII.pdf>.

4. **Самодай В.П.** Разработка методов оценки природно-ресурсного потенциала и его составляющих / В.П. Самодай // Вісник Сумського державного університету. Серія: Економіка. — № 2. — Т. 2. — 2008. — с. 45–58.

5. **Шелест П.В.** Організація забезпечення екологічної безпеки: монографія / П.В. Шелест. — К. : Наука, 2009. — 190 с.

6. **Пашенцева Г.В.** Особливості балансового підходу забезпечення екологічної безпеки рекреаційних територій / Г.В. Пашенцева // Економіка Криму. — 2011. — №2. — с. 193–197.

7. **Хатсон Д.** Промисловий вплив на рекреаційні території: монографія / Д. Хатсон. Пер. з англ. Порко П.А. — Луцьк : Наука, 2007. — 198 с.

8. **Бреднева Л.Б.** Кластеризация регионов по структуре экономики / Л. Б. Бреднева // Вестник ХГАЭП. — 2012. — № 4–5 (61). — С. 12–17.

9. Районні державні адміністрації Одеської області [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://rda.odessa.gov.ua/>.

10. Кластерна модель регіональної економіки: теоретико-методологічні засади / А.П. Павлюк // Продуктивні сили України. — 2009. — № 1. — С. 105–114.

11. **Балджи М.Д.** Організаційно-економічні засади комплексного природокористування на регіональному рівні: монографія / М.Д. Балджи. — Одеса: Атлант, 2010. — 500 с.

12. Регіональна економіка: Навчальний посібник / З. О. Манів, І.М. Луцький, С.З. Манів. — Львів : Магнолія, 2009. — 638 с.

13. Головне управління статистики в Одеській області [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.od.ukrstat.gov.ua/.

14. Департамент фінансів Одеської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gfu.odessa.gov.ua/ua/>.

15. **Єрмолаєва В.** Особливості та проблеми інноваційного розвитку в Україні / В. Єрмолаєва [Електронний ресурс] // Інноваційна економіка. — 2010. — №10. — Режим доступу: www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/.../EC610_46.pdf

16. **Балаж Н.Й.** Сталий розвиток як передумова екологізації сільськогосподарського землекористування в Україні / Н.Й. Балаж // Науковий вісник НУБіП України — 2011. — №3 — с. 163.

9.5 Інноваційна складова в системі забезпечення «зеленого» розвитку економіки регіону

«Основними засадами (стратегією) національної екологічної політики на період до 2020 р.» [9] ще наприкінці 2010 р. визначено пріоритетність реалізації моделі сталого розвитку в Україні та окреслено напрями дій, які мали б забезпечити вирішення найважливіших екологічних проблем держави щодо охорони атмосферного повітря, землекористування, водокористування, поводження з відходами та ін. Як відзначено у [12]: «в рамках прийнятого Україною стратегічного курсу на «зелену» економіку підписано ряд документів, в яких визначено зобов'язання та подальші дії України в цьому напрямку: Україна приєдналась до «зеленої платформи» ЮНІДО, визначила у Державній програмі розвитку внутрішнього виробництва до 2015 р. стратегічні завдання і напрями екологізації та підвищення енергоефективності з метою охорони навколишнього природного середовища і створення сегментів «зеленої» економіки, схвалила підсумковий документ конференції «Ріо+20» «Майбутнє, якого ми прагнемо». Разом з тим, чітких механізмів сприяння «зеленому» розвитку економіки країни в цілому та окремих регіонів, зокрема, досі не визначено. Ураховуючи те, що проблема стратегічного планування регіонального розвитку в умовах формування «зеленої» економіки є комплексною і пов'язує в єдину систему проблеми змісту концепції «зеленої» економіки, принципів, механізмів та засобів її реалізації, інноваційного підґрунтя «озеленення» економічного розвитку суспільства, екологічних інновацій та інституційного регулювання цих процесів на національному, регіональному та локальному рівнях, ці питання залишаються й надалі важливими і актуальними, потребуючи більш глибокого дослідження.

Базові дефініції, принципи, організаційно-економічні механізми реалізації «зеленої» економіки як засобу досягнення цілей сталого розвитку суспільства висвітлені у відповідних програмних документах та настановах ООН та Європейського Союзу [13; 14]. Водночас, наукові праці, присвячені дослідженню процесів формування та розвитку регіональних інноваційних систем є нечисленними. Зокрема, особливості реалізації інноваційних процесів у регіональному вимірі вивчаються Л.І. Федуловою [11], а екологічна складова регіональних інноваційних процесів з акцентом на особливостях вітчизняної державної екологічної, регіональної та інноваційної політики досліджується у роботі А.І. Мартієнко та С.А. Бондаренко [4], а також у працях інших вчених. Відзначаючи вагомий внесок науковців у розроблення механізмів реалізації «зеленої» економіки у глобальному, національному та регіональному контекстах, визначення рушійних сил інноваційного розвитку економічних систем різних рівнів, слід визнати, що сутнісно-змістовні основи, методичні засади та організаційно-економічні механізми трансформування вітчизняних моделей стратегічного планування та регулювання регіонального розвитку з урахуванням цілей «зеленої» економіки та їх взаємоузгодженості з розвитком інноваційних процесів певної території, залишаються недостатньо дослідженими.

Ураховуючи вищенаведене, метою даного дослідження є визначення методичних засад розроблення та реалізації інноваційно-орієнтованої стратегії для забезпечення «зеленого» розвитку економіки регіонів.

Незважаючи на наявність різних державних ініціатив у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища, слід констатувати фактичну відсутність позитивних змін у напрямі сталого розвитку країни. Так, одними з найбільш значущих проблем в екологічній сфері України та, відповідно, окремих регіонів, були і залишаються, з часом лише загострюючись, проблеми забруднення ат-

мосферного повітря та проблеми у сфері поводження з відходами. Для ілюстрації цих тверджень наведемо такі дані: обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення у 2005 р., 2010 р. та 2013 р. залишаються майже незмінними — 11,0–11,1 т/км² території, у 2015 р. зменшуючись до 7,8 т/км² (–29,7%) зі зниженням ВВП (темپ зниження ВВП 2015 р. до 2013 р. становить — 27,4%); обсяги утворених у 2014 р. відходів є більшими, порівняно з 2005 р., у 129 разів, а від’ємна динаміка цього показника, порівняно з 2010 р. (зменшення на 25,5%) пояснюється як уповільненням темпів економічного зростання, так і окупацією АР Крим, частин Донецької та Луганської обл., адже у 2013 р., у порівнянні з 2010 р., обсяги утворених відходів зросли на 7 %, що перевищувало темпи динаміки ВВП. При цьому рівень утилізації утворених відходів в Україні традиційно низький та навіть знижується з часів проголошення «зеленого» курсу: у 2005 р. утилізовано 35% з обсягу утворених відходів I–IV класів небезпеки, а у 2013 р. та 2015 р. — 32% та 30,2%, відповідно [10].

На цьому тлі особливо вирізняється і Сумський регіон. Так, хоча обсяги утворюваних відходів в області за різними класами небезпеки впродовж 2011–2014 рр. мають від’ємну динаміку, у 2015 р. їхня кількість зросла на 16%. Зрештою, за обсягами накопичених відходів I–III класів небезпеки Сумщина посідає друге місце в країні з показником 2130,6 тис. т, що, до того ж, має тенденцію до зростання протягом 2010–2015 рр. Станом на кінець 2015 р. в області накопичено 17,6% відходів I–III кл. небезпеки із загального їхнього обсягу в країні в цілому [1]. У цьому контексті стає зрозумілою необхідність забезпечення «зеленого» розвитку економіки окремих регіонів та країни в цілому.

За своїм змістом «зелена» економіка є економікою, побудованою на інноваціях: продуктових, технологічних, управлінських та ринкових. При цьому пріоритетними є

«еко-інновації» [13], тобто нові або удосконалені продуктивні, технологічні, організаційні та маркетингові рішення, реалізація яких сприяє зниженню інтегрального екодеструктивного впливу з розрахунку на одиницю сукупного суспільного продукту при одночасному підвищенні економічної ефективності у сферах їхнього виробництва і споживання [2; 13]. Видові прояви еко-інновацій охоплюють широкий спектр екологічно чистих та безпечних товарів, чистих технологій виробництва, нових видів та форм організації бізнесу та соціальних взаємодій та ін.

Необхідно наголосити на тому, що результати окремих досліджень (наприклад, [2]) свідчать, як про сформованість окремих ринків екологічних товарів в Україні, так і про достатню вмотивованість вітчизняних суб’єктів господарської діяльності щодо екологізації власної інноваційної діяльності. Та чи є це достатнім для реалізації «зеленої» економіки в Україні та окремих регіонах чи, принаймні, достатнім свідченням започаткування цього процесу?

Сучасний рівень інноваційної активності вітчизняних підприємств є низьким — лише 17,2% від загальної кількості інноваційно-активних підприємств займались інноваційною діяльністю у 2015 р. [7]. Оцінюючи статистичні дані щодо інновацій в Сумському регіоні, можна відзначити більш високий рівень реалізації інноваційної діяльності підприємствами, порівняно з середнім в Україні — 19,8% при цьому 60,1% з цих підприємств придбали нові машини, обладнання та програмне забезпечення. Частка інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої продукції регіону становить 7,1%, тоді як середнє значення в Україні — 1,4%. Тут також доречно відзначити, що у 2015 р. 70,6% реалізованої інноваційної продукції в регіоні реалізовано за межі України, а основним «постачальником» інноваційних технологій є вітчизняні розробники — 93% нових технологічних рішень придбано підприємствами регіону саме в Україні. У

загальному обсязі реалізованої у регіоні продукції частка інноваційно активних підприємств — 57, %, що є у 1,7 разів вищим ніж середня в економіці (34,1%), а 12,4% реалізованої ними продукції були новими для ринку (середнє значення в Україні — 5,8%). Активність підприємств Сумщини щодо впровадження екологічних інновацій (маловідходні та ресурсозберігаючі процеси та технології) є також вищою (27,2% промислових підприємств, що впроваджували інновації) порівняно з середнім в економіці значенням (21,4%). Реалізовані ними зелені інноваційні технологічні процеси у 2015 р., порівняно з 2014 р. зросли майже у 10 разів та склали 24% від загальної кількості упроваджених маловідходних і ресурсозберігаючих технологій в країні. Природоохоронні інноваційні рішення підприємств регіону (у 2014 р.) пов'язані, переважно, із забезпеченням рециркуляції відходів для власного виробництва чи продажу (13,8% від загальної кількості інноваційно-активних підприємств), енергозбереження у виробництві та споживанні (10,8% та 12,3%), але, на відміну від загальноукраїнських тенденцій, майже не націлені на зменшення проблем у сфері подальшої утилізації відходів споживання (3,1% проти 6,2% — середнього в Україні) [7]. Наведені дані дають підстави зробити висновок про досить потужний інноваційний та еко-інноваційний потенціал регіону, але недостатню увагу щодо необхідності реалізації екологічних інновацій у найбільш проблемних екологічних сферах — поводженні з відходами. Це свідчить про те, що, здійснюючи інноваційну діяльність, підприємства все ж залишаються зорієнтованими переважно на власні цілі та бізнес-результати, не враховуючи ефекту синергії, який може бути досягнутий за умови участі в комплексних інноваційних проектах та програмах міжгалузевго характеру [3].

Однією з необхідних умов розвитку «зеленої» економіки є системність реалізації еко-інновацій — вони повинні становити систему пов'язаних змін у всіх сферах вздовж ланцюжка

формування споживчої вартості (видобування ресурсів — виробництво — транспортування та розподіл — споживання — утилізація), а також змін у зовнішньому щодо цієї системи середовищі, замість локальних, точкових продуктових (процесних) інновацій на рівні окремих бізнес-одиниць [13]. Це вимагає чіткої детермінації складу та структури системи, в якій реалізуються інновації (еко-інновації), взаємозв'язків між елементами, спільного розуміння напрямів змін, цілей і завдань розвитку системи, а також способів їх досягнення тощо.

Реалізація системного характеру інноваційних процесів забезпечується у регіональному вимірі [11]. Еко-інновації не є виключенням [4]. Можна стверджувати, що полікомпонентність, комплексність, цілісність, керованість, просторово-часова взаємозалежність елементів (організованість у просторі і часі), природно-ресурсна визначеність (взаємозалежність) економічного, соціального та екологічного розвитку — ці базові характеристики регіону визначають потенціал реалізації «зеленого», сталого розвитку економіки і, зокрема, формують територіально-просторову єдність для ефективної системної реалізації інноваційних процесів.

Регіональна інноваційна система (РІС) представляє собою сукупність економічних агентів і видів діяльності, ресурсне забезпечення й інститути, а також зв'язки між ними, важливі для підвищення ефективності інноваційного процесу в регіоні. Блокова модель РІС, сформована організаційними, структурними та функціональними (інституції) компонентами, задіяними у процесі створення та застосування наукових знань та технологій. Ці компоненти визначають правові, економічні, організаційні та соціальні умови інноваційного процесу в регіоні та забезпечують розвиток інноваційної діяльності як на мікро- так і на макрорівні [11].

Однією з основних складових регіональної інноваційної системи є інституційна. Роль інституцій в системі управління інноваційними процесами регіону є головною і полягає у ви-

значенні: цілей та пріоритетів, програм, процедур, методик, а також стимулів та обмежень щодо здійснення інноваційної діяльності на рівні бізнес-одиниць та регіону в цілому. З точки зору реалізації «зеленої» економіки, інституційне регулювання інноваційних процесів повинно бути трансформоване як змістовно, так і організаційно у напрямі забезпечення взаємозгодження цілей інноваційного розвитку з цілями «зеленого» розвитку регіональної соціо-еколого-економічної системи [3].

Інновації є засобом досягнення цілей бізнес-одиниці в умовах конкурентного середовища [2]. Такий підхід можна спроектувати відносно інноваційного процесу в регіоні (сформоване в регіоні інституційне середовище може перешкоджати, стимулювати та спрямовувати інноваційну діяльність бізнес-одиниць). Отже, в умовах реалізації «зеленої» економіки, цілі реалізації інноваційних процесів регіону також набувають «зелених» ознак, а ідеальним варіантом розвитку РІС є повна та комплексна екологізація інноваційних процесів. Зрозуміло, що такий сценарій розвитку регіонів України є, певною мірою, утопічним, особливо з урахуванням сучасного стану інноваційної діяльності в країні. Втім, особливості реалізації інноваційних процесів в регіоні та оцінка їх розвитку повинні становити основу для вироблення стратегії розвитку регіону в умовах переходу до «зеленої» економіки.

Цілі, завдання та конкретні заходи в системі управління регіональним розвитком відображаються у системі стратегічних та тактичних (галузевих) планів та програм, а також конкретних рішень щодо їх досягнення. В умовах розвитку «зеленої» економіки в основу вироблення стратегії регіонального розвитку повинні бути покладені аналіз найважливіших соціо-еколого-економічних проблем та оцінка перспектив їх вирішення у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі, зокрема, шляхом розвитку інноваційних процесів з метою визначення комплексу найбільш прийнятних та ефективних заходів.

Аналіз загального стану регіональної соціо-еколого-економічної системи відповідно до цільових орієнтирів «зеленої» економіки передбачає дослідження: соціальних процесів та їх динаміки; стану природно-ресурсних об'єктів, їх якісних та кількісних змін; впливу господарського комплексу на стан навколишнього природного середовища та рівня залучення природних об'єктів у господарське використання; економічної динаміки регіонального розвитку, розвитку окремих галузей, чинників конкурентоспроможності регіону та ін. Тут слід визначити основні проблеми регіону, наявні можливості щодо їх розв'язання, зовнішні (національні, глобальні) обмеження та можливості щодо реалізації «зеленого» розвитку. У процесі аналізу може бути використаний широкий спектр як традиційних методичних підходів (екологічний аудит, SWOT — аналіз, спеціальні методи досліджень соціальних процесів), так і сучасних методик оцінки рівня реалізації «зеленої» економіки [17].

Перспективи вирішення комплексу попередньо визначених проблем можна розглядати з точки зору сформованого еко-інноваційного потенціалу регіонального розвитку. У наукових джерелах пропонуються різні методичні підходи щодо діагностики потенціалу екологічно орієнтованого розвитку організації на інноваційній основі [2]. Адаптуючи підхід до діагностики потенціалу інноваційного розвитку організації [2], індикатори щодо оцінки рівня розвитку зеленої економіки [17] та інноваційного розвитку регіону [4], реалізації еко-інновацій [15], виділимо напрями діагностики еко-інноваційного потенціалу регіону (ЕІПР), які можуть становити основу інтегральної оцінки рівня ЕІПР та ґрунтуються на оцінці екологічності таких складових РІС [3]:

1) ринкової (оцінка потенціалу ринків екологічно чистих товарів та послуг за сформованим платоспроможним попитом чи можливостями його формування; доступність та

привабливість ринків чистих та енергоощадних технологій; сформованість ринків вторинної сировини та технологій її переробки та ін.);

2) наукової (наявність науково-дослідних установ, що здійснюють дослідження в сфері чистих технологій, ресурсо та енергозбереження; якість кадрового забезпечення та матеріально-технічної бази наукових досліджень; кількість патентів у сфері «зелених» технологій; показники співпраці науково-дослідних установ та господарських суб'єктів у сфері чистих технологій, ресурсоефективності, охорони довкілля; кількість установ та ліцензований обсяг підготовки щодо фахівців у сфері чистих технологій та ресурсозбереження; залучення науковців до участі у розробленні проєктів та програм у екологічній та соціальній сфері; витрати на дослідження у сфері «зелених» технологій; можливості та рівень трансферу технологій та ін.);

3) виробничо-інфраструктурної (ступінь зносу та політика оновлення матеріально-технічної бази виробництва і природоохоронної діяльності; частка екологічно чистої продукції та послуг у загальному обсязі валового регіонального продукту; рівень застосування «зелених» технологій виробництва; показники ресурсо-, енерго-, водо-, відходоємності виробленої продукції та їх динаміка; ступінь інтеграції виробничих процесів з метою підвищення ефективності використання ресурсів; питома вага екологічно чистих засобів транспортування у загальній їх кількості; ступінь розвитку інформаційних технологій управління транспортними засобами; еко-інноваційна активність і ефективність інноваційної діяльності організацій; вплив еко-інновацій на навколишнє середовище; рівень конкурентоспроможності інноваційних продуктів екологічно орієнтованих галузей та ін.);

4) інституційної (відображення цілей зеленого розвитку у стратегії регіонального розвитку та програмних документах; питома вага екологічно орієнтованих громадських про-

ектів та ініціатив у загальній кількості здійснених заходів; питома вага «зелених» проєктів, профінансованих зі спеціального фонду обласного бюджету; умови фінансування та підтримки екологічних інновацій; вплив інноваційних процесів на економіку країни — соціально-економічні наслідки еко-інновацій; проведення міжнародних зіставлень з європейськими країнами та ін.).

Зважаючи на стан розвитку інноваційної складової, зокрема, її потенціалу у реалізації «зелених» трансформацій економіки регіонального господарського комплексу, відповідних змін повинні набути стратегії регіонального розвитку. Поділ регіонів за рівнем еко-інноваційного потенціалу може бути здійснений на основі співставлення інтегральної оцінки рівня розвитку ЕІПР конкретного регіону з середніми значеннями в межах країни.

Регіони з низьким рівнем ЕІПР у визначенні стратегічних пріоритетів, цілей розвитку господарського комплексу регіону та заходів з їх досягнення можуть застосовувати стратегію адаптації інноваційних процесів до цілей «зеленої» економіки. Така стратегія розвитку регіону орієнтується на випереджаючі темпи економічного зростання за рахунок інновацій, які, втім, не відносяться до групи екологічних (через відсутність можливостей для їх розроблення та реалізації). Стратегічні цілі у сфері природокористування формулюються як недопущення зростання інтегрального екодеструктивного впливу виробничих процесів на одиницю суспільного сукупного продукту. У екологічній політиці підприємства приватного сектора орієнтуються на усунення наслідків забруднення. Діяльність органів влади спрямовується на формування умов для залучення зовнішніх технологій, міжрегіонального трансферу технологій, розвиток проєктів фінансової та методологічної підтримки інноваційного розвитку (проєкти міжнародної технічної допомоги), удосконалення освітньої системи та сприяння розвитку науково-дослідних установ. Пріоритетними сфера-

ми бюджетного інвестування повинні стати природоохоронні галузі та сприяння розвитку громадянського суспільства. Зрештою, реалізація цієї стратегії у середньо- та довгостроковому періоді повинна сприяти формуванню достатнього фінансового ресурсу, а також створенню умов для підвищення ЕІПР.

Регіони з середнім рівнем ЕІПР можуть обрати стратегію розвитку «зелених» моделей виробництва та споживання в окремих, найбільш конкурентоспроможних галузях, через стимулювання еко-інноваційної діяльності бізнес-єдиниць з боку регіональної влади шляхом фінансування на засадах державно-приватного партнерства проектів, що мають міжгалузевий характер та уособлюють найбільш важливі екологічні проблеми регіону (поводження з відходами, оновлення систем та мереж житлово-комунального господарства, озеленення територій, оновлення транспортного парку та ін.), надання пільг зі сплати місцевих податків та зборів, податку на землю, передання для здійснення господарської діяльності майна, що перебуває у власності комунальної громади на пільгових засадах та ін. Результатом реалізації цієї стратегії є сприяння більшому розповсюдженню екологічних інновацій в господарській сфері, забезпечення інвестиційної привабливості регіону, підвищення його конкурентоспроможності, посилення рівня розвитку складових ЕІПР.

Для регіонів з високим ЕІПР стратегія регіонального розвитку може бути сформульована як стратегія «зеленого», сталого розвитку регіону. Для цієї стратегії характерним є орієнтованість розвитку всіх галузей на впровадження радикальних еко-інновацій: чистих та енергозберігаючих технологій, нових бізнес-моделей, що забезпечують дематеріалізацію економічного розвитку. При цьому передбачається спрямованість зусиль на формування нових «зелених» ринків, галузей та бізнес-моделей та поширення еко-інновацій на всі регіони країни через процеси міжрегіональної взаємодії та співпраці.

Як зазначалось вище, трансформація інституційного регулювання вимагає й відповідної інноваційної зміни щодо принципів його організації. Ці зміни, на наш погляд, повинні охоплювати:

- 1) децентралізацію владних повноважень та фінансового регулювання, зниження рівня корумпованості, а також підвищення якості державного управління та відповідних документів у системі «влада вищого рівня — регіональна влада»;
- 2) упровадження партнерської моделі співпраці, побудованої на довірі до владних інститутів, забезпечення прозорості прийняття рішень щодо розвитку регіону та окремих сфер, підвищення інформаційної відкритості та інформативності регіональних інформаційних ресурсів у системі «влада-бізнес»;
- 3) сприяння розвитку громадських ініціатив, упровадження соціальних (громадських, «grassroots» [16]) інновацій, забезпечення повноцінного доступу до адміністративних та соціальних послуг у системі «влада-громада».

Коментуючи останнє відзначимо, що соціальні інновації [5; 6] в українському суспільстві набувають все більших обертів, реалізуючись, передусім, у сферах благочинності, захисту тварин, турботи про безпритульних, культури та мистецтва. При цьому в екологічній сфері активність таких груп дій є низькою [8].

Розглядаючи соціальні інновації як засіб сприяння розвитку «зеленої» економіки в регіонах України, можемо окреслити ряд пріоритетних для впровадження низових інновацій сфер суспільно-громадського життя та галузей:

- 1) житлово-комунальне господарство (теплоенергетика, перехід на альтернативні види палива та енергії);
- 2) поведження з відходами, зокрема, з небезпечними компонентами побутових відходів;
- 3) озеленення та благоустрій територій;
- 4) поширення екологічно чистих способів та засобів транспортування та ін.

Реалізація «зелених» ініціатив у цих сферах, на наш погляд, цілком здатна запустити ланцюгову реакцію та сприяти екологізації виробничих процесів в інших галузях. При цьому серед факторів, які визначають потенціал соціальних інновацій у вирішенні екологічних задач, можна виділити активну залученість молоді до соціальних мереж Internet-простору і налаштованість українського суспільства на зміни та розвиток (волонтерський рух, громадські акції, благодичність) та ін. Серед стримувальних чинників виділимо, передусім, брак достатніх знань (обізнаності з екологічними проблемами і засобів їх розв'язання) та низьку екологічну культуру населення; недостатню згуртованість громадян у вирішенні спільних проблем; бюрократичні перепони (низька ефективність механізмів громадського контролю за діяльністю підприємств, установ та організацій); відсутність належної правової та консультативної підтримки щодо діяльності соціальних груп.

З точки зору сприяння розвитку соціальних інновацій в екологічних сферах, необхідним є забезпечення становлення соціальних груп дій як рівноправних учасників процесу прийняття та реалізації рішень, важливих з точки зору соціо-еколого-економічної ефективності функціонування району, населеного пункту, регіону тощо. Це вплине на розуміння того, що люди дійсно можуть ініціювати зміни, сприяти їх реалізації та реально її контролювати. Розглядаючи необхідність входження соціальних груп дій у певне правове поле, слід також вказати на те, що у даному випадку існує ризик втрати «новаторства», простоти, автономності, автентичності соціальних взаємодій [6] та створення звичайних громадських організацій, які за адмініструванням втрачають сенс свого існування та перетворюються на формальні бюрократичні структури, потреба в яких виникає у міру погодження ними тих чи інших владних рішень, які не завжди відповідають інтересам громади. Таким чином, за необхідності інституційного врегулювання діяльності соціальних груп задля ефективного вирі-

шення екологічних завдань, слід також акцентувати увагу на пріоритетності екологічного виховання та освіти, сприяння громадянській активності через інформаційні (мережні) проекти, організаційну, правову та консультативну підтримку з боку владних структур щодо залучення фінансових ресурсів для реалізації соціально-екологічних проектів.

Ключовим чинником ефективної реалізації моделі зеленої економіки в Україні є забезпечення інноваційної моделі розвитку на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць (регіонів). Це вимагає інноваційної трансформації, як змісту регіональної політики щодо регулювання інноваційних процесів, так і організаційних форм її реалізації.

Під час формулювання та реалізації відповідних стратегій регіонального розвитку слід виходити з найголовніших проблем розвитку регіону та потенціалу реалізації екологічно-орієнтованих інновацій, здатних забезпечити їх ефективне вирішення. Залежно від рівня розвитку еко-інноваційного потенціалу, в якості стратегії регіонального розвитку може бути обрана стратегія адаптації інноваційних процесів до цілей «зеленої» економіки; стратегія розвитку «зелених» моделей виробництва та споживання в окремих галузях регіонального господарського комплексу, стратегія «зеленого», сталого розвитку регіону.

Аналіз сучасного стану розвитку інноваційних процесів в Україні і регіонах, зокрема, Сумській обл., вже свідчить про низький рівень розвитку еко-інноваційного потенціалу. За таких умов пріоритетом регіональної політики повинно стати акумулювання та спрямування фінансових ресурсів у розвиток галузей природоохоронного призначення, розроблення стимулів для залучення приватних інвестицій у ці потенційно високоприбуткові галузі. Водночас, більш конкретні рекомендації можуть бути сформовані з використанням результатів оцінки еко-інноваційного потенціалу регіону за запропонованим методичним підходом, що може становити предмет подальших наукових розробок у цій сфері.

1. Довкілля України за 2014 р. : статистичний збірник / за ред. О.М. Прокопенко. — Київ.: Державна служба статистики України, 2015 — 242 с.
2. **Ілляшенко С.М.** Аналіз ринкових можливостей і потенціалу інноваційного розвитку організації на базі екологічних інновацій / с. М. Ілляшенко // Менеджмент і маркетинг інновацій. — 2012. — № 3. — с. 229–241.
3. **Коблянська І.І.** Інновації як основа стратегії регіонального розвитку в умовах переходу до «зеленої» економіки / І.І. Коблянська // Механізм регулювання економіки. — 2015.-№4. — с. 17–28.
4. **Мартієнко А.І.** Екологічні інновації в регіональній інноваційній системі [Електронний ресурс] / А.І. Мартієнко, С.А. Бондаренко // Ефективна економіка. - 2015. - № 8. — Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4232>.
5. **Мейжис І.А.** Соціальні інновації в українській сучасності / І.А. Мейжис // Наукові праці. Соціологія. — 2012. — Вип. 172. Т. 184. — с. 61–67.
6. **Набатова О.О.** Соціальні інновації: поняття, види, суб'єкти / О.О. Набатова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. — 2011. — № 6. — с. 58–66.
7. Наукова та інноваційна діяльність України : статистичний збірник. — Київ, Державна служба статистики України, 2016.
8. Наша діяльність [Електронний ресурс] // Громадська організація «Гараж Генг». — Режим доступу: <http://www.gggg.org.ua/activity/>.
9. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 № 2818-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.
10. Статистичний щорічник України за 2015 р. / за ред. І. М. Жук. — К.: Державна служба статистики, 2016. — 575 с.
11. **Федулова Л.І.** Організаційні механізми формування результативної регіональної інноваційної системи / Л. І. Федулова // Регіональна політика та місцеве самоврядування.- 2009. - № 4 (13). — с. 157–165.
12. **Чмир О.С.** Розроблення Концепції державної політики розвитку «зеленої» економіки в Україні : матеріали доповіді [Електронний ресурс] / О. С. Чмир // Науково-дослідний економічний інститут Мінекономрозвитку України. — К, 2013. — Режим доступу: ndei.me.gov.ua/pdf/PRZ27_2013.pdf.
13. Europe in transition: Paving the way to a green economy through eco-innovation [Electronic resource] // Eco-Innovation Observatory. Funded by the European Commission, DG Environment, Brussels, 2013. — Accessed mode : wupperinst.org/en/info/details/wi/a/s/ad/2104.
14. Green economy in action: articles and excerpts that illustrate green economy and sustainable development efforts [Electronic resource] // UNDP, august 2012. — 59 p. — Accessed mode : www.un.org/.../green_economy_in_action_eng...
15. **Kemp R.** Measuring eco-innovation : Final report MEI project about measuring eco-innovation DG Research of the European Commission (Call FP6-2005-SSP-5A, Area B, 1.6, Task 1) [Electronic resource] / R. Kemp, P. Pearson // UM-MERIT, 2007. — Accessed mode: <https://search.oecd.org/env/consumption-innovation/43960830.pdf>.
16. **Seyfang G.** Grassroots innovations for sustainable development: towards a new research and policy agenda / Gill Seyfang, Adrian Smith [Text] // Environmental politics. — 2007. — Vol. 16, No. 4. — P. 584-603.
17. **Tamanini J.** Measuring National Performance in the Green Economy 4th Edition [Electronic resource] / Jeremy Tamanini // The global green economy index GGEI 2014, October 2014, Dual Citizen LLC. — Accessed mode : www.dualcitizeninc.com.

9.6 Розвиток механізмів управління інноваційною складовою економічної безпеки України: відновлювальні джерела енергії як складова економічної безпеки

Відновлювальні джерела енергії є одним з інструментів підвищення економічної безпеки країни. В світі простежується стійка тенденція до зростання ролі відновлювальних джерел енергії, про що свідчить досвід таких країн як Китай, Німеччина, Америка, Японія, Бразилія [4]. Варто відмітити, що Китай займає перше місце за показниками нововведених енергетичних виробництв за рахунок відновлювальних джерел енергії. В Україні існує декілька законів та нормативно правових актів, які направлені на стимулювання розвитку відновлювальної енергетики [7, 9, 10]. Перешкодою для розвитку відновлювальної енергетики в Україні є вартість обладнання відносно купівельної спроможності населення. Впровадження відновлювальної енергетики має податкові пільги [9] та спеціальний «зелений тариф» [9, 10], що має на меті стимулювати введення нових виробничих потужностей та зростання сектору відновлювальної енергетики в цілому. Світова спільнота спрямовує свої зусилля для формування такої структури використання електричної енергії, за якою 100% планується виробляти за рахунок відновлювальних джерел. Такі програми розробляють у Данії, Швеції, США, Ісландія і тощо [12].

Не дивлячись на явну зацікавленість розвинутих країн світу у використанні відновлювальних джерел енергії, слід враховувати їх негативні наслідки. З боку наукової спільноти поширюється думка про необхідність детальних досліджень наслідків широкомасштабного впровадження та використання відновлювальних джерел енергії.

На сьогодні виявлено негативний вплив вітряних електростанцій на птахів. Сонячні електростанції та геотермаль-

ні джерела енергії потребують великої кількості води для їх функціонування. Ці фактори слід враховувати при формуванні енергетичної стратегії країни.

Енергетична стратегія країни є складовою економічної та екологічної безпеки країни. Енергетична стратегія — це довгострокова програма, спрямована на ефективне використання енергоресурсів, яка включає дії з підвищення якості енергетичної системи, забезпечення енергетичної та екологічної безпеки, мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище [13]. Відновлювальні джерела енергії виступають одним з можливих напрямів підвищення енергетичної та екологічної безпеки країни і повною мірою відповідають меті енергетичної стратегії.

За даними БНЕФ (Bloomberg New Energy Finance) інвестування у відновлювальні джерела енергії було значно збільшено за останні роки, рис. 9.5.

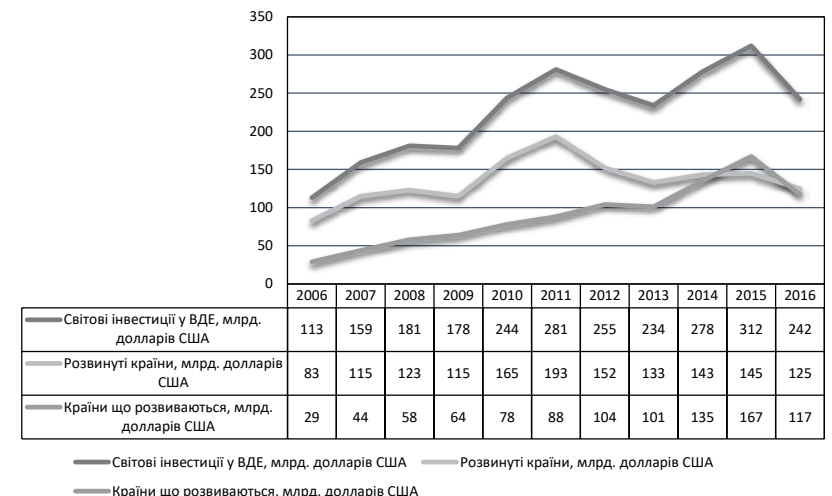

Рис. 9.5. Інвестиції до сектору ВЕ (BNEF) [5, с. 112]

За 10 років загальні інвестиції до відновлювальних джерел енергії збільшилися більше ніж в 2 рази, навіть під час світової кризи 2008 р. цей напрям інвестицій мав стійку тен-

денцію до зростання. З метою збільшення цих інвестицій більшість країн світу використовує економічні важелі для мотивації населення та бізнес-середовища. Загальну схему мотивації використання відновлювальних джерел енергії в ЄС можна розділити на три складові: пільгові тарифи, премії та обов'язкові квоти на споживання.

Пільгові тарифи — це тарифи на енергію, отриману за рахунок відновлювальних джерел, які є нижчі за ринкові. Пільговий тариф поділяється на фіксований та регульований. Премія — це певна гарантована надбавка до загально-ринкової ціни. Це дозволяє незалежно від коливань ринкової ціни, зробити продаж електричної енергії, отриманої за рахунок відновлювальних джерел, економічно привабливим.

Обов'язкова квота на споживання має не стільки мотиваційний скільки директивний характер і визначає кількість відновлювальної енергії в загальній енергетичній системі. Наприклад, на законодавчому рівні з'являються вимоги щодо відсотку відновлювальної енергії в загальному її обсязі. Відтепер виробники енергії повинні виконувати цю квоту, чим досягається необхідний результат.

Подібні мотиваційні механізми використовуються в більшості розвинених країн світу [5]. Загальне виробництво енергії за рахунок відновлювальних джерел збільшується кожен рік (рис. 9.6).

Підвищення привабливості використання відновлювальних джерел енергії обумовлено рядом факторів:

- 1) зменшення деструктивного впливу на навколишнє середовище у порівнянні з традиційними джерелами енергії (більшість енергії виробляється за рахунок ТЕЦ, ТЕС, АЕС);
- 2) вичерпність та обмеженість енергетичних ресурсів, обсяг яких зменшується, а вартість збільшується;
- 3) залежність від традиційних (вичерпних енергоресурсів) в загальній структурі енергетичного виробництва знижує енергетичну та економічну безпеку країни;

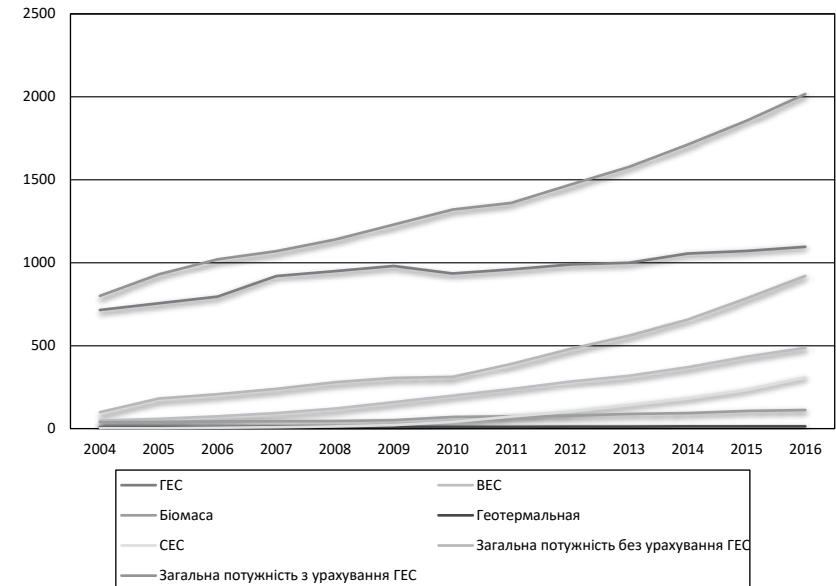

Рис. 9.6. Приріст виробленої енергії за рахунок ВДЕ, ГВтгод за рік [4, 5]

4) зменшення логістичних витрат на транспортування енергії до споживачів від місць виробництва енергії;

5) постійний розвиток технологій, який призводить до зменшення вартості відновлювальної енергетики при цьому ККД виробництва збільшується.

Порівнюючи рівень використання відновлювальних джерел енергії за видами, можна зробити висновок, що найбільшими за темпами зростання є сонячні електростанції (СЕС) та вітрові електростанції (ВЕС). Країнами-лідерами з виробництва СЕС та ВЕС за останні роки є Китай, США, Німеччина та Японія [5]. В Україні відновлювальні джерела енергії складають менше ніж 1% (без врахування ГЕС) від загальної структури виробництва електроенергії, табл. 9.7.

Таблиця 9.7

Структура енерговиробництва за джерелами в Україні [11]

Джерела	2010		2011		2012	
	Млрд. кВтгод	%	Млрд. кВтгод	%	Млрд. кВтгод	%
ТЕЦ та ТЕС	85,94	45,71	92,96	47,89	96,54	48,73
АЕС	89,15	47,38	90,25	46,50	90,14	45,50
ГАЕС та ГЕС	12,96	6,88	10,77	5,54	10,83	5,46
ВДЕ	0,05	0,03	0,12	0,07	0,61	0,31
Джерела	2013		2014		2015	
	Млрд. кВтгод	%	Млрд. кВтгод	%	Млрд. кВтгод	%
ТЕЦ та ТЕС	94,93	48,73	82,9	45,56	61,78	39,18
АЕС	83,21	45,50	88,39	48,58	87,63	55,58
ГАЕС та ГЕС	14,22	5,46	9,09	5,00	6,81	4,32
ВДЕ	1,19	0,31	1,56	0,86	1,45	0,92

Не зважаючи на значний приріст об'ємів виробленої енергії за рахунок відновлювальних джерел, протягом останніх шести років, цей показник у відносному значенні збільшився в 29 разів, а в кількісному лише на 1,4 Млрд. кВтгод.

Важливим фактором розвитку відновлювальної енергетики є її економічна доцільність та доступність. Так, середня вартість обладнання для СЕС приблизно однакова, проте за рахунок географічних особливостей економічний результат від її використання може значно відрізнятись (табл. 9.8). У розрахунках «зелений тариф» приймався на рівні 0,18 € за 1 кВтгод та курсом 31,27 грн за €.

Максимальне та мінімальне значення сонячного випромінювання в Україні становить відповідно 1430 кВт/ та 1023 кВт/ за рік [8]. В середньому за обласними центрами розбіжність між максимальним та мінімальним сонячним випромінюванням становить 28,5%. Середнє значення випромінювання становить 1222 кВт/ за рік.

Таблиця 9.8

Розрахунок доходу СЕС за обласними центрами України, грн.

(авторська розробка на базі [8])

№	Область	Сонячне випром. кВт/	ККД СЕС			Дохід за рік при ККД СЕС		
			25,0%	27,5%	30,0%	25,0%	27,5%	30,0%
1	АРК	1430	357,5	393,3	429,0	2012,22	2213,45	2414,67
2	Херсонська	1331	332,8	366,0	399,3	1872,92	2060,21	2247,50
3	Одеська	1306	326,5	359,2	391,8	1837,74	2021,51	2205,29
4	Миколаївська	1279	319,8	351,7	383,7	1799,74	1979,72	2159,69
5	Запорізька	1277	319,3	351,2	383,1	1796,93	1976,62	2156,32
6	Дніпропетровська	1261	315,3	346,8	378,3	1774,42	1951,86	2129,30
7	Донецька	1259	314,8	346,2	377,7	1771,60	1948,76	2125,92
8	Луганська	1213	303,3	333,6	363,9	1706,87	1877,56	2048,25
9	Полтавська	1204	301,0	331,1	361,2	1694,21	1863,63	2033,05
10	Кіровоградська	1190	297,5	327,3	357,0	1674,51	1841,96	2009,41
11	Харківська	1174	293,5	322,9	352,2	1651,99	1817,19	1982,39
12	Черкаська	1164	291,0	320,1	349,2	1637,92	1801,71	1965,51
13	Закарпатська	1124	281,0	309,1	337,2	1581,64	1739,80	1897,96
14	Сумська	1124	281,0	309,1	337,2	1581,64	1739,80	1897,96
15	Чернівецька	1099	274,8	302,2	329,7	1546,46	1701,10	1855,75
16	Вінницька	1098	274,5	302,0	329,4	1545,05	1699,56	1854,06
17	Київська	1093	273,3	300,6	327,9	1538,01	1691,82	1845,62
18	Чернігівська	1089	272,3	299,5	326,7	1532,39	1685,62	1838,86
19	Житомирська	1071	267,8	294,5	321,3	1507,06	1657,76	1808,47
20	Хмельницька	1062	265,5	292,1	318,6	1494,39	1643,83	1793,27
21	Рівненська	1044	261,0	287,1	313,2	1469,06	1615,97	1762,88
22	Волинська	1041	260,3	286,3	312,3	1464,84	1611,33	1757,81
23	Івано-франківська	1037	259,3	285,2	311,1	1459,21	1605,14	1751,06
24	Тернопільська	1037	259,3	285,2	311,1	1459,21	1605,14	1751,06
25	Львівська	1023	255,8	281,3	306,9	1439,51	1583,47	1727,42

Рівень ВВП на душу населення та відсоток ВДЕ в загальному енерговиробництві країн [3, 6]

№	Країна	2014		2015		2016
		ВВП на душу населення (US \$)	ВДЕ %	ВВП на душу населення (US \$)	ВДЕ %	ВВП на душу населення (US \$)
1	Люксембург	119173	79	101910	77	102831
2	Швейцарія	85815	39	80990	44	78813
3	Макао, Китай,	94004	-	75573	-	73187
4	Норвегія	97005	7	74505	6	70812
5	Ірландія	55503	42	60664	51	61606
6	Ісландія	52473	100	50734	100	59977
7	Катар	86853	-	66347	-	59331
8	Сполучені Штати	54599	7	56207	7	57467
9	Данія	62426	20	53015	22	53418
10	Сінгапур	56336	50	53630	50	52961
11	Швеція	59180	48	50585	54	51600
12	Австралія	62215	2	56554	2	49928
13	Нідерланди	52157	8	44293	10	45295
14	Австрія	51323	77	43665	78	44177
15	Гонконг, Китай	40247	100	42351	100	43681
16	Фінляндія	49915	55	42405	59	43090
17	Канада	50440	10	43316	10	42158
18	Німеччина	47903	30	41177	33	41936
19	Бельгія	47439	23	40357	28	41096
	Україна	3105	4	2125	5	2186

Як показують дослідження, більшість країн, які мають найбільший показник ВВП на душу населення, одночасно мають показник виробництва енергії з відновлювальних джерел на рівні більше 20%. Це свідчить про те, що ці країни використовують технології відновлювальної енергії і як на-

Сонячне випромінювання та ККД є одними з головних показників отримання енергії від сонячних панелей. Найбільш розповсюджені панелі СЕС з ККД 25%. Розраховано, що зміна показника ККД на 2,5% призводить до зростання доходу в розмірі 201,2 грн/на рік в АРК та 143 грн/на рік у м. Львів при продажу електроенергії за «зеленим тарифом».

Завдяки заходам з боку держави виробництво енергії за рахунок відновлювальних джерел не оподатковуються, а вся електрична енергія, вироблена таким способом має бути куплена державою за пільговим («зеленим») тарифом [10].

На розвиток відновлювальної енергії впливає ряд факторів. М. Бекбергер (Bechberger M.) виділяє 5 з них [1]: географічні, цінові (економічні), політичні, технологічні, соціальні. Перший та третій фактори за М. Бекбергом мають прямий вплив на прибуток від використання відновлювальних джерел енергії.

Україна має значну кількість територій, які є перспективними для будівництва електростанцій промислового масштабу з використання відновлювальних джерел енергії. На користь географічних чинників виступає велика кількість річок в рівнинній частині країни та наявність швидких гірничих річок у західній частині. Сонячні регіони південної та центральної частини України мають вільні території та потужне сонячне випромінювання для будівництва СЕС. Вся північна та центральна частини України мають можливість використовувати ВЕС за рахунок потужних потоків вітру.

Доступність відновлювальної енергії можна оцінки за показниками ВВП на душу населення та частки відновлювальної енергії в загальному її виробництві у світі (табл. 9.9).

слідок мають повну енергетичну незалежність та безпеку. Ці країни зберігають природні ресурси та підтримують баланс у навколишньому середовищі.

Важливим фактором впливу на розвиток відновлювальної енергетики є вартість енергії за традиційними технологіями її виробництва (табл. 9.10).

Таблиця 9.10

Вартість електроенергії у країнах Європи, євро за кВтгод [2]

№	Країна	2014	2015	2016
1	Данія	0,3042	0,3068	0,3088
2	Німеччина	0,2981	0,2951	0,2969
3	Бельгія	0,2097	0,2126	0,2544
4	Ірландія	0,2407	0,2426	0,2320
5	Іспанія	0,2165	0,2309	0,2185
6	Португалія	0,2175	0,2279	0,2350
7	Італія	0,2446	0,2450	0,2413
8	Австрія	0,2021	0,2009	0,2034
9	Греція	0,1767	0,1767	0,1716
10	Швеція	0,1967	0,1851	0,1894
11	Кіпр	0,2291	0,1957	0,1527
12	Об'єднане Королівство	0,1918	0,2125	0,1951
13	Франція	0,1585	0,1676	0,1685
14	Норвегія	0,1653	0,1614	0,1515
15	Люксембург	0,1738	0,1767	0,1698
16	Словенія	0,1630	0,1589	0,1618
17	Ісландія	0,1133	0,1197	0,1312
18	Латвія	0,1365	0,1635	0,1628
19	Фінляндія	0,1563	0,1552	0,1541
39	Україна	-	0,0249	0,0320

Порівнюючи дані табл. 9.9 та 9.10 можна зробити висновок, що за умов більшого показника ВВП на душу населення та високої вартості електричної енергії, використання відновлювальних джерел енергії зростає.

Всі наведені фактори впливають на формування енергетичної стратегії країни. Слід зазначити, що на рівні держави енергетична стратегія має бути офіційно та чітко визначеною, а також мати критерії успішності реалізації. Термін «енергетична стратегія» може застосовуватися на всіх рівнях управління [13].

При оцінці енергетичної стратегії, яка ґрунтується на превалюванні відновлювальної енергії, враховуються позитивні та негативні наслідки. До позитивних відносять нескінченність (відновлюваність) джерел енергії, постійне зниження вартості обладнання та підвищення його продуктивності, зменшення навантаження на навколишнє середовище. Негативні риси мають більш специфічний характер для кожного з видів відновлювальної енергії, табл. 9.11.

Таблиця 9.11

*Негативні наслідки використання ВДЕ за джерелами
(авторська розробка)*

Джерело	Негативні наслідки використання ВДЕ
Сонячні панелі	– висока ціна на обладнання та на його установку; – низьке ККД; – пряма залежність від кількості сонячного випромінювання; – потребують великої кількості води для охолодження; – негативний вплив на птахів; – потребує систему акумулювання енергії; – для виробництва великої кількості енергії необхідна велика площа.
Вітрові електростанції	– висока ціна на обладнання та на його установку; – великий період окупності; – непостійність сили та напрямку вітру; – потребує систему акумулювання енергії; – наявність вібрації під час роботи електростанцій; – шумове забруднення; – негативний вплив на птахів та тваринний світ; – для виробництва великої кількості енергії необхідна велика площа.
Гідроелектростанції (міні)	– висока ціна на обладнання та на його установку; – вимоги до місця розташування; – залежність від пори року; – більша питома вага обслуговуючого персоналу; – може знизитись швидкість течії в річці.

У загальному вигляді інтегрований ефект від використання ВДЕ має розраховуватись за формулою:

$$E_{\text{вде}} = (I - S) + \Delta Y_{\text{е}} - \Delta Y_{\text{н}} \quad (9.2)$$

де $E_{\text{вде}}$ — еколого-економічний ефект від впровадження відновлювальних джерел енергії;

I — розмір прогнозованого доходу, від продажу енергії, отриманої за рахунок відновлювальних джерел;

S — поточні витрати на виробництво відновлювальної енергії;

$\Delta Y_{\text{е}}$ та $\Delta Y_{\text{н}}$ — позитивний та негативний ефекти від використання об'єктів відновлювальної енергії.

Розраховуючи еколого-економічний ефект за такою формулою ми зменшуємо економічну привабливість відновлювальної енергетики, проте підвищуємо об'єктивність розрахунків. Використання відновлювальних джерел енергії потребує постійного наукового супроводу та аналізу проблем, які не були виявлені раніше. Проте слід додати, що відновлювальні джерела енергії є витратними, в той же час вони позитивно впливають на забезпечення екологічної, соціальної та економічної безпеки країни.

1. **Bechberger M.** Policy differences in the promotion of renewable energies in the EU member states / M. Bechberger, D. Reiche // *Energy Policy*. — 2004. — V. 32. — P. 834–843.

2. Eurostat. Data Base [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ec.europa.eu/eurostat/data/database

3. IEA Energy Atlas by the International Energy Agency. Data Base [Електронний ресурс]. — Режим доступу: energyatlas.iea.org.

4. **Lins C. et al.** The first decade: 2004—2014: 10 years of renewable energy progress // *Renewable Energy Policy Network for the 21st Century*. — 2014.

5. REN21 Renewables 2017 GlobalStatusReport [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ren21.net/wp-content/uploads/2017/06/17-8399_GSR_2017_Full_Report_0621_Opt.pdf.

6. World Bank Data Base [Електронний ресурс]. — Режим доступу: data.worldbank.org.

7. Деякі питання стимулювання розвитку зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2016 р. № 912 — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/912-2016-%D0%BF>.

8. Карта сонячного випромінювання світу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: solargis.info/imaps.

9. Про електроенергетику [Електронний ресурс]: закон України [прийнято Верхов. Радою від 16.10.1997 № 575/97; із змінами від 22.12.2016 від № 1804-VIII] — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/575/97-%D0%B2%D1%80>.

10. Про альтернативні джерела енергії [Електронний ресурс]: закон України [прийнято Верхов. Радою від 20.02.2003 № 555-IV] — Режим доступу: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/555-15/.

11. Річні звіти Національної енергетичної компанії «Укренерго» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ua.energy/diyalnist/zvitnist/richni-zvity/

12. **Гелетуха Г.Г., Железная Т.А., Праховник А.К.** Анализ энергетических стратегий стран ЕС и мира и роли в них возобновляемых источников энергии. Ч. 1 // *Промышленная теплотехника*. — 2016. — Т. 38. — №. 2. — с. 56–63. uabio.org/img/files/docs/uabio-position-paper-13-ru.pdf.

13. **Павлик А.В.** Енергозбереження як елемент енергонезалежної стратегії // *Науковий журнал Економічний вісник Національного гірничого університету*. — 2016. — Т. 56. — №. 56. — с. 88–96.

9.7 Оптимізація системи управління твердими побутовими відходами: інноваційні підходи

Актуальність питань оптимізації системи управління твердими побутовими відходами (ТПВ) обумовлена їх наростаючим негативним впливом на довкілля та здоров'я людей. Утворення ТПВ в Україні збільшується, натомість значна їх частка видаляється на полігони та звалища, які не відповідають чинним нормативам. Організація послуг із збирання відходів у багатьох населених пунктах здебільшого є незадовільною, що призводить до несанкціонованого розміщення відходів і пов'язаних з цим негативних факторів впливу на екологічну безпеку країни.

Останні дослідження українських і зарубіжних науковців у сфері поводження з ТПВ присвячені питанням удосконалення державного управління та інвестиційного забезпечення систем поводження з ТПВ. Зокрема, слід виділити дослідження Н.О. Хижнякової, О.П. Ігнатенка, Р.З. Берлінга. У публікаціях Б.О. Горлицького, В.М. Лапицького, Ю.Е. Малуги, А.П. Степанюка, К.М. Ситника розглядаються проблеми збору, сортування, переробки та утилізації ТПВ в умовах міської агломерації.

В Україні проблема захоронення відходів з кожним роком стає все більш гострою. Складна екологічна ситуація у значній мірі є наслідком збільшення кількості ТПВ. За даними Мінрегіону лише за 2015 рік утворилось 6,7 тис. сміттєзвалищ і полігонів загальною площею понад 10 тис. га. Світова практика свідчить, що більшу частину ТПВ продовжують вивозити на звалища. У країнах СНД таким чином відбувається захоронення близько 99% ТПВ, у США — 61%, Європі — 30–65%, Японії — 21% [3].

За даними Євростату країнами ЄС у 2015 р. біло захо- ронено близько 34% ТПВ. Найменший рівень захоронення

спостерігається в Австрії, Бельгії, Швеції, Норвегії та Нідерландах, а у Німеччині та Швейцарії взагалі відсутній такий спосіб поводження з відходами [3].

Розв'язання проблем, що склалися у сфері поводження з ТПВ, можливо шляхом [4]: впровадження роздільного збирання та сортування ТПВ з метою максимального використання та виключення безповоротної втрати їх компонентів під час захоронення, унеможливлення надходження у навколишнє середовище небезпечних побутових відходів, зменшення земельних площ, необхідних для розміщення полігонів ТПВ; визнання захоронення найбільш неефективною технологією поводження з ТПВ та перехід до сучасних високоефективних методів їх утилізації та знешкодження; удосконалення технології захоронення залишків ТПВ, що не можуть бути перероблені або утилізовані (зокрема, шляхом впровадження різних технологій захоронення брикетованих відходів) з метою максимального унеможливлення їх негативного впливу на довкілля; рекультивация земель, зайнятих звалищами ТПВ; проведення постійної роботи щодо поліпшення екологічної свідомості населення.

Альтернативним підходом до оптимізації системи управління ТПВ на регіональному рівні є розвиток системи роздільного збору ТПВ і створення підприємств вторинного їх сортування за товарними властивостями. Кінцевим продуктом таких підприємств з сортування та перероблення ТПВ є відсортовані по видам відходи, що придатні для вторинної переробки. Основною групою їх споживачів є виробники кінцевої продукції (будівельні організації, виробники будівельних матеріалів тощо), що використовують вторинну сировину у власному виробництві (табл. 9.12).

Таблиця 9.12

Дані про види вторинної сировини та способи її подальшого використання (авторська розробка)

Вид вторинної сировини	Продукція, що отримується в процесі переробки вторинної сировини
Картон	Гофракартон Гофратара
Макулатура різних сортів	Рулонні покрівельні і гідро ізолюючі матеріали Картонна тара Ековата Туалетний папір
Поліетиленові відходи	Пластикова тара Поліетиленові мішки ПЕТ пляшки Пластикові піддон Пластикові контейнери Пластикова тара для господарського використання
Склобій	Продукція скло-переробних заводів Окремі види будівельних матеріалів
Кольорові і чорні метали	Продукція металопереробних підприємств

Значний потенціал щодо вилучення ресурсоцінних компонентів з ТПВ має Кременчуцьке комунальне автотранспортне підприємство 1628, яким щорічно вивозиться на полігон «Деївська гора» більше 450 тис.м³ ТПВ. Дані відходи захоплюються без проведення додаткових заходів по сортуванню та вилученню з них ресурсоцінних компонентів, що складають не менше 30% від їх загального обсягу. В свою чергу, це впливає як на санітарно-екологічну безпеку, так і на економіку Кременчуцького «КАТП–1628», яке є платником екологічного податку та оплачує його на весь обсяг захоронення відходів. Підприємство поставило за мету реалізувати ТПВ стратегічний план «Улаштування полігону на Деївській горі: організація екологічного та економічно доцільного поводження з відходами», який спрямований на будівництво сміттесортувального підприємства на діючому полігоні Деївська гора.

При цьому до основних перспектив ринку переробки відходів можливо віднести: постійне зростання кількості побутових відходів та питомої ваги ресурсоцінних компонентів в їх складі; ринок переробки відходів перебуває на стадії зростання; ємність ринку. В Україні майже відсутні виробничі потужності з переробки ТПВ. Так, у м. Кременчук та навближених до нього (на відстані 50 км) населених пунктах, можливості щодо повноцінної переробки ТПВ є тільки на Кременчуцькому «КАТП–1628».

Створення на території існуючого полігону «Деївська гора» сміттесортувального підприємства надасть можливість не тільки поглибити процес вилучення ресурсоцінних компонентів з ТПВ, але й вирішити ряд важливих як для Кременчуцького «КАТП–1628», так і для суспільства питань:

- створення сприятливих умов для залучення довгострокових інвестицій і впровадження сучасних високоєфективних методів переробки, утилізації та знешкодження ТПВ;
- запобігання попаданню фільтрату в ґрунтові води та улаштування полігону за останніми екологічними вимогами (використання сучасних захисних плівок);
- відкриття нових карт захоронення ТПВ;
- організація системи сортування ТПВ з метою вилучення ресурсоцінних компонентів та збільшення доходів Кременчуцького «КАТП–1628» від реалізації вторинної сировини;
- зменшення витрат підприємства на паливно-мастильні матеріали та запасні частини для бульдозерів за рахунок зменшення обсягів робіт (зменшення обсягів захоронення ТПВ);
- скорочення витрат підприємства, пов'язаних із сплатою екологічного податку, за рахунок зменшення обсягів захоронення ТПВ на величину вилучених в процесі сортування вторинних (ресурсоцінних) відходів;
- отримання додаткових джерел сировини для твердопаливної котельної підприємства (відходи деревини);

— скорочення темпів завантаження полігону ТПВ та збільшення термінів його корисного використання;

— створення додаткових робочих місць, забезпечення соціального захисту працівників, зайнятих у сфері поводження з відходами.

Графічне зображення етапів реалізації стратегічного плану розвитку полігону «Деївська гора» наведено на рис. 9.7.

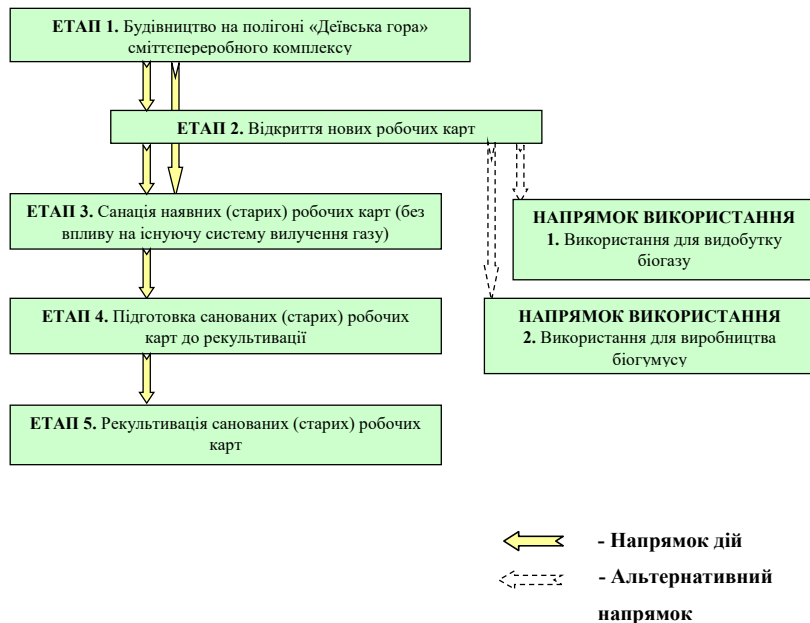

Рис. 9.7. Етапи реалізації стратегічного плану розвитку полігону «Деївська гора» (авторська розробка)

Після реалізації проекту «Улаштування полігону ТПВ на Деївській горі: організація екологічного та економічно доцільного поводження з відходами» 50% ТПВ будуть повертатись на вторинну переробку (вторинна ресурсоцінна сировина), 30–35% будуть перероблятися на біологічні добрива (біогумус), 15–20% (так звані технологічні залишки) будуть захоронюватись на існуючому полігоні.

Таблиця 9.13

Показники економічної ефективності реалізації проекту (ставка за кредитом 15% річних) (авторські розрахунки)

Найменування показника	Чисті вигоди (доходи), грн./рік.	Середньорічна ставка прибутковості	Первинні вкладення, грн.	Чиста приведена вартість	Період окупності, роки	Дискontований період окупності, роки	Індекс прибутковості
1 рік	15 566 428,40	0,15	301 000 000	13 535 009,49	6,42	9,67	2,054
2 рік	24 400 133,16	0,15		18 448 940,69			
3 рік	34 870 803,56	0,15		22 927 553,34			
4 рік	47 263 679,21	0,15		27 020 645,40			
5 рік	62 145 349,64	0,15		30 892 453,31			
6 рік	79 770 911,19	0,15		34 484 964,91			
7 рік	100 576 402,80	0,15		37 806 669,81			
8 рік	125 543 178,66	0,15		41 040 065,11			
9 рік	155 025 205,66	0,15		44 058 163,45			
10 рік	189 772 864,32	0,15		46 892 874,77			
УСЬОГО	834 934 956,62		301 000 000	317 107 340,28	6,42	9,67	2,054

Ураховуючи придатність вилучених з загальної маси ТПВ ресурсоцінних компонентів до подальшої їх реалізації, Кременчуцьке «КАТП–1628» розраховує на отримання додаткових доходів. Окрім доходів від реалізації ресурсоцінних компонентів, Кременчуцьке «КАТП–1628» отримає економічний ефект за рахунок зменшення витрат, пов’язаних із сплатою екологічного податку. Реалізація даного проекту дозволить підприємству отримувати у вигляді доходу від реалізації ресурсоцінної сировини та економії за рахунок зменшення витрат пов’язаних із сплатою екологічного податку не менше 50 млн грн на рік. Очікується, що індекс прибутковості за проектом складе 2,054, при цьому прогнозований період окупності початкових капіталовкладень становитиме приблизно 6,5 років за умови отримання кредиту в Національній валюті України під 15% річних (табл. 9.13).

Розрахунки основних показників, що визначають економічну ефективність реалізації проекту (у разі отримання кредиту в Національній валюті країни, до якої належить валюта кредиту, під 3% річних), наведені в табл. 9.14.

Таблиця 9.14

**Показники економічної ефективності реалізації проекту
(ставка за кредитом 3% річних) (авторські розрахунки)**

Найменування показника	Чисті вигоди (доходи), грн./рік.	Середньорічна ставка прибутковості	Первинні вкладення грн.	Чиста приведена вартість	Період окупності, роки.	Дисконтований період окупності, роки	Індекс прибутковості
1 рік	518 880,95	0,03	10 000 000	503 729,62	6,40	6,95	3,244
2 рік	813 337,77	0,03		766 570,85			
3 рік	1 162 360,12	0,03		1 063 675,74			
4 рік	1 575 455,97	0,03		1 399 635,09			
5 рік	2 071 511,65	0,03		1 786 885,95			
6 рік	2 659 030,37	0,03		2 226 672,03			
7 рік	3 352 546,76	0,03		2 725 620,52			
8 рік	4 184 772,62	0,03		3 303 459,51			
9 рік	5 167 506,86	0,03		3 960 377,25			
10 рік	6 325 762,14	0,03		4 706 367,04			
ВСЬОГО	27 831 165,22		10 000 000	22 442 993,61	6,40	6,95	3,244

Віддача від реалізації проекту може бути представлена також квадрант-діаграмою (рис. 9.8).

Визначено, що досліджуваний інноваційний проект характеризується високим рівнем економічних і соціальних переваг, адже його основні завдання передбачають не лише збільшення прибутковості бенефіціара, але покращення екологічної ситуації в місті та вирішення важливих соціальних проблем.

Реалізація будь-яких інноваційних проектів — це сфера діяльності, що характеризується низкою особливостей: розтягненість інноваційних проектів у часі; велика кількість учасників (кредитори, інвестори, замовники, консультанти

тощо); інноваційні проекти часто мають комплексний характер, тобто є комбінацією «простіших» форм господарської діяльності (наукової, технічної, фінансово-кредитної, страхової тощо); інноваційні проекти можуть мати інтернаціональний характер, — у наслідок чого можуть виникати інноваційні ризики щодо різних країн та політик [1].

Рис. 9.8. Квадрант-діаграма для визначення соціальної та економічної ефективності реалізації проекту (побудовано автором)

Проектні ризики можна поділити на дві групи: загальні та специфічні.

У першій з виділених груп об'єднані всі ризики, пов'язані з недоліком ресурсів, необхідних для здійснення інноваційної діяльності. Також з підгрупи управлінських ризиків виділені ризики партнерства та кооперації. Ризики, що належать до сфери логістики, розділені на дві підгрупи: до першої увійшли ризики, пов'язані з логістикою інноваційного продукту; до другої — з логістикою ресурсів, необхідних для інноваційної діяльності. Маркетингові та конкурентні ризики включені у підгрупи комерційних ризиків і ризиків ефекту спіловер. Так, ризики, породжувані здатністю конку-

рентів імітувати інновацію, віднесені до ризиків, обумовлені проявом ефекту спіловер; ризики, пов'язані з перевагою конкурентів у сфері просування результатів інноваційної діяльності на ринок, і ризики прорахунків у визначенні характеристик попиту — до комерційних ризиків.

До специфічних ризиків реалізації проектів включені: природні ризики і ризики ефекту спіловер, обумовленого процесом дифузії інновацій. Підгрупу природних ризиків складають науково-технічні, технологічні та комерційні ризики, які проявляються на різних етапах інноваційної діяльності, кожен з яких має досить високий ступінь невизначеності.

Якісний аналіз ризиків інноваційних проектів є досить складним і вимагає глибоких знань і значного досвіду, а тому здійснюється лише експертами у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності [2]. Для кількісного аналізу застосовують метод експертних оцінок, що є комплексом логічних, математико-статистичних методів і процедур з обробки результатів опитування групи експертів [1].

Однією з ефективних експертних методик є SWOT-аналіз. Результати SWOT-аналізу стратегічного плану «Улаштування полігону ТПВ на Деївській горі: організація екологічного та економічно доцільного поводження з відходами» наведено в табл. 9.15.

Аналіз потенційних ризиків інноваційного проекту «Улаштування полігону ТПВ на Деївській горі: організація екологічного та економічно доцільного поводження з відходами» на основі проведеного SWOT-аналізу наведено у табл. 9.16.

Таким чином, реалізація сучасних інноваційних підходів у системі управління ТПВ є передумовою підвищення еколого-економічної безпеки на національному та регіональному рівні. Проект «Улаштування полігону ТПВ на Деївській горі: організація екологічного та економічно доцільного поводження з відходами» враховує основні цілі державної політики у сфері поводження з відходами,

Таблиця 9.15

SWOT-аналіз проекту «Улаштування полігону ТПВ на Деївській горі: організація екологічного та економічно доцільного поводження з відходами» (побудовано автором)

Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Збільшення потенціалу вторинної сировини; 2. Збільшення обсягів експорту ресурсоцінних компонентів; 3. Зростання потреби в утилізації ТПВ, зростання зацікавленості в проблемах утилізації ТПВ; 4. Створення нових робочих місць; 5. Збереження природних ресурсів та енергетичного потенціалу ТПВ; 6. Мінімізація викидів до навколишнього середовища, покращення екологічного стану; 7. Підтримка з боку місцевих і регіональних органів влади; 8. Невисокі витрати на сировину і робочу силу 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ціни на вторинну сировину прив'язані до курсу валют, що призводить до різкого коливання вартості вторинної сировини; 2. Виникнення різного роду економічних криз
Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Інвестиції в діяльність Кременчуцького комунального автотранспортного підприємства 1628. 2. Збільшення потенціалу полігону Деївська гора. 3. Надходження додаткових доходів до бюджетів всіх рівнів. 4. Збільшення конкурентоспроможності підприємства. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Недосконалість нормативно-правової бази: відсутність стимулювання (НДіОКР) виробників до розробки нових технологій переробки ТПВ; 2. Відсутність дієвих механізмів стимулювання поглибленої переробки ТПВ; 3. Недосконалість законодавчих актів щодо поліпшення інвестиційного клімату та залучення інвесторів тощо

Таблиця 9.16

Аналіз потенційних ризиків проекту «Улаштування полігону твердих побутових відходів на Деївській горі: організація екологічного та економічно доцільного поводження з відходами» (авторська розробка)

Види ризиків	Ступінь ризику	Ступінь впливу	Заходи зменшення ризику
1	2	3	4
Існуюча та майбутня правова база для інвестицій	Високий	Існуюча правова база є надто бюрократизованою та суттєво гальмує час реалізації подібних проектів	Суттєве спрощення процедури державної підтримки аналогічних проектів

Продовження табл. 9.1

Види ризиків	Ступінь ризику	Ступінь впливу	Заходи зменшення ризику
1	2	3	4
Перспективи економічного розвитку в цілому	Високий	В умовах постійного росту вартості ресурсів у підприємств виробників суттєво збільшуються витрати пов'язані із їх використанням, втрачаються можливість акумулювання грошових коштів, ставляться під загрозу програми пов'язаних із розвитком підприємства.	Скорочення на 1/3 витрат пов'язаних із закупівлею сировини, що дає можливість спрямування обігових коштів на інші потреби підприємств
Фінансова нестабільність (можливі зміни в оподаткуванні, інфляція тощо)	Високий	Зростання інфляції гривні суттєвим чином впливає на вартість енергоносіїв, паливно-мастильних матеріалів та запасних частин. Доходи підприємства залишаються незмінними а витрати суттєвими темпами збільшуються. Як наслідок, у підприємства зменшується кількість обігових коштів і гальмується розвиток	Скорочення витрат на опалювання (вилучення і використання у виробничому процесі залишків деревини), отримання додаткових доходів від реалізації вилученої з загальної маси ТПВ вторинної сировини
Підвищення поточних витрат	Високий	Вартість традиційних джерел енергоносіїв постійно зростає, як наслідок, суттєво збільшуються витрати на опалення виробничих і допоміжних підрозділів підприємства в осінньо-зимовий період	Використання більш дешевих альтернативних енергетичних ресурсів (деревина тощо), що дозволить повністю позбутись ризиків, що пов'язані із підвищенням вартості енергоресурсів
Зрив графіка поставок сировини, матеріалів, технологічного устаткування	Ризики відсутні	Затримка у поставках сировини, матеріалів, технологічного устаткування може призвести до несвочасного введення сортувальної станції в експлуатацію, або до зупинки виробничого процесу (сортування ТПВ)	Повністю використовувати можливості власної ремонтної майстерні, що дозволить знизити залежність від обслуговуючих підрядників та постачальників технологічного обладнання

Продовження табл. 9.1

Види ризиків	Ступінь ризику	Ступінь впливу	Заходи зменшення ризику
1	2	3	4
Вартість обладнання / капітальні витрати	Високий	Висока вартість валюти (низька вартість гривні) впливає на збільшення вартості технологічного обладнання, як наслідок, — збільшує потребу у капітальних вливаннях	Використання обладнання з мінімальною імпортою комплектуючих (заміна імпортних комплектуючих на вітчизняні аналоги), а також проведення відкритих конкурсних закупівель обладнання з метою придбання його за найнижчими цінами
Терміни підготовки проекту та його узгодження	Високий	Тривалий термін на підготовку проекту та його узгодження	Враховуючи те, що реалізація даного проекту передбачається на наявній у Кременчуцького КАТП-1628 земельній ділянці із вже частково розвинутою інфраструктурою, обсяги підготовки проектної документації і терміни її узгодження суттєво зменшаться
Низький рівень рентабельності / тривалий термін окупності проекту	Високий	Низький рівень рентабельності збільшує термін окупності інвестиційного проекту	Ряд організаційно-технічних заходів, спрямованих на збільшення обсягів переробки ТПВ та ступеню ефективності вилучення ресурсоцінних компонентів з них

захисту навколишнього природного середовища та здоров'я людини від негативного впливу відходів, забезпечення ощадливого використання матеріально-сировинних і енергетичних ресурсів і передбачає розв'язання таких проблем [5]:

— забезпечення повного збирання і своєчасного знешкодження та видалення відходів, дотримання правил екологічної безпеки при поводженні з ними; забезпечення комплексного використання матеріально-сировинних ресурсів;

— максимізація повторного чи альтернативного використання ресурсоцінних компонентів;

— дотримання правил екологічної безпеки при поводженні з відходами;

— забезпечення безпечного видалення відходів, що не підлягають утилізації;

— організація контролю за місцем збереження відходів для запобігання шкідливому впливу їх на навколишнє природне середовище та здоров'я людини;

— забезпечення соціального захисту працівників, зайнятих у сфері поводження з відходами;

— облік відходів.

1. **Козаченко Р.П.** Міжнародний трансфер технологій в забезпеченні конкурентного розвитку країн: дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.02 — світове господарство і міжнародні економічні відносини / Козаченко Руслана Петрівна. — Київ: Національний авіаційний університет, 2016. — 245 с.

2. **Коробка В.М.** Оргзабезпечення комерціалізації інновацій / В. М. Коробка // Науково-інформаційний вісник «Економіка». — 2015. — № 12. — с. 260–265.

3. **Макаренко Н.А.** Полігони твердих побутових відходів: типізація за рівнем екологічної небезпечності [Електронний ресурс] / Н.А. Макаренко, О.О. Будак. — Режим доступу : http://nd.nubip.edu.ua/2015_4/4.pdf.

4. **Мельниченко О.А.** Державне управління поводженням з твердими побутовими відходами: узагальнення надбань української науки [Електронний ресурс] / О.А. Мельниченко, О.С. Радькова // Державне будівництво. — 2017. — № 1. — Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2017-1/doc/1/02.pdf>.

5. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/artikle?art_id=47920.

9.8 Європейська практика «зеленого» зростання та механізми її імплементації в Україні

Сьогодні Україна знаходиться перед глобальними викликами, пов'язаними з ресурсними обмеженнями, конкуренцією за ринки, низькою продуктивністю технологій, неефективністю економічної моделі. За оцінками Світового банку Україна має малоефективну ресурсну економіку та залишається, на відміну від колишніх сусідів по соціалістичному табору, в групі країн з ВВП на душу населення нижче середнього рівня (8560 дол. за паритетом купівельної спроможності у 2014 р., 129 місце серед 250 економік світу) [2]. Значною мірою це є наслідком домінування політики, орієнтованої на отримання експортної сировинної ренти та розширення споживання замість інвестування в оновлення фізичного, людського капіталу і бази природних активів.

Основними бар'єрами для ефективного використання ресурсів є використання застарілих технологій та обладнання, відсутність мотивації у суб'єктів господарювання до впровадження ресурсоефективних технологій та екологічних інновацій, низький рівень екологічного кредитування та інвестування; недосконалі системи поводження з побутовими та промисловими відходами.

В основі концепції «зеленого» зростання лежать ключові принципи взаємодії економіки з природним середовищем [3]:

— відокремлення економічного зростання від використання природних ресурсів, зокрема, у виробництві товарів та послуг;

— створення більшої доданої вартості за меншого обсягу споживання вхідних ресурсів.

Узагальнення підходів [1, 6, 12] щодо сутності та змісту «зеленого» зростання надало можливість сформулювати базові його риси. Так, «зелене» зростання (розвиток) — це можли-

вість узгоджувати та зміцнювати різні аспекти економічної, екологічної та соціальної політики. Це досягається шляхом урахуванням відповідного повного значення природного капіталу та визнання його суттєвої ролі в економічному зростанні. «Зелена» модель зростання сприяє економічно ефективному та ресурсозберігаючому способу організації та ведення стабільного виробництва та споживання. Загальний набір зелених результатів зростання, країни, що розвиваються, все частіше мають намір продовжувати.

Оцінка міжнародного досвіду у сфері просування та розвитку різних видів нетрадиційних і відновлювальних джерел енергії дозволила сформулювати певні їх напрямки та викремити країни ЄС, які є лідерами (табл. 9.17, рис. 9.9).

Оцінка компаній ЄС показує, що заходи з підвищення ресурсоефективності можуть знизити потребу ЄС у сировинних ресурсах на 17–24% до 2030 р. порівняно з 2013 р. та підвищити ВВП країн ЄС близько на 3,9% завдяки створенню нових ринків та продуктів [16].

Таблиця 9.17

Міжнародний досвід у сфері «зеленого» розвитку [14]

Нетрадиційні джерела енергії	Зміст	Країни-лідери
Вітроенергетика	Трансформація енергії вітру в електричну енергію за допомогою вітряних турбін (вітрові електростанції)	Німеччина, Швеція, Іспанія, Норвегія, Данія
Біоенергетика	Виробництво тепла, електроенергії та різних видів газоподібного (біогаз), рідкого (біоетанол, біодизель) та твердого палива з біомаси. Утилізація шкідливих побутових та промислових відходів	Німеччина, Швеція, Велика Британія, Данія
Сонячна енергетика	Генерування енергії від тепла і світла сонця (сонячні батареї).	Німеччина, Італія
Геотермальна енергетика	Виробництво тепла і електроенергії завдяки геотермальним джерелам (вулканічній діяльності, зрушенням тектонічних плит, ділянок магми у земній корі)	Ісландія, Італія

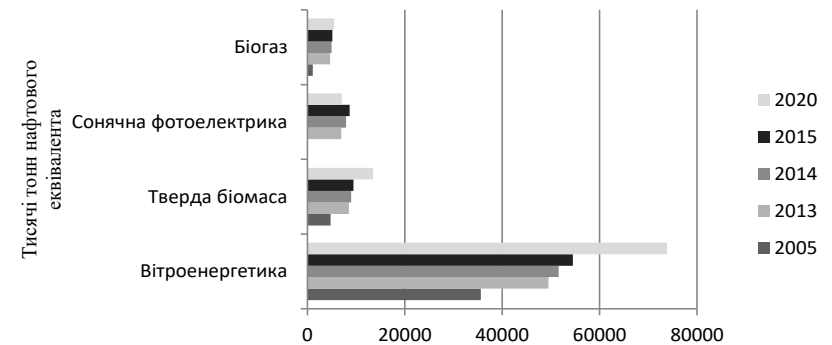

Рис. 9.9. Розвиток альтернативних джерел енергії в країнах ЄС (складено на основі [14])

Необхідно зазначити, що розвиток та просування будь-яких соціально-економічних процесів у суспільстві потребує також розвинутої системи відповідних індикаторів. Міжнародна та європейська практика в цьому напрямку має цінний досвід та наявність значної кількості методичних підходів. Сьогодні дослідження таких систем критеріїв та індикаторів активно здійснюється багатьма організаціями. Серед них ОЕСР, ЄС, організації системи ООН, Світовий банк, Міжнародна платформа «зеленого» зростання, а також статистичні органи окремих країн. Проблема активно розглядається на міжнародних конференціях, семінарах. Так, у 2013 р. відбулися міжнародні конференції з даної проблематики, а саме: пражська зустріч щодо моніторингу прогресу на шляху до «зеленої» економіки у країнах Східного партнерства і Центральної Азії (м. Прага), друга щорічна зустріч платформи зеленого зростання (Париж, ОЕСР) [3].

У табл. 9.18 наведено узагальнення різних підходів щодо оцінки «зеленого» зростання. Зазначимо, що ключовими компонентами, які аналізуються при різних підходах є: економічний та соціальний аспект; процеси збереження навколишнього середовища, зміна клімату, аналіз впливу «зеленої» економіки.

Таблиця 9.18

Системи індикаторів «зеленого» зростання

Системи індикаторів	Групи індикаторів
ОЕСР [17]	Соціально-економічний контекст та характеристики зростання; Продуктивність використання екологічних активів і природних ресурсів; База природних активів; Екологічні аспекти якості життя; Економічні можливості та відповіді політики
ЮНЕП [8]	Навколишнє середовище та структурна перебудова економіки; Ефективність використання ресурсів; Показники прогресу і добробут
Світовий банк [15]	Сільське господарство; Ліси та біологічне різноманіття; Океан; Енергія та емісія; Вода і санітарія; Охорона навколишнього середовища і здоров'я; Національні рахунки
ЄС [11]	Внесок в економічне зростання; Інновації та дослідження у сфері сталих/ екологічно безпечних технологій, їх застосування; Бар'єри на шляху міжнародної конкурентоспроможності; Розмір/темپ росту підприємницького сектору; Вакансії для низько-кваліфікованих робітників; Вартість стійких товарів і послуг; Можливість досягнення екологічних цілей
Платформа «зеленого» зростання [13]	Країна; Якість життя населення; Економіка;
Показники «зеленого» зростання в Чеській Республіці [7]	Стійкість і справедливість; Екологічність та продуктивність ресурсів; Природні базові активи; Екологічна якість життя; Відповідні заходи та економічні можливості
Показники «зеленого» зростання в Данії [10]	Економічні індикатори випуску «зеленої» продукції; Підприємства, які виготовляють «зелену» продукцію; Дослідження і розробки і компаніях, що виробляють «зелену» продукцію; Інновації; Експорт датських «зелених» товарів; Міжнародний бенчмаркінг

У березні 2015 р. у Парижі на регіональному семінарі для країн Східної Європи, Кавказу і Центральної Азії відбулася дискусія з питань систематизації великого масиву да-

них екологічної та економічної інформації, оприлюднено результати проведеного співставлення показників «зеленого» зростання ОЕСР та Спільної системи екологічної інформації (ССЕІ), що розробляється ЄЕК ООН за підтримки Європейського агентства з охорони навколишнього середовища та вироблено рекомендації щодо подальших досліджень у напрямі більш реального відображення еколого-економічних зв'язків. Мета семінару — усунення дублювання та досягнення синергії в роботі цих організацій над формуванням статистичних баз даних.

Відзначимо, що чим більш розвинутою є практика зеленого «зростання» в країні, тим більше специфічною та конкретною є система індикаторів для її моніторингу, яка охоплює обов'язково державний та приватний сектор. На наш погляд, система індикаторів ЄС є найбільш прийнятною для вітчизняних умов господарювання, оскільки охоплює оцінкою розвиток інноваційних процесів, підприємництво, конкурентоспроможність продукції тощо.

Насьогодні в Україні існує дефіцит статистичної та відомчої інформації по широкому колу показників, необхідних для оцінки впливу економічної діяльності на довкілля та життя населення, а також впливу екологічної політики на конкурентоспроможність бізнесу. Це, безумовно, буде ускладнювати впровадження «зеленої» моделі зростання.

Актуальною також є потреба в більш повній інформації про масштаби та ефективність використання ресурсів, про бар'єри та можливості розвитку зеленого бізнесу, про стан навколишнього середовища за широким колом індикаторів, співставних з міжнародними показниками за складом та методами проведення обстежень.

Підписання Україною та ЄС у 2014 р. Угоди про Асоціацію зобов'язує вітчизняний господарський комплекс поступово впроваджувати енергетичні та екологічні стандарти ЄС, що буде сприяти розгортанню зелених видів діяльності в Україні.

Необхідно зазначити, що «зелене» зростання в Україні буде можливим лише за умови стабільного політичного середовища і його впевненої зацікавленості у просуванні процесів екологізації в усі сфери суспільного життя та господарської діяльності. Підкреслимо, що державне регулювання відіграє провідну роль у переході до «зеленого» зростання, встановлюючи рамкові умови та стимули для розвитку та підтримки екологізації виробництва і споживання, заохочення імплементації європейського досвіду; сприяння використанню нових технологій та інновацій. Підприємства, у свою чергу, відіграють важливу роль у фінансуванні наукових досліджень та інновацій, у впровадженні нових «зелених» технологій. Проблемні питання, які є важливими для зеленого зростання, включають:

— розвиток технологій та просування інновацій, які сприяють раціональному використанню природних ресурсів та мінімізації навантаження на навколишнє середовище, а також створенню нових ринків і робочих місць;

— розширення чистого виробництва та ринків екологічних товарів і послуг;

— збільшення обсягів державного та приватного інвестування у дослідження, розробки та розвиток сучасних інноваційних технологій.

На рис. 9.10 зображені «зелені» результати зростання для України, які охоплюють економічну, соціальну та екологічну складові.

Сьогодні показники фінансового забезпечення наукової та інноваційної сфер в Україні є значно меншими, ніж у розвинених країнах, що серед інших причин істотно гальмує екологічно орієнтований технологічний розвиток української економіки.

Суттєвою проблемою для України є також відсутність мотивації у бізнес-середовища до впровадження новітніх, ресурсно-ефективних технологій. Протягом 2012–2014 рр.

із загальної кількості обстежених промислових підприємств тільки 7,3% придбали нові технології, а 73,9% не займалися інноваціями взагалі. На придбання технологій у 2014 р. було витрачено лише 0,6% загального обсягу витрат на інновації [18]. Структура фінансування «зелених» пріоритетних напрямів науково-технічної діяльності в Україні у 2013 р. представлена на рис. 9.11.

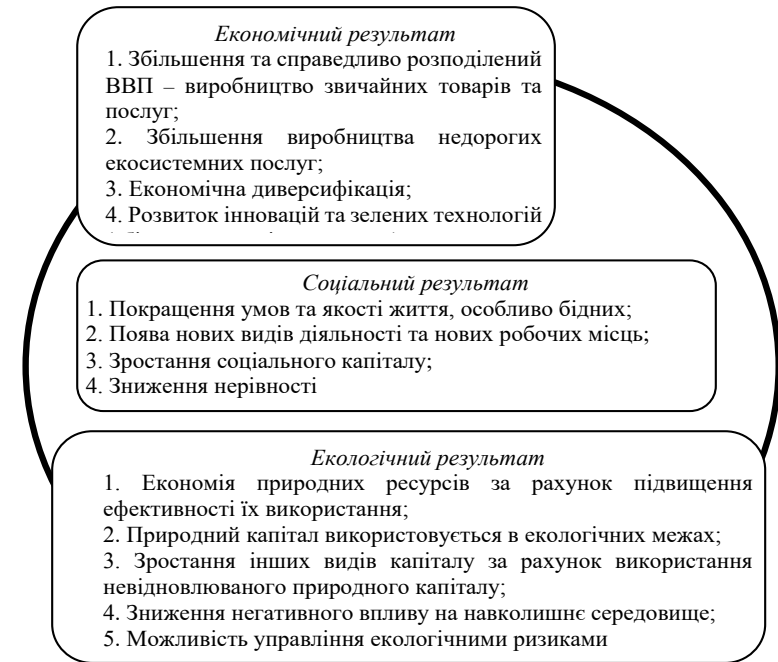

Рис. 9.10. «Зелені» результати зростання для України
(авторська розробка)

Порівняння з країнами ОЕСР частки витрат бюджетних коштів на дослідження і розвиток, які спрямовані на підтримку «зеленого» розвитку (відновлювальних джерел енергії, підвищення енергоефективності та охорону навколишнього природного середовища), у загальному обсязі бюджетних витрат свідчить, що Україна витрачає не меншу частку коштів на цілі

«зеленого» розвитку, ніж більшість країн ОЕСР. За цим показником вона знаходиться на третьому місці після Мексики і Нової Зеландії, але в абсолютних цифрах ці кошти дуже малі для подолання розриву із згаданими країнами у сфері енергоефективності та якості навколишнього середовища [9].

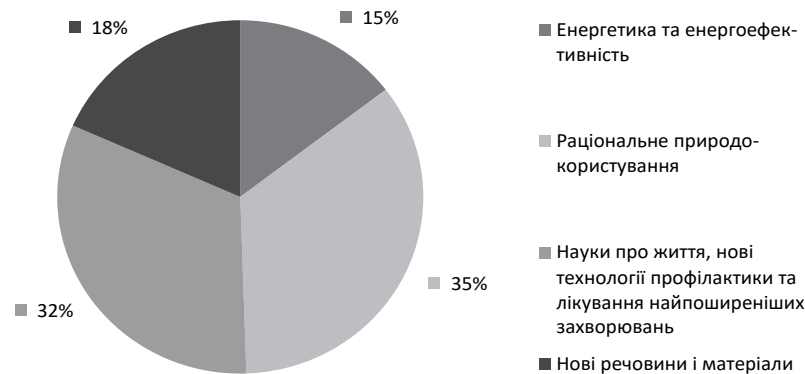

Рис. 9.11. Фінансування «зелених» пріоритетних напрямів науково-технічної діяльності в Україні у 2013 р., млн. грн. [4]

Сьогодні необхідно наголосити на ключових компонентах, необхідних для усвідомлення і просування стратегії зеленого зростання в Україні (рис. 9.12). Постає необхідність розробки і розгортання національної стратегії та національного плану зеленого зростання, причому координуючий національний план зеленого зростання повинен поєднувати різноманітні інституції та створювати сприятливі умови для відповідних змін, які будуть можливими лише за умови державної підтримки та зацікавленості всіх сторін-учасників процесу.

Так, витрати на дослідження і розробки у сфері «зеленої» енергетики в Україні становлять лише 0,7% загального обсягу бюджетного фінансування досліджень і розробок, що ставить нас в один ряд з Швейцарією та Ізраїлем. Однак ці країни відносяться до найбільш екологічно чистих країн і їм достатньо таких коштів на підтримки існуючого статусу, чого не можна сказати про Україну.

Рис. 9.12. Складові просування «зеленого» зростання на Україні (авторська розробка)

На дослідження і розробки у сфері охорони навколишнього природного середовища і раціонального природокористування в Україні витрачається ще 6,2% загального обсягу бюджетних витрат на дослідження і розробки [3].

Таким чином, «зелене» зростання розуміється сьогодні багатьма країнами як таке, що являє собою інклюзивний економічний розвиток, який включає, створює та підтримує екологічні та соціальні цінності, що сприятиме підвищенню ефективності діяльності господарюючих суб'єктів, еволюції поведінки споживачів, вимагатиме постійного розвитку основних систем менеджменту на різних рівнях управління для отримання економічно ефективного управління для забезпечення сталого розвитку.

1. Герасименко Ю.В. Розвиток «зеленого бізнесу» в контексті енергетичної та екологічної безпеки держави // Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки. — 2012 — № 1 (56). — Т. 2. — с. 49–54.

2. Диверсифіцированное развитие. Оптимальное использование природных ресурсов в регионе Евразии. Всемирный банк, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.worldbank.org>.

3. **Кваша Т.К.** Вимірювання зеленого зростання в Україні: концепції, системи індикаторів, досвід формування та перспективи застосування: Монографія / Т.К. Кваша, Л.А. Мусіна, за заг. ред. Мусіної Л.А. — К.: УкрІНТЕІ, 2015. — 280 с.

4. Стан розвитку науки і техніки, результати наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій за 2013 рік. Аналітична довідка. — К.: Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України, УкрІНТЕІ, 2014. — 180 с.

5. **Chygryn O.** The mechanism of the resource-saving activity at joint stock companies: the theory and implementation features. *International Journal of Ecology & Development*. 2016 — Volume 31. Issue 3. — P. 42-59.

6. Green Growth and Developing Countries. A Summary for Policy Makers. [Electronic resource] // OECD, 2012. — Access mode: <https://www.oecd.org/dac/50526354.pdf>.

7. Green growth in the Czech republic. — Prague: Czech Statistical Office, 2011. — 47 p.

8. Green growth indicators [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.oecd.org/greengrowth/greengrowthindicators.htm>.

9. Green Growth Indicators 2014. [Electronic resource] // OECD, 2014. — 147 p. — Access mode: <http://www.oecd.org/env/indicators-modelling-outlooks/green-growth-indicators-2013-9789264202030-en.htm>.

10. Green production in Denmark — and its significance for the Danish economy. — Copenhagen K, Denmark: Danish Energy Agency, 2012. — 56 p.

11. Handbook on Environmental Goods and Services Sector. [Electronic resource]. — Access mode: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/publication?p_product_code=ks-ra-09-012.

12. **Pimoneko T.** Feed-in tariff like an incentive instrument to enlarge renewable energy using by households. — Sumy State University, 2016.

13. Inclusive Green Growth. The Pathway to Sustainable Development. The World Bank. 2012. [Electronic resource]. — Access mode: http://siteresources.worldbank.org/EXTSDNET/Resources/Inclusive_Green_Growth_May_2012.pdf.

14. Moving towards a Common Approach on Green Growth Indicators. — Swiss Confederation: green growth knowledge platform, 2013. — 46 p.

15. Renewable energy in Europe 2017. EEA Report. N.3 [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.eea.europa.eu/publications/renewable-energy-in-europe-2017>.

16. The Little Green Data Book, 2015. [Electronic resource]. — Access mode: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/22025/9781464805608.pdf>.

17. Towards a circular economy: A zero waste programme for Europe. European Commission, COM(2014) 398 final. Brussels, 2.7.2014 [Electronic resource]. — Access mode: <http://ec.europa.eu/environment>

18. Towards Green Growth: Monitoring Progress: OECD Indicators // OECD, 2011. — С. 32.

19. Державна служба статистика України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

9.9 Майбутні виклики у сфері поводження з відпрацьованим електричним та електронним обладнанням для країн-членів ЄС

Відходи електричного та електронного обладнання (ВЕЕО) є одним із найбільш швидко зростаючих в обсягах типів відходів у світі, і ця тенденція обумовлена стрімким зростанням попиту на електричне та електронне обладнання, особливо категорії ІТ-обладнання, яке швидко морально застаріває. Для попередження потрапляння ВЕЕО на полігони у складі побутових відходів країни світу встановлюють певні норми, вимоги та стандарти для вибудовування систем поводження з цими відходами в регіонах.

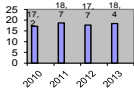
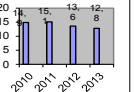
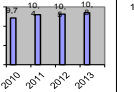
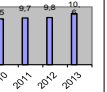
Для країн-членів ЄС поточні виклики у сфері поводження з ВЕЕО лежать у площині відповідних вимог законодавства ЄС, які викладено у Рамковій директиві № 2008/98/ЄС про відходи [11], Директиві № 2012/19/ЄС про електричне та електронне обладнання та відходи електричного та електронного обладнання [12] та Директиві № 2011/65/ЄС про обмеження використання деяких шкідливих речовин в електричному та електронному обладнанні [13]. Процес їх роздільного збирання є одним з найскладніших в організаційному відношенні і визначальним з точки зору забезпечення в цілому високого рівня переробки ВЕЕО. Стосовно забезпечення якомога повнішого збирання цих відходів Директивою № 2012/19/ЄС [12] визначено загальні вимоги до цього процесу (с. 5–6) та встановлені мінімальні рівні щорічного збирання ВЕЕО за періодами. На період 2012–2015 рр. цей показник становив 4 кг/особу, на 2016–2018 рр. показник становить 45% від середнього обсягу електричного і електронного обладнання, розміщеного на ринку за останні три роки, на 2019–2020 рр. — 65% від середнього обсягу обладнання, розміщеного на ринку за останні три роки або 85% від утворених ВЕЕО.

Офіційні дані Євростату [22] станом на 2013 р. (табл. 9.19) свідчать, що встановлені Директивою № 2012/19/ЄС вимоги щодо роздільного збирання ВЕЕО для багатьох країн-членів ЄС є підсильними викликами. Більше того, багато країн мають показник, що значно перевищує встановлене мінімальне значення, зокрема: Швеція і Данія перевищили контрольний показник у 3-4 рази; Бельгія і Фінляндія — у 2,5 рази; Австрія, Німеччина, Ірландія, Італія та Люксембург — в 2 рази. Деякі країни ЄС за показниками 2013 р. виконали встановлений Директивою контрольний показник на 2016–2018 рр., а саме Австрія, Болгарія, Німеччина, Данія, Угорщина, Ірландія, Італія, Литва та Словаччина, а Швеція — показник

2019–2020 рр. Відповідні вимоги Директиви щодо мінімального рівня щорічної переробки цих відходів також виконано/перевиконано більшістю країн ЄС.

Таблиця 9.19

Основні показники у сфері поводження з ВЕЕО в Швеції, Данії, Бельгії та Фінляндії (складено за даними [22])

Показник	Країна ЄС			
	Швеція	Данія	Бельгія	Фінляндія
Обсяг збирання ВЕЕО, тон (2013 р.)	176 567	72 080	120 365	57 919
Обсяг збирання ВЕЕО, кг/чол. (2013 р.)	18,392	12,837	10,763	10,649
Рівень збирання, % (2013 р.)	72,8	42,1	39,0	42,1
Динаміка питомого показника збирання ВЕЕО кг/чол. (2010-2013 рр.)				
Повторно використано (з англ. — reuse), кг/чол.	0,026	0,044	0,499	0,178
Переробка (з англ. — recycling and reuse), кг/чол.	15,401	10,599	8,519	9,363
Відновлення (з англ. — recovery), кг/чол.	16,89	11,487	9,233	9,561

Стосовно нашої країни після підписання угоди про асоціацію з ЄС [6] Україна має виконувати вимоги європейських директив і регламентів у сфері поводження з відходами, у тому числі з відходами електричного та електронного обладнання у подальшому. На сьогодні, день у країні відсутня система роздільного збирання цих відходів, спостерігаються поодинокі спроби вирішення проблеми громадськими організаціями та волонтерами через проведення відповідних акцій. Накопичення ВЕЕО на звалищах є наслідком недосконалої законодавства щодо вирішення цього питання, відсутності державних програм і механізмів для регулювання і стимулювання збору та переробки цих відходів [5].

У 2009 р. в Україні був розроблений проект «Технічного регламенту поводження з відходами електронного та електричного обладнання» [4], однак він не був прийнятий через відсутність організаційно-економічного механізму виконання показників їх збирання, зазначених у документі.

На даному етапі розвитку галузі переробки відходів, який по суті для поводження з ВЕЕО є етапом становлення, потрібно поступово імплементувати положення та принципи директив ЄС у цій сфері, необхідна чітка регламентація усієї послідовності операцій поводження з кожною з 10 категорій цього типу відходів. І у цьому контексті для забезпечення виконання управлінських функцій у сфері поводження з ВЕЕО в Україні ближчим часом доцільно створити Державне агентство з питань утилізації відходів електронного і електричного обладнання та відпрацьованих батарейок і акумуляторів [20], головна мета якого — забезпечення максимально можливого збирання та утилізації відходів шляхом централізації управлінських функцій в системах поводження з ними, у тому числі таких: розроблення загальнонаціональної програми та методичних рекомендацій щодо розробки регіональних програм у сфері поводження з ВЕЕО; створення та супровід реєстру виробників/імпортерів електричного та електронного обладнання, облік обсягів такого обладнання, розміщеного на ринку виробниками/імпортерами; створення спеціального фонду з утилізації ВЕЕО, а також розподіл та контроль за використанням цих коштів у регіонах; планування розвитку систем поводження на національному та регіональному рівнях; інші функції щодо організації, планування, обліку, координації, контролю та регулювання процесів роздільного збирання і переробки цього типу відходів [16, 20].

Майбутні виклики для європейських країн у цій сфері витікають з «Плану дій ЄС щодо циркуляційної економіки: замикання циклу», опублікованого майже два роки тому у вигляді Повідомлення Європейської Комісії [9]. Заходи

«Плану дій ЄС щодо циркуляційної економіки: замикання циклу» охоплюють весь життєвий цикл продукту — від виробництва та споживання до утилізації відходів, а також ринок вторинної сировини. Реалізація цілей циркуляційної економіки буде відбуватися через сфери виробництва та споживання, причому у виробництві основний акцент буде робитися на циклічноорієнтованому проектуванні та створенні нових промислових процесів, а у сфері споживання основна увага приділятиметься системі маркування, яка буде забезпечувати споживачів інформацією стосовно природоохоронних характеристик продукту, його довговічності та ремонтпридатності.

Електричним та електронним виробам у Плані дій приділяється особлива увага щодо забезпечення циклічності матеріалів, оскільки вони містять різні цінні матеріали та речовини, які повинні повертатися в економічну систему. Для цих виробів у подальшому будуть вирішуватися питання щодо ремонтпридатності, довговічності, модернізації, рециркуляції, ідентифікації певних матеріалів та речовин, які використовуються в електричних й електронних виробках. Для сприяння відповідному проектуванню цих виробів Європейська Комісія буде розробляти та встановлювати певні вимоги [9]. Наразі в ЄС діє Директива № 2009/125/ЄС про вимоги до екологічного проектування продуктів, пов'язаних з використанням енергії [14], мета якої полягає у підвищенні ефективності показників використання енергії. Майже рік тому був затверджений План з екологічного проектування на 2016–2019 рр. [10], який фокусує увагу на категоріях виробів, що мають великі резерви економії енергії і матеріалів.

Для передбачення майбутніх вимог у сфері поводження з відпрацьованим електричним та електронним обладнанням, покладаючись на цілі нового Плану дій щодо циркуляційної економіки, необхідно розуміти зміст та передумови «циркуляційної економіки», як нової парадигми, що поступово

заміщує «лінійну економіку». Розглянемо деякі підходи до трактування «циркуляційної економіки» та концептуальне підґрунтя, що лежить в її основі.

У Програмі дій зазначено, що «більш циркуляційною економікою» є така економіка, де цінність матеріалів і ресурсів зберігається в економічній системі так довго, наскільки це можливо, де утворення відходів зведено до мінімуму [9]. У цьому визначенні робиться акцент на час перебування матеріалу в економіці, який можна подовжити шляхом збільшення кількості обертів матеріалу, а також шляхом повторного використання відновленого чи модернізованого виробу. Крім цього, у визначенні йде мова про максимально можливий час циркулювання матеріалу, і в цьому відношенні, на нашу думку, робиться наголос на необхідність нарощування та формування потенціалу циклічності. Спеціалісти Фонду «EllenMacArthur» визначають циркуляційну економіку як індустріальну систему, що відновлюється завдяки задуму та дизайну [18], замінюючи концепцію «кінця життя» на відновлення, що спрямована на використання відновлюваної енергії, усунення використання токсичних хімічних речовин, які ускладнюють повторне використання, та усунення відходів шляхом досконалого дизайну матеріалів, виробів, систем та в рамках цього бізнес-моделей [18]. Це визначення дає більш широке уявлення про комплекс завдань, які охоплює циркуляційна економіка, зокрема, окрім забезпечення максимальної кількості обертів виробу та матеріалу робиться наголос на необхідності використання безпечних матеріалів та речовин, відновлюваної енергії. Більш повне визначення з точки зору окреслення можливих процесів, які потребують оптимізації, наводиться в роботі Гайсдорфера М. та ін. [15], де циркуляційна економіка визначена як регенеративна система, в якій вхідні ресурси та відходи, викиди та втрати енергії мінімізуються за рахунок уповільнення, замикання та звуження потоків матеріалу та енергії; цього можна до-

сягти завдяки дизайну, технічному обслуговуванню, ремонту, повторному використанню, відновленню, модернізації та переробці [15]. В той же час, повертаючись до першого визначення, що викладено у Плані дій [9], де мова йде про якомога довший час перебування матеріалу в економічній системі, слід констатувати, що саме процеси уповільнення та замикання потоків матеріалу та енергії мають відношення до циклічно-орієнтованих, а от процеси звуження потоків матеріалу [1, 2, 5] є суто дематеріалізаційними процесами.

Ключовими сутнісними характеристиками циркуляційної економіки є максимізація обертів конкретного матеріалу/речовини в економічній системі та тривалості життєвого циклу виробу, який, в свою чергу, є певним елементом циклу обертання цього матеріалу/речовини.

В основі циркуляційної економіки лежить ряд концептуальних розробок, до ключових можна віднести наступні: відновлюваний дизайн [19], дизайн «від колиски до колиски» [8], замкнута та продуктивна економіка [21], біоніка або біомімікрія [7], синя економіка [3], індустріальний метаболізм тощо. Важливо відмітити, що наріжним каменем циркуляційної економіки є ідея відновлюваного дизайну. Ця ідея належить американцю Д.Т. Лайлу, який вперше запропонував застосовувати концепцію відновлюваного дизайну до будь-якої системи. Таким чином, його можна вважати одним із засновників нової філософії дизайну систем — відновлюваний дизайн. Ідея відновлюваного дизайну знаходить відображення та подальший розвиток у концепції дизайн «від колиски до колиски», що належить М. Браунгарту, В. Макдонофу та А. Болінгеру, згідно якої будь-які матеріали, що використовуються у виробничій системі, розглядаються як біологічні або техногенні поживні речовини. На погляд цих вчених, необхідно розробляти продукти та матеріали з такими життєвими циклами, які є безпечними для здоров'я людини та навколишнього середовища, і які можна використовувати

багаторазово через біологічний або індустріальний метаболізм. Питання циркуляційної економіки в частині довговічності виробу, подовження терміну його дії, реконструкції тощо досліджував В. Стахель. Він виділяв для техногенних циклів два напрями попередження утворення відходів: переробку матеріалу і повторне використання виробу. Стосовно останнього, він досліджував питання «функціональної економіки послуг» або «продуктивної економіки», у якій виробник має бути орієнтований на задоволення кінцевих потреб споживача шляхом надання відповідних послуг, а не на продаж виробу, покликаного забезпечувати ці потреби.

Проаналізувавши зміст наведених концепцій, на нашу думку, «циклічність» будь-якого техногенного матеріалу, потрібно досліджувати з точки зору потенціалу цього матеріалу бути багаторазово використаним в економічній системі. Такий підхід дозволяє виявити всі можливі форми його прояву в просторі та часі (наявні ресурси, невикористані резерви, явні можливості та ін.). По суті «циклічність техногенного матеріалу» — це набута його властивість, оскільки вона поступово формується протягом життєвих циклів суміжних виробів як елементів циклу багатократного обертання матеріалу. Цикл обертання матеріалу може бути представлено у вигляді спіралі (рис. 9.13), де кожний оберт — це життєвий цикл певного виробу.

В межах кожного витку матеріалу може відбуватися обертання самого виробу завдяки його модернізації чи відновленню (див. рис. 9.13). Важливим фактором у нарощуванні потенціалу циклічності матеріалу в контексті забезпечення якомога більшої кількості таких витків є циклічно-орієнтований розподіл наявного потенціалу, який полягає у моделюванні оптимального ряду виробів як елементів циклу багаторазового обертання матеріалу. Крім цього, кількість витків матеріалу залежить від дизайну виробу і самого матеріалу, втіленого у виріб.

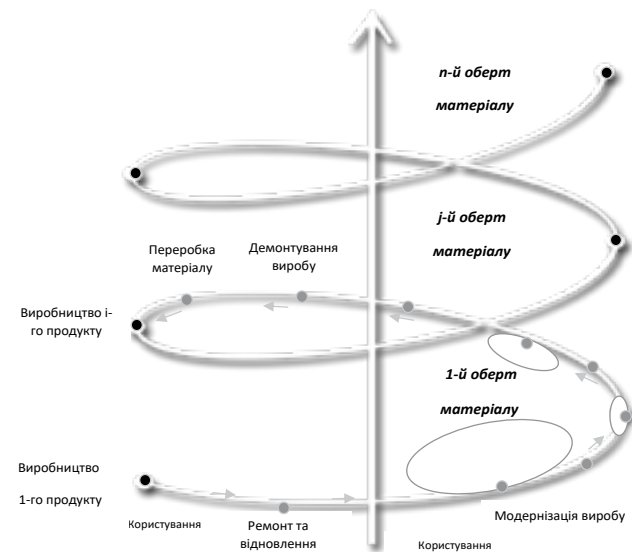

Рис. 9.13. Цикл багатократного обертання матеріалу
(авторська розробка)

Виходячи з об'єктивної необхідності формування та нарощування потенціалу циклічності матеріалів будь-яких виробів (мова йде відповідно про моделювання оптимального ряду виробів як елементів циклу обертання матеріалу та про інтенсифікацію циклічно-орієнтованих процесів в межах життєвих циклів суміжних виробів змодельованого ряду виробів), на наш погляд, потребують розробки підходи до формування принципово нових стратегій — управління потенціалом циклічності техногенних матеріалів для певних категорій виробів.

Отже, стосовно деяких матеріалів та речовин, що використовуються в електричному та електронному обладнанні, можуть бути змодельовані цикли багатократного обертання матеріалу шляхом формування оптимального ряду цих виробів/групи виробів. Цей ряд встановлюється на основі аналізу двох чинників, а саме технічних вимог до матеріа-

лу при виробництві виробу та якісних характеристик матеріалу на виході обігу, тобто кожний наступний виріб ряду підбирається за критерієм мінімальної втрати початкової цінності матеріалу в результаті обігу через життєвий цикл цього виробу. Іншими словами, проводиться ранжування електричних та електронних виробів (певних категорій цих виробів) стосовно послідовності використання того ж самого матеріалу, а пріоритет у послідовності обертання матеріалу буде надаватися тим виробам, які характеризуються мінімальними змінами первісних параметрів якості матеріалу наприкінці обігу. Отже, моделювання циклу багатократного обертання конкретного техногенного матеріалу/речовини для цих виробів є однією з передумов циркулювання цього матеріалу в економіці якомога довше за рахунок збільшення кількості його обертів.

Для суттєвого просування вгору в ієрархії поводження з відходами (реалізація напрямів «waste prevention», «reuse», «recycling») у майбутньому неминуче з'являться нові вимоги, які будуть стосуватися не тільки виробів та відходів виробів, а вже конкретних матеріалів/речовин, з яких виробляється виріб. Моніторинг переміщення конкретного матеріалу у межах встановленого циклу багатократного використання матеріалу може стати одним з інструментів реалізації стратегії управління потенціалом циклічності техногенних матеріалів для певних категорій виробів. Виходячи з цього, встановлення кількості обертів для конкретного матеріалу, встановлення мінімальних рівнів використання виробниками матеріалів *j*-го оберту у виробництві певних виробів може стати однією з таких вимог.

Резюмуючи викладене, важливо відмітити, що європейське законодавство у сфері поводження з відходами в цілому і відходами електричного та електронного обладнання, зокрема, буде поступово доповнюватися та змінюватися відповідно до нового амбітного Плану дій. Покладаючись на

теоретико-методологічне підґрунтя парадигми «циркуляційної економіки», на заходи Плану дій, які фокусуються на цій парадигмі, потрібно зазначити, що у визначенні та обґрунтуванні майбутніх вимог безумовна ставка має робитися саме на формування та нарощування потенціалу циклічності техногенних матеріальних ресурсів. Відносно ж України як такої країни, що перебуває в процесі поступової імплементації відповідних європейських положень та в умовах відсутності навіть централізованих систем збирання ВЕЕО в регіонах, окрім виконання у короткостроковій перспективі вимог поточних директив щодо роздільного збирання, попередньої обробки та переробки цих відходів, у подальшому з'явиться необхідність реалізації програм дій щодо нарощування потенціалу циклічності матеріалів електричних та електронних виробів з метою просування вгору в ієрархії поводження з відходами. Деякі кроки відповідно до наміченого «Плану дій ЄС щодо циркуляційної економіки: замикання циклу» потрібно робити вже сьогодні.

1. **Грищенко В.Ф.** Управління використанням експортно-імпортного потенціалу регіону в системі забезпечення еколого-економічної безпеки / В.Ф. Грищенко, О.Ю. Древаль, І.В. Грищенко // Актуальні проблеми економіки. — 2015. — №8(170). — с. 226–238.

2. **Грищенко В.Ф.** Організаційно-економічні основи управління експортно-імпортним потенціалом регіону з урахуванням вимог екологічної безпеки / В.Ф. Грищенко, О.Ю. Древаль, І.В. Грищенко // Актуальні проблеми економіки. — 2012. — №7(133). — с. 132–143.

3. **Паулі Г.** Синя економіка: 10 років, 100 інновацій, 100 мільйонів робочих місць: доповідь Римського клубу. — Київ, 2012. — 320 с.

4. Проект постанови КМУ «Про затвердження Технічного регламенту з поводження з відходами електронного та електричного обладнання», 11.09.2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/normbaza/regulatory/554-proekty-rehuliatornykh-aktiv>.

5. **Телиженко А.М.** Отходы — вторичные ресурсы: управление, экономика, организация: коллективная монография: в 2-х томах. Том 1 / А.М. Телиженко, Н.К. Шапочка, Е.Р. Губанова и др. — Сумы: СумГУ, 2013. — 298 с.

6. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифікована із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 [Електронний ресурс] // Міжнародний документ. — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

7. **Benyus J.** Biomimicry: Innovation Inspired by Nature, «Perennial» 2002, 309 p.

8. **Braungart M., McDonough W., Bollinger A.** Cradle-to-cradle design: creating healthy emissions — a strategy for eco-effective product and system design [Electronic resource] // Journal of Cleaner Production. — 2007. — Vol. 15 — p. 1337–1348. — Access mode: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652606002587>.

9. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Closing the loop — An EU action plan for the Circular Economy, 2.12.2015. [Electronic resource] — Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52015DC0614>.

10. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Ecodesign Working Plan 2016-2019, 30.11.2016. [Electronic resource] — Access mode: https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/com_2016_773_en_.pdf.

11. Directive No 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives. [Electronic resource] — Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32008L0098>.

12. Directive No 2012/19/EU of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on waste electrical and electronic equipment

(WEEE). [Electronic resource] — Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012L0019>.

13. Directive 2011/65/EU of the European Parliament and of the Council of 8 June 2011 on the restriction of the use of certain hazardous substances in electrical and electronic equipment. [Electronic resource] — Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32011L0065>.

14. Directive No 2009/125/EC of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 establishing a framework for the setting of ecodesign requirements for energy-related products. [Electronic resource] — Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32009L0125>.

15. **Geissdoerfer M., Savaget P., Bocken N., Hultink E.J.** The Circular Economy: A new sustainability paradigm? // Journal of Cleaner Production, 2016. — P. 1–12.

16. **Koblanska I.** Management of Spent Chemical Current Sources in Ukraine: Problems and Ways of Their Solution / Koblanska I., Shevchenko T., Vishnitska O. // Actual problems of economics. — №11 (173). — 2015. — P. 258–266. ISSN 1993-6788.

17. **Kronenberg J., Winkler R.** Wasted waste: An evolutionary perspective on industrial by-products // [Electronic resource] Ecological Economics — 2009. — Volume 68 — Issue 12 (15 October) — P. 3026–3033. — Access mode: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0921800909002778>.

18. Official site of the EllenMacArthur Foundation. Circular Economy. Schools of thought. [Electronic resource] — Access mode: <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/circular-economy/schools-of-thought/cradle2cradle>.

19. Official site of the John T. Lyle Center for Regenerative Studies. About regeneration. [Electronic resource] — Access mode: <http://env.cpp.edu/rs/about-regeneration>.

20. **Shevchenko T., Koblanska I., Markova O.** Waste Portable Batteries And Accumulators Management In Compliance With EU Requirements In Ukraine: Present State And High Priority Activities

// Journal of Environmental Management and Tourism, Volume 8, Issue 1 (17), 2017. — P. 232–246. ISSN 2068-7729.

21. **Stahel Walter** (2010) The Performance Economy, Second Edition, «Palgrave-MacMillan», London, 350 p.

22. Eurostat [Electronic resource] — Access mode: <http://ec.europa.eu/eurostat>

9.10 Імплементация досвіду використання європейських моделей збору відпрацьованих джерел живлення як чинник забезпечення еколого-економічної безпеки України

Існування людини XXI століття неможливо уявити без різноманітних електронних пристроїв, більшість яких через постійне оновлення стрімко перетворюється у небезпечні відходи — «електронні відходи». Тільки в Європі їх кількість щорічно зростає на 3-5% (швидкість збільшення їх обсягу втричі вище зростання обсягів всіх побутових відходів) [8]. Накопичення електронних відходів, до яких відносяться відпрацьовані джерела живлення (ВДЖ), стало однією з найбільш гострих екологічних, ресурсних та економічних проблем сучасного суспільства. Кількість автономних джерел живлення, які з часом стають відходами 1-го і 2-го класів небезпеки, щороку зростає.

Незважаючи на те, що на кожній батарейці є спеціальний знак, що забороняє викидати її у корзину для сміття, частіше за все, відпрацьовані джерела живлення, які були у користуванні українців, опиняються на полігонах твердих побутових відходів. Під агресивним впливом зовнішніх чинників відбувається поступове руйнування оболонки гальванічних елементів, що сприяє безперешкодному по-

траплянню забруднюючих речовин, які містяться в них, у навколишнє середовище. По харчових ланцюгах ці речовини потрапляють до організму людини і викликають негативні зміни здоров'я.

На сьогодні, українські дослідники вивчають вплив побутових батарейок та акумуляторів на живі організми на прикладі одноклітинних водоростей. Результати цих досліджень свідчать, що всі батарейки, в тому числі непошкоджені, при потраплянні до навколишнього середовища впливають на живі організми. Зокрема, найбільший вплив на піддослідні зразки мають лужні батарейки [4], а саме цей тип гальванічних елементів є сьогодні найдоступнішою пропозицією на ринку України.

Тільки за офіційними даними Міністерства доходів і зборів України [6] в нашу країну щорічно ввозиться близько 6000 тон гальванічних елементів. З огляду на розрахунки, наведені в роботі [11], можна припустити, що в масштабах України в атмосферу і ґрунтові води тільки за цей період потрапило близько 850 т порошку цинку, 12 т оксиду цинку, 4138 т діоксиду марганцю, 774 т розчину їдкого калію й інші хімічні сполуки, які можуть вступати в різні неконтрольовані реакції з непрогнозованим виходом небезпечних активних хімічних сполук.

Найбільш складним аспектом вирішення проблеми поводження з хімічними джерелами струму є організація їх збору, тому аналіз і опис існуючих моделей збору ВДЖ у розвинених країнах може бути затребуваним при імплементатії успішного досвіду поводження з ВДЖ в Україні.

Питанням вивчення еколого-економічних проблем, пов'язаних з накопиченням електронних відходів та пошуку шляхів їх вирішення, присвячено ряд наукових робіт вітчизняних вчених: О.Р. Губанової [2], В.С. Міщенко [7], Н.М. Андреевої [1], с. К. Харічкова [9], Ю.Є. Шулаєвої [10], І.С. Масленнікової [5], Х.І. Демко [3]. Проте, переважна біль-

шість публікацій, присвячених питанням поводження з електронними відходами належить закордонним авторам. Серед них D. Sinha [18], C. Frazzoli [14], C. Hicks [15], C. Nnorom [16] та інші.

Європейське законодавство у сфері поводження з хімічними джерелами струму постійно змінюється і вдосконалюється. Директива 91/157/ЄС [12] стала першим на території Європейського Союзу офіційним документом, завдання якого полягало в управлінні процесами зберігання і утилізації батарейок і акумуляторів. З 2013 р. діє Директива 2013/56/ЄС [13], яка сьогодні забезпечує дотримання основних принципів поводження з використаними гальванічними елементами.

Однією з головних парадигм європейського законодавчого простору в сфері поводження з ВДЖ є принцип розширеної відповідальності виробника, який фінансує заходи зі збору та переробки батарейок і акумуляторів, які він розмістив на ринку. Організаційна відповідальність і методи фінансування визначаються безпосередньо державами-членами Європейського союзу і можуть варіювати, залежно від місцевих умов.

Аналіз досвіду європейських країн дозволяє виділити чотири основні моделі збору ВДЖ (табл.9.20):

- Модель державного фінансування;
- Модель єдиної організації (екологічна угода);
- Модель конкуруючих організацій;
- Модель без організацій.

Детальний розгляд існуючих моделей збору ВДЖ дозволяє встановити їх принципові відмінності.

Таблиця 9.20
Основні моделі збору ВДЖ в країнах-членах ЄС
(авторська розробка)

Характеристика моделі	Переваги та недоліки моделі
Модель державного фінансування	
Виробники несуть тільки фінансову відповідальність за витрати зі збору і утилізації ВДЖ; організаційна відповідальність покладена на державні контролюючі органи. Кошти акумулюються шляхом сплати «еко-податку» виробниками або імпортерами у державний фонд	Перевага — досить висока юридична відповідальність виробників; Недолік — податкове законодавство знижує точність показників збору і існує ризик нецільового використання коштів
Модель єдиної організації	
Управління ВДЖ відбувається за допомогою єдиної організації	Перевага — ефективний централізований збір ВДЖ і висока обізнаність споживачів; Недолік — монополія
Модель конкуруючих організацій (найпоширеніша варіація — модель конкуруючих організацій на основі еко-платежів)	
Уряд дозволяє декільком організаціям взяти на себе зобов'язання щодо збору ВДЖ. Організації конкурують на рівні грошових зборів з виробників і витрат на управління ВДЖ для досягнення цілей збору	Перевага — можливість підвищення інформованості споживачів та забезпечення достатньої кількості пунктів збору; Недолік — збільшується ризик некоректних звітних даних, складний вибір обслуговуючої організації
Модель без організацій	
Кожен виробник фінансує уповноважені компанії з утилізації відходів ВДЖ безпосередньо для досягнення цілей збору, що накладаються на нього	Не була застосована

1. Модель державного фінансування

Виробники несуть тільки фінансову відповідальність за витрати зі збору та утилізації електронних відходів. Організаційну відповідальність за управління відходами несуть державні контролюючі органи або міська та обласна влада. Субсидування здійснюється за допомогою «еко-внеску» або «еко-податку», який платять виробники або імпортери в контрольований урядом фонд.

Незаперечною перевагою даної моделі є досить висока юридична відповідальність виробників. «Еко-податок» стягується митними або податковими органами, що забезпечує високу ступінь поповнення відповідного фонду. Тим не менше, використання податкового законодавства знижує точність показників збору, оскільки воно не дозволяє розрізняти типи гальванічних елементів (портативні або промислові). Крім того, при наявності безлічі державних фондів існує ризик того, що уряд може прийняти рішення про виділення коштів на забезпечення екологічних програм, які не мають відношення до тієї продукції, за яку стягувався податок.

2. Модель єдиної організації (екологічна угода)

Модель «екологічної угоди» з урядом передбачає, що весь промисловий сектор, що забезпечує ринок елементами живлення, зобов'язаний керувати відходами за допомогою єдиної організації. Санкціоноване монопольне становище дозволяє централізовано і ефективно збирати відходи батарейок і підвищувати поінформованість споживачів. Але, при цьому, окремі організації були помічені антимонопольними органами, оскільки вони не знижували фінансові збори відповідно до фактичних витрат. Тільки введення конкуруючих фірм дозволило знизити рівень зборів організацій з управління електронними відходами.

3. Модель конкуруючих організацій

Уряд дозволяє декільком організаціям взяти на себе зобов'язання зі збору ВДЖ. Організації, як правило, конкурують на рівні грошових зборів з виробників, і відповідно, на рівні витрат на управління ВДЖ для досягнення цілей збору. Також можуть застосовуватися певні нормативні вимоги, такі як обов'язкова участь організацій у складі координаційного органу для забезпечення загальнонаціонального збору відходів батарейок і акумуляторів, що допомагає уникнути спотворення конкуренції. Основною перевагою даної моделі є можливість підвищення інформованості споживачів та за-

безпечення достатньої кількості пунктів збору. До недоліків моделі можна віднести наступне:

- Відсутність контролю потоків відходів батарейок (зі збільшенням числа збираючих організацій зростає ризик некоректних звітних даних);
- сильна недовіра між організаціями через можливе порушення конкуренції;
- складний вибір обслуговуючої організації зі збору ВДЖ.

На сьогодні, діють різні варіації цієї моделі. Найпоширеніша з них — це модель конкуруючих організацій на основі екологічних платежів. Для того, щоб забезпечити збір відпрацьованих батарейок у деяких країнах (наприклад, в Болгарії, Латвії, Польщі) застосовують однаковий рівень збору для кожної організації. Екологічний податок / платіж перетворюється не штрафний інструмент, який застосовується, коли організація не досягає поставленого рівня.

4. Модель без організацій

Кожен виробник фінансує уповноважені компанії з утилізації відходів ВДЖ безпосередньо для досягнення цілей збору, що накладаються на нього. Ніяких законодавчих положень для уповноважених організацій з координації управління відходами батарейок від імені виробників немає. За національним законодавством ця модель функціонувала в Словаччині і Польщі. Там виробники батарейок були підзвітні обслуговуючій організації і, в той же час, зобов'язаня зі збору ВДЖ зберігалися за кожним окремим виробником.

У 2006 р. у Європейському союзі моделі збору ВДЖ були розподілені наступним чином (рис. 9.14) [17]:

- модель єдиної організації діяла у 9 країнах — Чехія, Португалія, Іспанія, Австрія, Бельгія, Греція, Нідерланди, Норвегія, Швейцарія;
- модель державного фінансування працювала у 8 країнах — Болгарія, Угорщина, Словаччина, Ісландія, Данія, Швеція, Мальта, Люксембург;

- модель конкуруючих організацій на основі еко-платежів діяла у 3 країнах — Латвія, Литва, Польща;
- модель конкуруючих організацій успішно функціонувала у 2 країнах — Франція, Німеччина.

Рис. 9.14. Домінуючі моделі збору ВДЖ у країнах Європи в 2006 р. [17]

Імплементация Директиви 2006/66/ЄС у національне законодавство європейських держав спричинила необхідність переходу до інших моделей збору ВДЖ (рис. 9.15).

Модель єдиної організації залишається чинною в Бельгії, Швейцарії, Греції, Нідерландах і Норвегії і тепер введена на Кіпрі.

Австрія відійшла від моделі єдиної організації, і тепер роздрібні реалізатори зобов'язані повертати батарейки в муніципальні пункти збору, які виробники фінансують через конкуруючі організації.

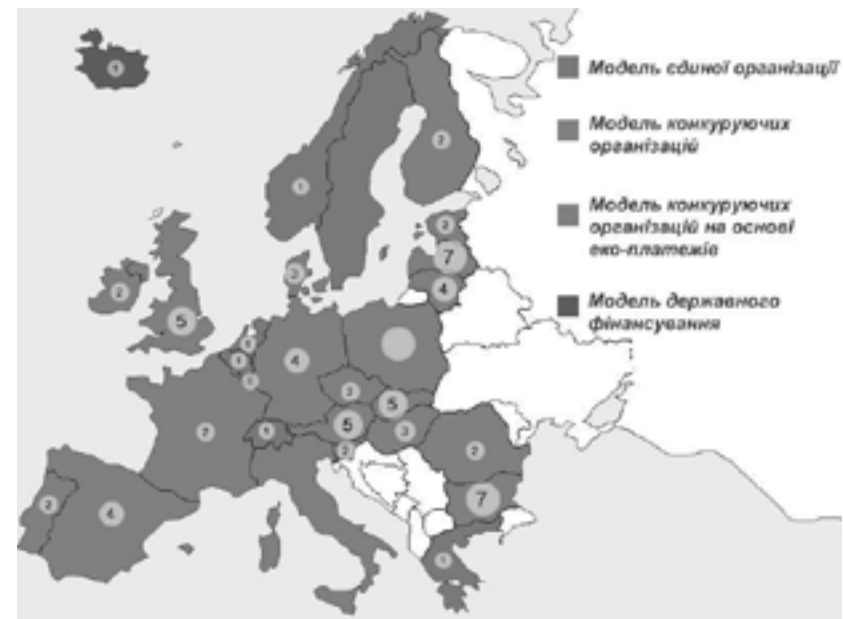

Рис. 9.15. Домінуючі моделі збору ВДЖ в країнах Європи в 2012 р. [17]

У Чехії також була введена модель конкуруючих організацій, хоча до цього функціонувала модель єдиної організації.

Перехід від моделі державного фінансування до моделі конкуруючих організацій на основі екологічних платежів був найскладнішим. Адаптоване під Директиви 2006/66/ЄС податкове та екологічне законодавство було введено в Болгарії, Угорщині, Латвії та Литві, а в Словаччині відмова від моделі державного фінансування знаходиться на стадії обговорення.

Модель державного фінансування після тривалого розгляду залишилася функціонувати в Ісландії, через відсутність доступних альтернатив зберіглася де-факто на Мальті і в Данії, стала єдиною функціонуючою моделлю в Люксембурзі.

Чинне законодавство у сфері конкуруючих організацій було поетапно адаптовано в Німеччині і Франції, де з часом було зменшено кількість уповноважених організацій зі збору ВДЖ.

Перехід від моделі єдиної організації до конкуруючих з певними труднощами відбувається в Іспанії і в Португалії.

Модель конкуруючих організацій була введена в Ірландії, Словенії та Естонії і за короткий час змогла досягти високої щільності пунктів збору ВДЖ. У Румунії правові вимоги до поводження з ВДЖ були введені тільки з 2012 р.

Однією з основних цілей Директиви 2006/66/ЄС було досягнення країнами-членами Європейського Союзу мінімального рівня збору ВДЖ у 2012 р. — 25%, у 2016 р. — 45% (рис. 9.16). Виробники та імпортери у своїх звітах за 2011 р. повідомляють, що на ринок Європейського економічного простору було поставлено близько 230 тис. т побутових джерел живлення, з яких зібрано на утилізацію 72 тис. т, що становить 32%.

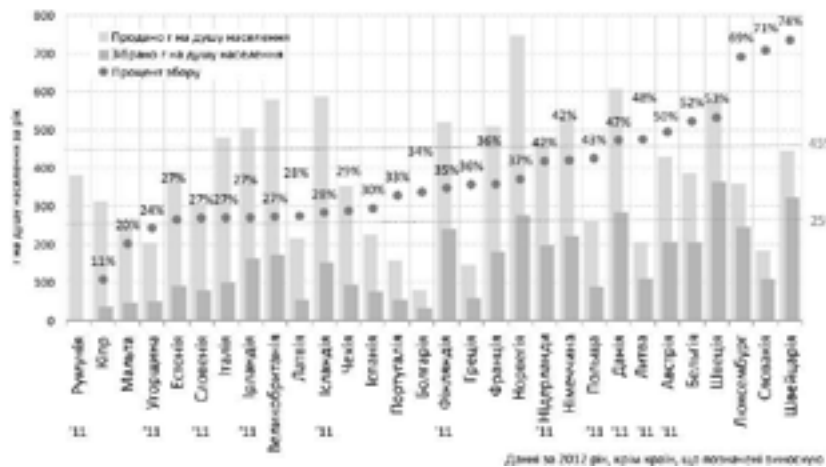

Рис. 9.16. Графік рівня збору ВДЖ в країнах Європи

Тільки 3 країни не досягли встановленого показника — це Кіпр, Мальта та Румунія (збір ВДЖ в цих країнах стартував лише в 2012 р.) [17].

На вирішення проблеми відходів ВДЖ в багатьох розвинутих країнах в останні роки були спрямовані величезні матеріальні та фінансові ресурси, прийняті організаційні заходи

на державному і регіональному рівнях, створена економічна, нормативно-правова і технологічна база, в той час як в нашій країні питання поводження з ВДЖ на законодавчому рівні практично не вирішене — батарейки та акумулятори (крім автомобільних) законодавством розглядаються як звичайні тверді побутові відходи, що утилізуються на загальних підставах, тобто процес збору використаних батареек не підлягає ліцензуванню і, взагалі, особливих норм і правил їх утилізації немає.

Позитивний приклад країн Європи свідчить про те, що впровадження в Україні роздільного збору допоможе досягти високих показників збирання автономних джерел живлення, що, в свою чергу, позитивно вплине на екологічну ситуацію міст, дозволяючи отримати економічний вигравш і зменшити збитки населенню, навколишньому середовищу та природних ресурсів, а також пов'язаний з вивезенням, похованням і спалюванням електронних відходів.

Значний економічний ефект може бути досягнутий при переробці ВДЖ, оскільки вони є висококонцентрованою ліквідною сировиною для отримання багатьох кольорових металів, що мають обмежені природні запаси. Реально досяжний рівень збору відпрацьованих хімічних джерел струму в нашій країні на сьогодні є 30-40%, що є середнім показником у країнах Європи. Досягнення такого рівня збору в Україні дозволить щорічно утилізувати від 5 тис. до 7,2 тис. Т ВДЖ, що містять 62 т заліза, 34 т цинку, 15 т нікелю, 70 т марганцю, а також інших металів. За найскромнішими оцінками загальна вартість цих вторинних ресурсів складе близько 1,5 млн. грн. [11].

Зараз Україна стоїть на самому початку шляху цивілізованого ставлення до збору та переробки будь-якого виду відходів, тим більше до такої складної і токсичної вторинної сировини як відпрацьовані батареї та акумулятори. Це пояснюється цілою низкою причин, найважливішою з яких є недостатня екологічна культура населення. Необхідна активна пропаганда досвіду європейських країн у галузі поводження

з відходами та роз'яснення населенню, що грамотна утилізація відходів значно поліпшить середовище проживання і принесе досить високий економічний ефект. Отже, важливим кроком щодо підвищення рівня еколого-економічної безпеки України може стати імплементація досвіду використання європейських моделей збору відпрацьованих джерел живлення.

1. **Андреева Н.Н.** Экономика и экология: совместимость развития (мировой опыт и Украинская перспектива) ИПРЭИ НАН Украины / с. К. Харичков, Н.Н. Андреева, Л.Е. Купинец. — Одесса: Изд-во «Деребас», 2007. — 180 с.

2. **Губанова О.Р.** Електронні відходи: теорія та практика поводження: монографія. — Одеса: ТЕС, 2014. — 120 с.

3. **Депко Х.І.** Міжнародне і національне законодавство у сфері управління твердими відходами / Х.І. Депко, Р.І. Байцар // Полігони твердих побутових відходів: проектування та експлуатація, вимоги Європейського Союзу: наук.-техн. конф., 3-5 вер. 2008 р. — Славсько, 2008. — с. 157 — 162.

4. **Іщенко В.А.** Assessment of batteries influence on living organisms by bioindication method [Електронний ресурс] / Іщенко В.А., Погребенник В.Д., Козак Я.Л., Коханек, А., Політило Р. — Режим доступу: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/13805>.

5. **Масленникова И.С.** Управление экологической безопасностью и рациональным использованием природных ресурсов. Учеб. Пособие. / И.С. Масленникова, В.В.Горбунова — СПб.: СПбГИЭУ, 2007. — 497 с.

6. Міністерство доходів і зборів України. Митна статистика. Сумарний обсяг імпорту та експорту окремих підгруп товарів за кодами УКТЗЕД [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://minrd.gov.ua/mitna-statistika>.

7. **Міщенко В.С.** Проблеми розвитку нормативно-правової бази поводження з відходами в Україні / В.С. Міщенко // Сотрудничество для решения проблемы отходов: 2-я междунар. конф., 9–10 февраля 2005 г. : тезисы докл. — Х., 2005. — с. 33–36.

8. **Павловский Д.** Проблема накопления ртути в Украине [Електронний ресурс] / Д. Павловский. — Режим доступу: <http://www.epochtimes.com.ua/ru/opinion/ukraine/problema-nakopleniya-rtuti-v-ukraine-105305.html>.

9. **Харичков С.К.** Экологический бизнес и реинжиниринг окружающей среды / с. К. Харичков, Е.В. Садченко, Л.В. Иванченкова // Экономические инновации : сб. науч. трудов. — Одесса, 2009. — Вып. 35. — с. 447–459.

10. **Шулаєва Ю.Є.** Економіко-екологічний механізм підвищення ефективності управління поводженням з електронними відходами : дис. на здобуття наукового ступеня канд. економіч. наук / Ю.Є. Шулаєва ; Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. — Донецьк, 2012.

11. **Шуптар Н.Й.** Оцінка упущеної вигоди в сфері поводження з відпрацьованими джерелами живлення / Н.Й. Шуптар // Вісник Одеського державного екологічного університету. — 2014. — № 18. — с. 73–78.

12. Directive of the European Parliament and of the Council on batteries and accumulators and waste batteries and accumulators and repealing Directive 91/157/EEC [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://europa.eu.int/eur-lex/en/consleg/pdf/1991/en_1991L0157_do_001.pdf.

13. Directive 2013/56/eu of the european parliament and of the council amending Directive 2006/66/EC of the European Parliament and of the Council on batteries and accumulators and waste batteries and accumulators as regards the placing on the market of portable batteries and accumulators containing cadmium intended for use in cordless power tools, and of button cells with low mercury content, and repealing Commission Decision 2009/603/EC [Electronic resource]. — Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013L0056>.

14. **Frazzoli C.** Diagnostic health risk assessment of electronic waste on the general population in developing countries' scenarios. Frazzoli C. / Environmental Impact Assessment Review, 388–399.

15. **Hicks C.; Dietmara, R.; Eugsterb, M.** «The recycling and disposal of electrical and electronic waste in China—legislative and market responses». *Environmental Impact Assessment Review*. 25 (5): 459–471.

16. **Nnorom C.** Achieving resource conservation in electronic waste management: a review of options available to developing countries. / Childi Nnorom, Oladale Osibanjo // *Journal of Applied Sciences*. — № 7 (20). — 2007. — P. 218–233.

17. Perchards-Sagis EPR, The collection of waste portable batteries in Europe in view of the achievability of the collection targets set by Batteries Directive 2006/66/EC — Study on behalf of the European Portable Battery Association (EPBA) [Electronic resource]. — Access mode: www.epbaeurope.net/documents/Perchards_Sagis-EPBA_collection_target_report_-_Final.pdf.

18. **Sinha D.K.** Producer responsibility for ewaste management: Key issues for consideration / Deepali Sinha Khatriwal, P. Kraeuchi, R. Widmer // *Journal of Environmental Management*. — 2007 — 13 p.

9.11 Інвестиційний менеджмент інноваційного розвитку агропромислового виробництва як складова економічної безпеки України

Складна екологічна ситуація в аграрній сфері України характеризується відсутністю цільових фінансових ресурсів, призначених для відтворення природних ресурсів. Еколого-економічні проблеми агропромислового виробництва є наслідком перевантаження екстенсивного розвитку сільського господарства в минулому та відсутність ефективної політики його екологізації. Одним з шляхів вирішення проблем екологічного розвитку агропромислового виробництва може стати активізація інвестиційно-інноваційної діяльності з метою фінансування придбання природоохоронних та ресурсозберігаючих технологій, здійснення інших заходів

щодо збереження навколишнього середовища та підвищення економічної безпеки країни. Еколого-економічне інвестування, спрямоване на зростання економічної ефективності ведення сільськогосподарського виробництва з урахуванням екологічних інтересів, дозволяє перейти агропромислому виробництву на якісно новий рівень. Сутність такого переходу — кількісне накопичення якісних змін в елементах системи екологізації агровиробництва, нове структурне поєднання яких в їх взаємозв'язку і взаємодії призведе до більш досконалого способу природокористування в цій сфері.

Розробці теоретичних аспектів інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку агропромислового виробництва присвячено праці таких провідних вчених: М.Я. Дем'яненка [6], О.Ю. Дудчика [2], М.І. Кисіля [6], М.Ю. Коденської [7], Ю.О. Лупенка [5, 6], В.Я. Месель-Веселяка [9], П.Т. Саблука [7], І.Д. Самошкіної [8], М.А. Хвесика [3], С.В. Шарибар [10] та ін. Однак в умовах необхідності підвищення економічної безпеки України ряд аспектів цієї важливої проблеми вимагає подальшого дослідження для пошуку шляхів розробки та впровадження інвестиційно-інноваційних проектів з урахуванням екологізації агропромислового виробництва.

Ринкова трансформація агропродовольчої сфери має здійснюватися одночасно з її екологічною адаптацією до навколишнього середовища. Без комплексного та якнайшвидшого розв'язання цих органічно взаємопов'язаних завдань, від яких, зрештою, залежить вискоєфективне, екологобезпечне й конкурентоспроможне функціонування агропромислового виробництва, Україна не може розраховувати на істотне підвищення як рівня власної продовольчої, ресурсоекологічної, так і економічної безпеки.

В агропромисловий комплекс, залежно від прийнятих методичних підходів до його складу, включають від кількох одиниць до кількох десятків галузей [5]. Найбільш відомий

підхід, згідно з яким у ньому виділяють три сфери, зокрема: I сфера — виробництво засобів виробництва для АПК, включаючи галузі агросервісного обслуговування, II сфера — сільське, рибне, а також частково лісове господарство, III сфера — переробні галузі АПК і торгівля (агропродовольчий ринок). Агропромислове виробництво має безпосередній контакт з живою природою і впливає на її стан. Будучи знаряддям виробництва в АПК, елементи природи самі формують базу для існування людини, яка в міру її розвитку усвідомлює необхідність ефективного використання природного ресурсного потенціалу та переносить важелі виробництва з природних факторів на економічні. Виявити внутрішні причини появи негативних екологічних наслідків, визначити основні підходи до екологізації агропромислового виробництва дозволяє класифікація факторів, що призводять до виникнення екологічних проблем в аграрній сфері (рис. 9.17).

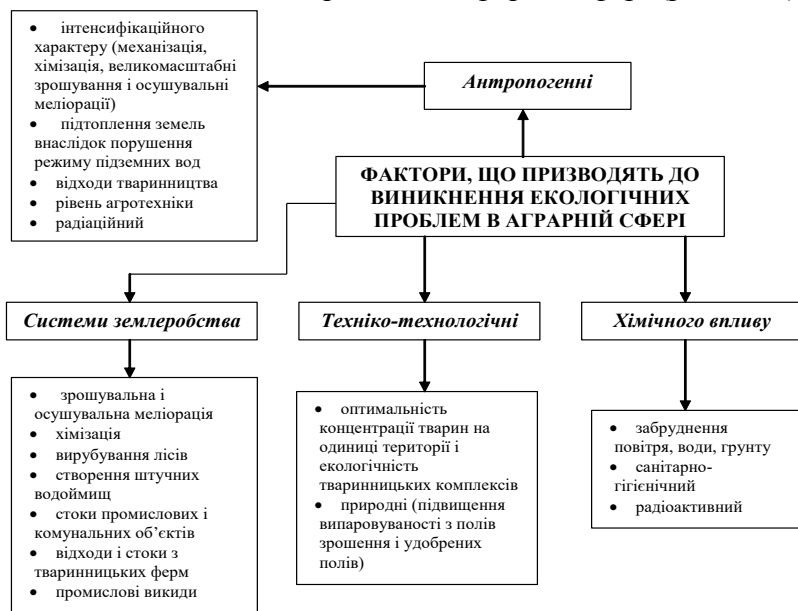

Рис. 9.17 Класифікація факторів, що призводять до виникнення екологічних проблем в аграрній сфері (авторська розробка)

Антропогенні фактори призводять до погіршення (деградації) стану земельних ресурсів: поступового зниження родючості ґрунту і запасів гумусу в ньому; порушення режиму ґрунтового живлення; знищення ґрунтової біоти; ерозії ґрунтів (водної і вітрової); підкислення ґрунтів; засолення і вилугування ґрунтів; заболочення ґрунтів; забруднення ґрунтів пестицидами і мінеральними добривами, важкими металами, компонентами промислових викидів і відходів; забруднення ґрунтів радіоактивними відходами; ущільнення ґрунтів (технічного, біосферного тощо); підтоплення земель.

Від системи землеробства залежить забруднення водних ресурсів: «цвітіння» води у результаті підвищення кислотності та зміни мінерального складу; потрапляння у водойма (при змиві) залишків мінеральних добрив і пестицидів; забруднення підземних вод; погіршення режиму живлення водних джерел; фізичне забруднення водних джерел (стічні води з полів зрошення, тваринницьких ферм, побутові води, відходи основного виробництва і тваринництва) — мінеральне (хімічне) та органічне (біологічне) забруднення; забруднення вод радіоактивними відходами; збільшення у воді кількості збудників хвороб, зменшення кількості розчинного кисню.

Антропогенні фактори впливають також на деградацію біологічних ресурсів: деградацію лісів (необґрунтоване вирубування дерев, усихання лісів); зменшення здатності до самоочищення біосфери і поглинання шкідливих речовин; порушення природного стану екосистем; зникнення видів рослин внаслідок забруднення повітря, води, ґрунту; руйнування рослинного покриву пасовищ; зменшення кількості мисливських видів звірів і птахів; зменшення рибних ресурсів, підвищення захворюваності риб і збільшення джерел захворювань.

Техніко-технологічні фактори призводять до забруднення атмосферного повітря: насичення повітря органічними і неорганічними сполуками шкідливих речовин (збільшення ГДК у повітрі); забруднення повітря викидами з тваринницьких комп-

лексів (пил, аміак, неприємний запах та ін.); забруднення повітря нітрат-іонами мінеральних добрив і пестицидів; забруднення повітря відпрацьованими газами та паливно-мастильними матеріалами; порушення міграційних потоків повітря.

Забруднення навколишнього середовища хімічними сполуками викликає проблеми екології людини та біоти: екологічності продуктів харчування, забруднення середовища існування людини (чистота базису існування — землі, води, повітря), зменшення поля рекреаційної безпеки людини і природно-рекреаційний зон для відновлення нормального духовного й фізичного її стану, збільшення кількості хворих і видів захворювань, підвищення вмісту в організмі радіоактивних елементів.

У сільському господарстві головним природним ресурсом є земля, яка одночасно з просторовим базисом є активним чинником виробництва, без якого неможливий сам процес виробництва продукції рослинництва і тваринництва. Вона є і предметом праці, на який спрямовані зусилля людини, й засобом праці, за допомогою якого вирощують сільськогосподарські культури. Тому земля є головним засобом виробництва в сільському господарстві та її якість впливає на темпи і рівень економічної ефективності сільськогосподарського виробництва [6].

Невідновлювані ресурси, до яких належать, насамперед, багатства надр та сама земля, характеризуються обмеженими запасами. Охорона цих ресурсів зводиться до економічного вивчення і розвідки нових запасів, заміни більш дефіцитних благ менш дефіцитними, причому економічне витрачання передбачає не зменшення видобутку, а його раціоналізацію — запобігання втрат під час видобутку, транспортування і переробки. При раціональному використанні ресурси надр можуть служити людині практично необмежено, але останнім часом вже переглядається питання про вичерпність цих видів благ [11].

Перехід до сталого розвитку як процесу гармонійного поєднання потреб людської спільноти з можливостями природного потенціалу з урахуванням інтересів нинішнього і майбутніх поколінь став об'єктивною необхідністю [3, 4]. Сталий розвиток агропромислового виробництва як важлива складова економіки України передбачає забезпечення на тривалий термін збалансованого економічного зростання, покращення соціальних і екологічних параметрів його діяльності. Вирішення цих завдань передбачає необхідність нарощування обсягів виробництва якісної і конкурентоспроможної агропродовольчої продукції, підвищення економічної ефективності виробничої діяльності, забезпечення соціальної справедливості та гарантій для трудового потенціалу, відтворення і охорону природних ресурсів, зниження екодеструктивного впливу аграрного господарювання і оздоровлення навколишнього середовища. Перехід агропромислового виробництва на модель сталого розвитку і подальше функціонування на цих засадах є важливим для гармонійного розвитку країни та необхідною передумовою інтеграції у європейські інституції.

Принципова схема механізму еколого-економічного відтворення природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва зображена на рис. 9.18, який передбачає наукові, технічні, технологічні, економічні, інформаційні, екологічні, соціальні, психологічні та інші напрями, сприяє підвищенню економічної безпеки України.

Національною програмою розвитку агропромислового виробництва передбачено значно збільшити виробництво продуктів землеробства та тваринництва з метою кращого задоволення зростаючих потреб населення в продуктах харчування, а промисловості — в сільськогосподарській сировині. Важливими напрямами вирішення цього завдання є інтенсифікація інвестиційної діяльності, збільшення обсягу інвестицій, консолідація всіх джерел інвестування, за рахунок чого можлива

модернізація виробництва, впровадження нових інноваційних екологічно чистих технологій, відтворення природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва.

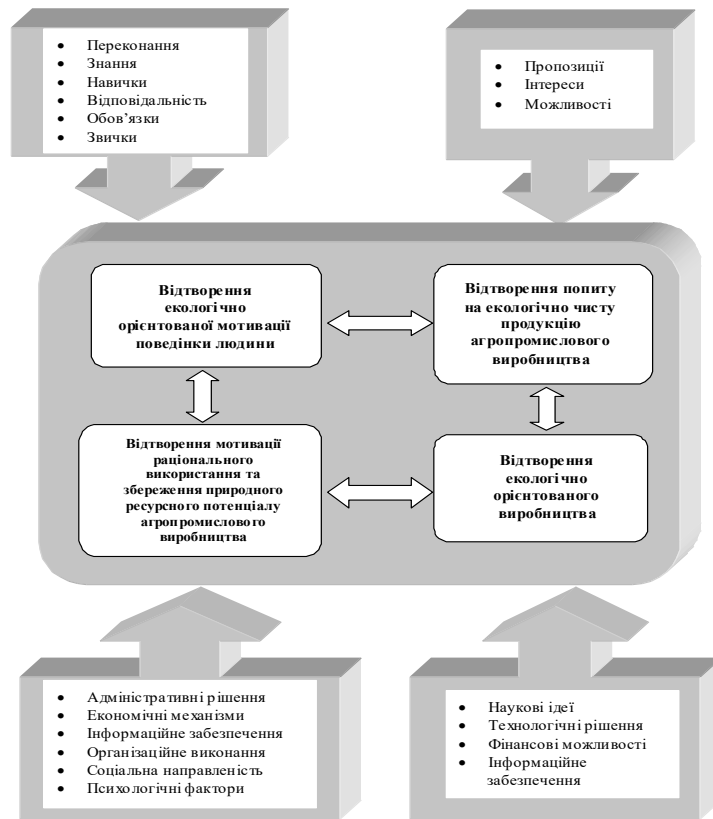

Рис. 9.18. *Схема механізму еколого-економічного відтворення природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва (авторська розробка)*

Мета екологічного інвестування, спрямованого на підвищення економічної ефективності ведення сільськогосподарського виробництва з урахуванням екологічних інтересів повинна полягати у переході системи аграрного виробництва на якісно новий рівень, що відповідає сучасним вимогам розвитку суспільства. Сутність такого переходу — кількісне

нагромадження якісних змін у елементах системи екологізації агровиробництва, нове структурне поєднання яких у їх взаємозв'язку і взаємодії призведе до більш досконалого способу природокористування в цій галузі [10].

В Україні у 2016 р. суб'єктами господарювання за рахунок усіх джерел фінансування капітальні інвестиції у сільське, лісове та рибне господарство склали 50,5 млрд. грн., що на 60,0% більше, ніж у 2015 р. Питома вага інвестицій у зазначені види економічної діяльності становить 14,1% від загальнодержавного обсягу інвестицій в основний капітал (у 2015 р. — 11,0%) [1, 2]. Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності у 2010–2016 рр. наведено в табл. 9.21.

У розвиток підприємств сільського, лісового і рибного господарства станом за січень-березень 2017 р. вкладено 10,9 млрд. грн. капітальних інвестицій, що становить 16,8% їх загального обсягу в Україні (див. табл. 9.21) [1]. Найважливішим напрямом інвестування у відтворення природних ресурсів, що використовуються в аграрній сфері, є інвестування заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів, бо земля є незамінним і територіально обмеженим засобом виробництва.

Особливу тривогу викликає незадовільний екологічний стан українських сільськогосподарських угідь, насамперед, чорноземів. З ґрунтом щороку виноситься 11 млн. т гумусу, 0,4 млн. т фосфору і 7 млн. т калію, що в 2,3 рази більше, ніж вноситься з добривами [3, с. 337-338]. За останні десятиліття прискорився процес дегуміфікації. Тенденцію до погіршення якості ґрунту при вирощуванні монокультури було виявлено ще до механізації та хімізації, які, негативно впливаючи на біопродуктивність ґрунту через ущільнення, накопичення отрутохімкатів та інших шкідливих речовин, значно її послабили. Нераціональне використання мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин призводить до розширення масштабів забруднення ґрунту, загрожує здоров'ю людини, наражає на небезпеку стабільність екосистем [5].

Таблиця 9.21

Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності**(розроблено автором на основі [1])*

Галузі економіки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Усього, млрд. грн	180,6	241,3	273,3	249,9	219,4	273,1	359,2
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	11,1	16,5	18,9	18,6	18,8	30,2	50,5
сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	10,8	16,1	18,6	18,2	18,4	29,3	49,7
лісове господарство та лісозаготівлі	0,18	0,28	0,28	0,38	0,38	0,79	0,77
рибне господарство	0,07	0,04	0,04	0,03	0,03	0,06	0,05
Промисловість	55,4	78,7	91,6	97,6	86,2	87,6	117,7
Будівництво	29,8	31,9	40,8	40,8	36,1	43,5	44,4
Усього, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство, %	6,1	6,8	6,9	7,4	8,6	11,0	14,1
сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг, %	6,0	6,7	6,8	7,2	8,42	10,7	13,87
лісове господарство та лісозаготівлі, %	0,09	0,09	0,09	0,15	0,17	0,28	0,22
рибне господарство, %	0,01	0,01	0,01	0,05	0,01	0,02	0,01
Промисловість, %	30,7	32,6	33,5	39,0	39,3	32,1	32,8
Будівництво, %	16,5	13,2	14,9	16,3	16,4	15,9	12,4

*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя, за 2014–2016 рр. також без частини зони проведення антитерористичної операції [1]

Мета еколого-економічного планування сільськогосподарського виробництва — не тільки визначення умов, необхідних для збільшення виробництва, а й забезпечення балансу між виробництвом і навколишнім середовищем, де землі відводиться головна роль. У сфері сільськогосподарського природокористування основну увагу необхідно приділяти екологічним аспектам землекористування — охороні земельних ресурсів від забруднення і відновлення деградованих земель для забезпечення можливості їх подальшого ефективного використання.

Проблема управління родючістю ґрунтів досить складна і маловивчена, але у сучасних умовах в Україні є найбільш раціональним шляхом одержання дешевої та екологічно чистої продукції без зовнішніх інвестицій. Природна родючість — це родючість за рахунок якої можна без додаткових заходів її підвищення одержати певний урожай, за умов дотримання вимог технологій. При сприятливих агрокліматичних умовах природна урожайність зернових культур, вирощених у Сумській обл., у Лісостеповій зоні — 26,4 ц/га, Перехідній зоні — 19,5 ц/га, Поліській зоні — 13,6 ц/га [9].

Факторний аналіз організаційно-економічного механізму агротехнологій бездефіцитного балансу гумусу, дозволить виділити групи факторів, за допомогою яких можна управляти рівнем родючості ґрунтів [8, с. 614–615]. Механізм передбачає використання мінеральних та органічних добрив, вапнування, гіпсування, зрошення і осушення в поєднанні зі сприятливими кліматичними умовами. Дослідження показали, що найбільш суттєво підвищується родючість ґрунтів шляхом збагачення їх гумусом за рахунок внесення гною. У зв'язку з постійним зростанням його дефіциту доцільно шукати інші економічно доцільні та відповідні альтернативні заміники гною, зокрема, — використання соломи зернових культур, пожнивно-кореневих решток, зелених добрив, вирощування багаторічних трав, зміна структури посівних

площ, оптимізація співвідношення ріллі та інших сільськогосподарських угідь. Впровадження цих заходів сприятиме економічному розвитку галузі тваринництва.

Поєднання органічних добрив з комплексом інших факторів та визначення вартості агротехнології балансу гумусу дозволяє зробити вибір певного варіанту сівозміни і способу обробітку ґрунту. Рівень родючості ґрунтів може відіграти вирішальну роль в оцінці інвестиційної привабливості сільськогосподарського підприємства. Структурно-системний аналіз факторів дозволяє визначити внутрішньогосподарський організаційно-економічний механізм управління родючістю ґрунтів.

В умовах Сумської обл. щороку накопичується від 1 до 1,5 млн. т соломи, яка зберігається в скиртах, але залишається невикористаною. Витрачена праця і засоби виробництва на вирощування й скиртування соломи виявляються марними, хоча вони значні. Так, якщо прийняти розрахункову собівартість 1 т соломи 30 грн., то такі витрати становитимуть від 30 до 45 млн. грн. в цілому по Сумській обл. З іншого боку, вся заготовлена солома в облікових реєстрах господарств значиться такою, що використана на потреби виробництва, тобто фактична собівартість сільськогосподарської продукції завищується.

На нашу думку, для потреб виробництва необхідно зберігати оптимальну, економічно обґрунтовану кількість соломи, а решту не спалювати, а використовувати для поповнення ґрунтів органічною речовиною. Залежно від використаних рослинних чи тваринних органічних добрив формується вартісна оцінка витрат на утворення одиниці гумусу (табл. 9.22).

Проведені розрахунки показали, що гумус, який утворюється з рослинних органічних добрив, дешевше за той, що утворюється з гною. Визначення вартісної оцінки 1 ц гумусу дозволяє зробити порівняльну оцінку економічної доцільності застосування тих чи інших варіантів підвищення родючості в залежності від спеціалізації господарства (табл. 9.23).

Таблиця 9.22

Розрахункові дані утворення гумусу і його собівартість в умовах Сумської обл. (розроблено автором)

Види органічних добрив	Вартість 1 т органічних добрив, грн.	Коефіцієнт гуміфікації	Обсяг утвориться гумусу, ц	Собівартість 1 ц гумусу, грн.
Сидерати	13,46	0,15	1,5	9,06
Гній підстилочний*	40,13	0,10	1,0	40,13
Торфо-гнійний компост	40,13	0,15	1,5	26,67
Солома	30,03	0,11	1,1	27,70
У середньому	-	-	-	25,89

*З урахуванням вартості робіт з транспортування і внесення добрив

Дані табл. 9.23 дозволяють визначити частку новоутвореного гумусу, який можливо одержати в результаті використання рослинних органічних добрив та визначити обсяги гумусу, що необхідно поповнювати іншими джерелами органіки, наприклад, гною. Це дозволяє провести розрахункову вартісну оцінку балансу гумусу на 1 га ріллі в залежності від спеціалізації господарства та агрокліматичних зон в умовах Сумської обл. При цьому показники розподілилися таким чином: в Лісостеповій зоні можливо поповнити мінералізований гумус на 68,7% за рахунок альтернативних засобів рослинного походження; в Перехідній — на 40,4%; в Поліській зоні — на 38%.

Для поповнення нестачі органічних речовин можна використати гній, але збільшення його частки в загальній масі органічних добрив призводить до зростання суми витрат на утворення гумусу на 1 га від 85 грн./га в Лісостеповій зоні, до 136,5 грн./га в Поліській.

Розрахунок економічної ефективності застосування агротехнологій бездефіцитного балансу гумусу показує, що найбільша ефективність у Лісостеповій зоні, порівняно з Поліською і Перехідною (табл. 9.24). В той же час, вартість додатково одержаної продукції більша на менш родючих землях Поліської і Перехідної зони ніж у Лісостеповій.

Таблиця 9.23

**Вартість гумусу в залежності від вартості сировини
для його утворення (розроблено автором)**

Особливості варіантів	Утвориться гумусу, кг/га		Вартість гумусу*, грн./га		Вартість одержаного гумусу, всього грн./га
	за рахунок соломи+ПКР**	за рахунок гною	із соломи+ПКР**	із гною	
Лісостепова зона					
Зернова спеціалізація, 0,3 голови ВРХ*** /1 га	1071	250	295,92	100,45	395,86
Зерново-молочно-овоче-ва, 1 голова ВРХ на 1 га	454	850	125,31	341,23	466,54
Зерново-буряко-молочна, 0,3 голови ВРХ на 1 га	1361	250	375,66	100,45	476,12
Фермерське господарство. Зернова спеціалізація	1420	-	391,97	-	391,97
Перехідна зона					
Зерново-буряко-молочна. На 1 га 1 голова ВРХ, багаторічні трави до 30% ріллі	678	1000	187,18	401,55	588,74
Поліська зона					
Зерново-м'ясо-молочна. На 1 га 1,5-2 голови ВРХ, багаторічні трави до 30% ріллі	737	1200	203,24	481,81	685,05

*Середня розрахункова ціна одного центнера гумусу із гною — 40,13 грн.; 1ц гумусу із соломи та поживних решток — 30,03 грн.

**ПКР — поживно-кореневі рештки.

***ВРХ велика рогата худоба

Отже, підтримка бездефіцитного балансу гумусу створює сприятливі умови отримання стабільних урожаїв, дозволяє одержувати зростання врожаю не тільки у рік внесення органічних речовин в ґрунт, але і у наступні роки, що є метою ефективного і якісного організаційно-економічного механізму управління родючістю.

Ефективність управління родючістю ґрунтів великою мірою залежить від застосовуваних методів і можливостей сільськогосподарських підприємств по забезпеченню їх засобами підвищення родючості, від рівня компетент-

ного управління цими процесами, залучення інвестицій для вирощування екологічно чистої сільськогосподарської продукції.

Таблиця 9.24

Розрахунково-економічна оцінка агротехнології бездефіцитного балансу гумусу на 1 га при вирощуванні озимої пшениці у Сумській обл. (розроблено автором на основі [1])

Агрокліматичні зони	Оцінка продукції за рахунок природної родючості, тис. грн.	Економічні показники агротехнології бездефіцитного балансу гумусу			
		Вартісна оцінка, тис. грн.			Коефіцієнт ефективності агротехнології (гр.5 : гр.3)
		бездефіцитного балансу гумусу, грн.	додатково одержаної продукції	прибутку за рахунок агротехнології	
1	2	3	4	5	6
Поліська	1,90	0,49	2,10	1,61	3,29
Перехідна	2,07	0,43	1,96	1,53	3,56
Лісостепова	3,70	0,36	1,82	1,46	4,06

Важливе значення з точки зору екологічної та економічної безпеки країни для відтворення і збереження лісових ресурсів має вуглецевий кредит, сутність якого полягає в наданні коштів на садіння лісу для поглинання визначеної кількості CO₂ з метою компенсації забруднення сторони, що фінансує відповідні заходи. Прибутки від таких проектів полягають також в створенні водозахисних лісів, що економічно вигідно для всіх країн, розташованих у басейні ріки; відтворення еродованих земель та біологічного різноманіття; рекреаційному значенні; збиранні та реалізації грибів, ягід, лікарських рослин та ін.

Ключовими характеристиками для визначення вартісних характеристик інвестиційних проектів щодо одержання вуглецевого кредиту є: ціна вуглецевого кредиту (P); одnorазові витрати на реалізацію проекту Z_0 ; поточні витрати Z_t (для року t). Поточні витрати включають витрати, пов'язані

з відчуженістю земель, що відводяться під лісовідновлення (земельна рента), витрати на догляд за лісом, моніторинг (визначення обсягу виробленого кредиту) та деякі інші. Прибутки від вуглецевого кредиту за весь період проекту (якщо його тривалість дорівнює періоду T) визначається за формулою:

$$D = \sum_{t=1}^T (P_t \cdot Q_t - Z_t) - Z_0, \quad (9.3)$$

де D — прибуток від виробництва вуглецевого кредиту; Q_t — обсяг виробництва вуглецевого кредиту в році t (у тонах C або CO_2); P_t — ціна на одиницю вуглецевого кредиту в році t ; Z_t — витрати щодо виробництва кредиту в році t ; T — тривалість проекту з виробництва вуглецевого кредиту.

Через те, що ринок вуглецевого кредиту розвинутий у недостатній мірі, ціни (P_t) на вуглецевий кредит достатньо низькі. Максимальне значення ціни визначене нами як 10 дол. США/т. При визначенні ціни ми користувалися методом підрахунку альтернативних витрат на забезпечення поглинання вуглецю. Для цього здійснювалося ранжування витрат з альтернативних засобів, що включає як скорочення викидів CO_2 , так і витрати щодо відновлення лісу в інших країнах і взяли найменші. Для визначення розміру земельної ренти (в умовах відсутності ринку землі) ми оцінили упущену вигоду — прибуток, що втрачається через відведення земель під виробництво вуглецевого кредиту. В нашому прикладі конкретні ділянки використовувалися як сіножаті, тому ми оцінили кількість сіна, яке можна одержувати на ньому. Визначаємо еквівалентну кількість кормів, які замінюють сіно. Знаючи ціну кормів, визначаємо витрати, необхідні для закупівлі кормів. Розмір цих витрат (за відрахуванням незначних витрат з експлуатації пасовища) дорівнює оцінці землі. За нашими розрахунками річна земельна

рента дорівнює близько 12–15 дол. США за 1 га. Величина R може бути як позитивною, так і від'ємною. Від'ємність R може інтерпретуватися як додаткові витрати, які виникають через те, що основним завданням проекту було збереження біорізноманіття. Навіть якщо R має позитивне значення, постановка питання про додаткові витрати також правомірна. Припустимо, що є два різноманітних варіанти виробництва вуглецевого кредиту, що приносять прибутки D_1 і D_2 відповідно. Якщо $D_1 > D_2$, але другий проект забезпечує збереження біорізноманіття, то різниця $D_1 - D_2$ може бути кваліфікована як додаткові витрати [3].

Основні позитивні результати запровадження еколого-економічного відтворення природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва полягають у забезпеченні надходження фінансових ресурсів в обсягах, необхідних для здійснення природоохоронних заходів в аграрній сфері. Основний недолік існуючого механізму — нездатність зацікавити товаровиробників у проведенні природоохоронних заходів за рахунок власних коштів. Разом з тим, він не узгоджений з іншими економічними важелями управління господарською діяльністю, а також недостатньо оперативно і ефективно реагує на динаміку економічних і екологічних процесів в країні, тому необхідно удосконалити механізм управління економічними ресурсами природокористування, зокрема, концентрацію (акумуляцію) фінансових ресурсів екологічного призначення необхідно здійснювати за територіальним принципом, застосовуючи як галузевий, так і державний підходи; розподіл і перерозподіл коштів повинен ґрунтуватися на програмно-цільових засадах, що дозволить забезпечити фінансування територіальних еколого-економічних програм розвитку і пільгового кредитування природоохоронних заходів. Крім того, контроль за використанням коштів необхідно здійснювати місцевими органами влади; механізм фінансового забезпечення регіональної

еколого-економічної програми розвитку необхідно узгодити з механізмом стягнення природоохоронних платежів з підприємств, розташованих на підвідомчій території, та з податковою системою, що сприятиме залученню інновацій та інвестицій в агропромислове виробництво; підвищенню раціонального природокористування в аграрній сфері, економічній безпеці країни.

1. Державна служба статистики: Інвестиції та основні засоби [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

2. **Дудчик О. Ю.** Аналіз капітального інвестування агропромислового комплексу України / О. Ю. Дудчик // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2015. — Випуск 4. — с. 826–829.

3. Економічна оцінка природного багатства України : [монографія] / за заг. ред. акад. НАН України, д.е.н., проф. с. І. Пирожкова; акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика. — К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. — 396 с.

4. **Куценко В. І.** Соціоекологічні пріоритети сталого розвитку сільських територій: [монографія] / В. І. Куценко, Я. В. Остафійчук, М. В. Ільїна та ін. — К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. — 351 с.

5. **Лупенко Ю. О.** Розвиток аграрного сектору економіки України: прогнози та перспективи / Ю. О. Лупенко // Науковий вісник Мукачівського державного університету, Серія «Економіка». — 2015. — Вип. 2 (4). Частина 2. — с. 30–34.

6. **Лупенко Ю. О.** Стратегічні напрями інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю. О. Лупенко, М. Я. Дем'яненко, М. І. Кісіль та ін. / за ред. Ю. О. Лупенка та М. І. Кісіля. — К. : ННЦ ІАЕ, 2012. — 66 с.

7. **Саблук П. Т.** Концептуальні засади розробки і реалізації інвестиційних програм в аграрно-промисловому виробництві / П. Т. Саблук, М. Ю. Коденська. — К. : ННЦ ІАЕ, 2012. — 46 с.

8. **Самошкіна І. Д.** Основні тенденції покращення якості природних ресурсів в аграрному секторі / І. Д. Самошкіна // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2015. — Випуск 4. — с. 612–661.

9. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. — К. : ННЦ ІАЕ, 2012. — 218 с.

10. **Шарыбар С. В.** Формирование рациональной социально-эколого-экономической инвестиционной политики сельскохозяйственной организации / С. В. Шарыбар // Актуальні проблеми економіки. — 2014. — № 10 (160). — с. 270–275.

11. **Sokolenko L. F., Tiutiunyk I. V., Leus D. V.** Ecological and Economic Security Assessment in the System of Regional Environmental Management: A Case Study of Ukraine / L. F. Sokolenko, I. V. Tiutiunyk, D. V. Leus // International Journal of Ecology & Development. — 2017. — Volume 32, Issue Number 3. — Pp. 27–35

Наукове видання

**УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ СКЛАДОВОЮ
ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ**

Монографія

У 4-х томах

Том IV.

**Розробка та валідація нових методів оцінки глобальних
та локальних викликів у системі забезпечення соціальної
та екологічної безпеки території**

Робота містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом Ф74 «Розвиток механізмів управління інноваційною складовою економічної безпеки України» (номер державної реєстрації 0117U007024)

Відповідальні за випуск та редактори:

О.В. Прокопенко (головний редактор), В.Ю. Школа, В.О. Щербаченко
Комп'ютерна верстка та макетування: М.О. Прокопенко, О.В. Кочубей
Опрацювання матеріалу та підготовка до друку: ФОП Ткачов О.О.

Формат 60x84/16.

Умовн.-друк. арк. 25,09. Обл.-вид. арк. 24,96

Тираж 100 прим.

ТОВ «Триторія»

майдан Незалежності, б. 3, оф. 420, м. Суми, 40030, Україна

<http://www.mt.co.ua/book>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і книгорозповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 5222 від 28.09.2016 р.

